

De lijdende dienstknecht

Lessen uit het leiderschap van Cyprianus en Bonhoeffer, in tijden van verdrukking en lijden

*"Nu verblijd ik mij in mijn lijden voor u en vervul in mijn vlees wat overblijft van de verdrukkingen van Christus, ten behoeve van Zijn lichaam, dat is de gemeente."
(Kol 1:24, HSV)*

Ad Liefting / Willemjan van de Wetering
HBO Theologie / Christelijke Hogeschool Ede
Afstudeerbegeleider: H. Bakker
Opdrachtgever: R. van der Spoel (Open Doers)
Juni 2013

Inhoudsopgave

Voorwoord	1
Samenvatting	2
1 Inleiding	3
1.1 Aanleiding	3
1.2 Probleem- en doelstelling	3
1.3 Begripsbepalingen	4
1.4 Onderzoeksmethode	5
1.5 Reikwijdte van het onderzoek	6
1.6 Opbouw van dit document	6
2 Cyprianus van Carthago	7
2.1 Overzicht van zijn leven en werk	7
2.1.1 Cyprianus als bisschop benoemd	7
2.1.2 De eerste vervolging	8
2.1.3 Het probleem van de ‘gevallenen’	9
2.1.4 Uitdagingen binnen de kerk	9
2.1.5 Het martelaarschap van Cyprianus	10
2.2 Overzicht van belangrijkste thema’s tijdens zijn ambtsperiode	11
2.3 Ontwikkeling in zijn visie op de kerk en kerkleiding	12
2.3.1 Alleen heil binnen de kerk	12
2.3.2 Eenheid en gezag binnen de kerk	13
2.3.3 Het ambt binnen de kerk	13
2.3.4 Heiligheid binnen de kerk	14
2.4 Ontwikkeling in zijn denken tijdens de vervolgingen	15
2.4.1 Inleiding	15
2.4.2 Zijn roepingsbesef	16
2.4.3 De gerichtheid van de eerste en tweede vervolging	16
2.4.4 Ontwikkeling in zijn denken over de bisschop als geestelijk leider	17
2.5 Ontwikkelingen in zijn geestelijk leiderschap	18
2.5.1 Cyprianus als persoon en als bisschop	18
2.5.2 Cyprianus’ visie op externe vervolging en interne druk	19
2.6 Leerwinst voor onze tijd (tussenstand)	20

3	Dietrich Bonhoeffer	22
3.1	Inleiding	22
3.2	Korte levensschets	22
3.3	Ontwikkeling in leven en denken	24
3.3.1	Theoloog (1906-1930)	24
3.3.2	Christen (1931-1940)	25
3.3.3	Tijdgenoot (1940-1945)	29
3.4	Resumé	33
4	Visie en Toepassing voor nu	34
4.1	Ver weg of dichtbij?	34
4.2	Overeenkomsten Cyprianus en Bonhoeffer	35
4.2.1	Invloed van de externe context	35
4.2.2	Invloed op de interne context	36
4.2.3	Wederkerigheid externe context en intern gemeenteleven	36
4.2.4	Als pastor / persoon gevormd	37
4.2.5	Samenvattend	38
4.3	Samenhang externe vervolging en interne druk	39
4.4	De 'lijdende dienstknecht'	41
4.5	Geestelijk leiderschap in de 21 ^e eeuw	42
5	Conclusies	45
6	Aanbevelingen	49
	Overzicht van geraadpleegde literatuur	52
	Bijlage 1: Biografisch overzicht van Cyprianus, en zijn geschriften	54
	Bijlage 2: Dietrich Bonhoeffer, levensloop en werken	56
	Bijlage 3: Samenvatting van diepte-interviews	59
	Bijlage 4: Visie-essay 'Invloed van vervolging op leiderschap in NT'	64
	Bijlage 5: Visie-essay 'In de cultuur, of tegencultuur?'	80

Voorwoord

‘Leiderschap en lijden’, dat is het thema van ons afstudeeronderzoek. Na maanden van intensief onderzoek en bezinning op dit boeiende onderwerp, zijn wij nu zover dat we de resultaten hiervan bij dezen kunnen aanbieden. Daar zijn we blij mee, voor ons is dit (na jaren van intensieve studie) een sluitstuk en mooie afronding van onze GPW-studie, en dat geeft voldoening. Niet alleen omdat dit een eindresultaat is waarop wij menen een beetje trots te kunnen zijn, maar ook omdat veel lijnen vanuit de opleiding samen kwamen in dit afstudeeronderzoek, waarbij meerdere zaken integraal verwerkt werden, over een thema waarover wij zelf middels dit onderzoek nieuwe en verdiepte inzichten hebben opgedaan.

Verder geeft het voldoening omdat de resultaten hiervan, naar wij hopen, ergens aan bijdragen. Dat geldt in de eerste plaats voor het promotie-onderzoek zoals momenteel in uitvoering bij ds. R. van der Spoel, directeur Kerk en Theologie bij Open Doers Nederland. Het was een eer om hiermee een directe bijdrage te kunnen leveren aan zijn boeiende en zeer relevante promotie-onderzoek. Relevant, omdat inzichten en resultaten vanuit dit onderzoek in komende decennia, naar onze mening, wel eens van grote waarde kunnen zijn voor het geestelijk leiderschap binnen onze eigen (westerse) context. In de tweede plaats omdat de conclusies uit ons onderzoek, naar wij denken, bij kunnen dragen aan het verder richting en invulling geven van theologie-opleidingen zoals GPW.

Het was bijzonder om 2 personen uit zo’n totaal verschillende periode en context in onze geschiedenis, zo met elkaar te kunnen verbinden, en van daaruit te kunnen komen tot gemeenschappelijke lessen, welke nu onverminderd relevant zijn. De visie van zowel Cyprianus als Bonhoeffer, en de ontwikkeling daarin, is voor ons verhelderend en vormend geweest. Zij hebben ons opnieuw geleerd om verder te zien dan de toekomst die in deze bedeling nog voor ons ligt. Om vooruit te zien naar de doorbraak van het Koninkrijk van God, waarin al het lijden zal verdwijnen in het niets!

Wij voelen ons bevoorrecht met de inspirerende en enthousiasmerende begeleiding welke wij in afgelopen maanden gehad hebben, enerzijds van Ron van der Spoel (als onze opdrachtgever), en anderzijds van Henk Bakker (als onze afstudeerbegeleider). De positieve feedback en gegeven suggesties en stimulansen hebben ons zeer geholpen. Beide heren willen we daar erg voor bedanken.

Verder bedanken wij bij deze nogmaals de PKN-pastors welke bereid waren om met ons over dit onderwerp in gesprek te gaan, hierover te reflecteren, en zo een ‘kijkje in hun keuken’ te gunnen. Als laatste bedanken wij ons ‘thuisfront’, met name Liesbeth en Matty, voor de ruimte die ons voor deze studie geboden werd, voor alle woorden van reflectie en bemoediging op het juiste moment. Zonder dit alles, en (last but not least!) zonder licht en leiding van Boven, zou ons afstudeertraject ondenkbaar geweest zijn. Gloria Deos!

Samenvatting

In dit afstudeeronderzoek wordt onderzocht in hoeverre druk en vervolging van invloed zijn geweest op de visie en wijze van geestelijk leiderschap van resp. Cyprianus van Carthago en Dietrich Bonhoeffer. Dit met als doel het vormen van een antwoord op de onderzoeksvraag of er hieruit lering te trekken is voor pastors in onze tijd (PKN context), alsmede voor het opleidingsprogramma voor deze pastors. Naast een literatuuronderzoek naar het leven en denken van Cyprianus en Bonhoeffer, zijn de bevindingen aangevuld vanuit validerende gesprekken met een zestal PKN-pastors welke al meerdere decennia in het ambt staan (en in die tijd de secularisatie, en omslag van meerderheids- naar minderheidskerk, 'aan den lijve' meegemaakt hebben).

In hoofdstuk 2 wordt het leiderschap van Cyprianus beschreven, met name de ontwikkelingen in zijn denken. Door deze ontwikkeling maakte hij bij de tweede vervolging een andere afweging dan bij de eerste vervolging. Cyprianus gaf hoog op van de bisschop als geestelijk leider, als plaatsvervanger van Christus. Cyprianus hechtte verder groot belang aan de eenheid van de kerk, een eenheid welke juist sterk onder druk stond vanwege invloeden van de externe vervolging.

Hoofdstuk 3 beschrijft de stadia in de ontwikkeling bij Bonhoeffer: theoloog, christen, tijdgenoot. Twee keer vond er een omwenteling in het leven van Bonhoeffer plaats, een ommekeer welke vloeiend en in het verborgene verliep. Hij nam uiteindelijk (na 1939) het gewicht van medeverantwoordelijkheid voor de tegenwoordige tijd op zich, en hij was bereid voor de schuld van zijn burgerlijke klasse in te staan, in plaats van alleen maar ideologisch te protesteren. Ook Bonhoeffer had sterk te maken met binnenkerkelijke druk, ook Bonhoeffer maakte uiteindelijk de afweging om vervolging niet meer te ontlopen.

In hoofdstuk 4 wordt een brug geslagen naar onze tijd. Eerst wordt het gemeenschappelijke van Cyprianus en Bonhoeffer op een rij gezet. Vervolgens wordt nog nader ingegaan op de verhouding tussen externe vervolging en interne druk, en welk onderling verband daarin vastgesteld kan worden. Externe druk veroorzaakt veelal ook interne druk, en het omgekeerde is ook mogelijk. Verder belichten we de rol en het leven van de geestelijk leider nog een keer vanuit bijbels perspectief (aan de hand van de typologie 'lijdende dienstknecht'). Waarna in de laatste paragraaf een toepassing gemaakt wordt naar onze tijd: geestelijk leiderschap anno 2013.

In de hoofdstukken 5 en 6 volgende de conclusies en aanbevelingen. Een van de belangrijkste conclusies vanuit ons onderzoek is dat er een belangrijk verband bestaat tussen externe druk/verdrukking en interne druk (als grootheden welke elkaar over en weer beïnvloeden). En dat Cyprianus en Bonhoeffer, maar ook de door ons geïnterviewde pastors, het meest geleden hebben aan deze interne druk (opgewekt door externe factoren).

Een andere conclusie is dat het geestelijk leiderschap veel meer is dan een beroep, het gaat veeleer om een levenshouding, het is verbonden met de persoonlijke identiteit. Hierin is profetische en spirituele oefening erg belangrijk, met 'beroepsmatig denken' houdt een pastor het niet vol! Spirituele vorming en geestelijk vaderschap zijn zaken welke hierin belangrijk zijn.

Een derde conclusie betreft de theologische opleidingsprogramma's: de huidige trend in (met name) het GPW-opleidingsprogramma zou moeten worden doorbroken. De trend naar meer en meer 'competentiegericht leren' zou moeten worden omgebogen naar meer nadruk op persoonlijke, profetische en spirituele vorming! Met name vanwege de twee eerdere conclusies hierboven. De rol van geestelijk leider vraagt om volstrekte toewijding!

1 Inleiding

1.1 Aanleiding

Geestelijk leiderschap binnen een context van verdrukking en vervolging van de christelijke kerk, dat is het thema van dit afstudeerdocument. Als we spreken over druk en vervolging van de kerk, dan roept dat in eerste instantie wellicht gedachten en beelden op van bekende namen welke hoog scoren op de ranglijst van Open Doors: Noord-Korea, Iran, Saoedi-Arabië, enzovoort. Kortom, dit lijkt misschien een problematiek die vooral ‘ver van ons bed’ ligt.

Toch is de vraag of deze gedachte terecht is. Bekend is dat de aversie tegen orthodoxe christenen in de westerse wereld (zeker ook in Nederland) gestaag toeneemt. Het atheïsme is de snelst groeiende beweging. Deze is niet neutraal, maar heeft een vrij uitgesproken antichristelijk karakter. Dat is althans de indruk als we afgaan op de media en internetfora. Alles wat herinnert aan christelijke wortels en christelijk denken, moet worden uitgebannen. Een trend welke tegelijkertijd waargenomen wordt, is die van een afnemende kerk. Een trend welke helaas niet zonder meer tot meer eenheid leidt. Hoe zal deze ontwikkeling in komende decennia verdergaan?

Deze laatste ontwikkelingen vragen steeds meer van de pastor in de nabije toekomst. De pastor van vandaag en morgen staat vaak nog in een oude traditie, terwijl deze zich beweegt in een nieuwe tijd waarin het beroep onder spanning gezet wordt. Een aantal spanningsvelden welke vaak genoemd worden (als zijnde van invloed op het beroepsprofiel van de pastor):¹

1. Diversiteit in samenleving en kerk, tegenover het behoud van samenhang en identiteit
2. Vraag naar maatwerk, tegenover schaalvergroting
3. Individualisering, tegenover investeren in samenwerken
4. Areligieuze en multireligieuze context, tegenover de missionaire taak van de kerk.

In de minor ‘Missionair-Diaconaal Werk’, binnen de GPW-opleiding aan de CHE, wordt met name aandacht geschonken aan het thema ‘missionair leiderschap’. Wat ons opviel, is dat daarbinnen vooral nadruk gelegd werd op het benutten van kansen, en op het succesvol zijn van de kerk in een moderne context. En op het adopteren van moderne leiderschapsprincipes. Dit riep bij ons vragen op, omdat er hierbij volgens ons sprake was van een zekere blinde vlek: wat zijn de leiderschapsprincipes en leiderschapsvormen als de kerk vooral onder druk staat, of zelfs vervolgd wordt? En wat is de uitwerking van druk of vervolging op het interne functioneren van kerk en gemeente? Dat is het thema wat we in dit document willen onderzoeken.

1.2 Probleem- en doelstelling

Opdrachtgever voor ons onderzoek is R. van der Spoel, die bij ‘Open Doors Nederland’ hoofd is van de afdeling Kerk en Theologie. In zijn werk bij Open Doors houdt Van der Spoel zich (onder andere) bezig met het trainen en coachen van pastors in de vervolgte kerk, in het ontdekken van hun identiteit en rol in een context van vervolging. Momenteel werkt Van der Spoel aan een dissertatie over dit thema. Onderdeel van zijn onderzoek is een theologische reflectie op het thema in de geschiedenis van de kerk. Hierbij onderzoekt hij de visie van een aantal theologen welke hebben gereflecteerd op het thema leiderschap in de kerk, in relatie tot vervolging en verdrukking. Ons onderzoek sluit hierop aan en draagt hieraan bij: in dit document onderzoeken wij de visie en ontwikkeling (in identiteit en leiderschap) van een tweetal theologen uit de kerkgeschiedenis, te weten Cyprianus van Carthago, en Dietrich Bonhoeffer.

In zijn onderzoeksplan² verwoordt ds. Van der Spoel de invloed van vervolging/verdrukking op het leiderschap in de kerken als volgt:

¹ Kock, A. de (dir. Onderwijs van de PThU), ‘Predikantsopleiding’, De Waarheidsvriend (3 jan 2013), pp. 8-9

² Spoel, R. van der, “The suffering servant: ministry in the context of persecution”, promotie-onderzoeksplan, versie 5 nov 2012

“In many situations, persecutors especially target religious leaders because of their central role in their faith communities. The experience of suffering due to religious persecution has a major impact on their spirituality and their understanding of the role and identity of religious leadership.”

Zijn onderzoeksvraagstuk (met bijbehorende deelvraagstukken) luidt vervolgens:

“How can the experience and the reflection on persecution of leadership in Christian faith communities be integrated into an ecumenical theology of ministry?

In order to answer that question I will use the following sub-questions:

- 1. What is religious persecution and where does it occur?*
- 2. What is the influence of the experience of religious persecution on the practices, spirituality and understanding of role and identity on Christian pastors?*
- 3. What are the main elements of the ecumenical theology of ministry?*
- 4. Which Christian theologians past and present who experienced persecution can be identified as helpful sources for a reflection on the influence of persecution on the understanding of ministry?”*

Ons onderzoek zal bijdragen aan de vierde deelvraag. Op deze vraag gaat Hoofdstuk IV (‘Theological reflection on the theme in history’) in het plan van R. van der Spoel in, waarvoor de omschrijving (in zijn plan) luidt:

“This chapter will study theologians who have reflected on persecution in relation to ministry to the church. We have opted for four theologians stemming from different periods in church history and different confessional traditions: Cyprianus Menno Simons, Calvin, Bonhoeffer. Cyprianus is one of the church fathers of the Early Church whose life and work as pastor and theologian was dominated by persecution. Menno Simons is a pastor killed for his convictions. Calvin as one of the main theologians of the Reformed tradition worked in a context of religious persecution, the Lutheran theologian Bonhoeffer wrote in the context of a totalitarian regime that led him to ecclesial and political resistance.”

In overleg met ds. R. van der Spoel is de keuze gemaakt om ons afstudeerproject te richten op twee van de vier beoogde deelonderzoeken, Cyprianus van Carthago en Dietrich Bonhoeffer. Elke student neemt een deelonderzoek voor zijn rekening. Vanuit de bovenstaande omschrijving, luidt de concrete probleemstelling voor dit afstudeeronderzoek dan als volgt:

Welke invloed heeft de context van groeiende druk en vervolging gehad op de visie op het geestelijk leiding geven, van resp. Cyprianus van Carthago en Dietrich Bonhoeffer. En welke lering is hieruit te trekken voor pastors en het opleiden van pastors (in een PKN-gemeente) in de huidige tijd.

Hieraan gerelateerd, definiëren wij het volgende concrete doelstelling:

Door een literatuuronderzoek bieden wij onze opdrachtgever en pastores in de PKN inzicht in en lering uit het unieke in de ontwikkeling (binnen hun context) van het geestelijk leiding geven van resp. Cyprianus en Bonhoeffer.

1.3 Begripsbepalingen

Wij hebben twee visiedocumenten geschreven, daarin hebben wij voor de volgende begrippen de volgende definities geformuleerd, die gehanteerd worden binnen dit onderzoek:

- **Verdrukking:** het ondergaan van druk, stress en spanningen door gelovigen, veroorzaakt door personen en instituten binnen en buiten de gemeente die de eenheid van de gemeente in Christus, bedreigen vanwege verschil van inzicht. Van smaadheid is sprake wanneer de

- uitingsvormen uitgroeien tot verbaal en lichamelijk geweld door personen en instituten³.
- **Vervolging:** het onderdrukken (kwellen, treiteren, het leven zuur maken) van christenen door (functionarissen van) groepen mensen en overheden vanwege hun geloofsovertuiging met als uiteindelijk doel het opgeven van hun geloofsovertuiging dan wel het verdrijven / verstoten van christenen uit de familie en / of gemeenschap dan wel uitroeiing van de christenen.⁴
- **Geestelijk leiderschap:** Leiderschap dat gevoed wordt door existentiële bestaansbeweging die gekenmerkt wordt door dienstbaarheid, liefde en ontvankelijkheid voor Gods weg met mensen, individueel en collectief.⁵
- **Pastor:** iemand die geestelijk leiding geeft aan een (deel van een) gemeente met een theologische opleiding op academisch dan wel HBO-niveau (GPW-er)

Ds. R. van der Spoel hanteert de volgende definitie van vervolging: *christenvervolging is het bewust vijandig bejegenen van christenen in woord en daad vanwege hun geloofsovertuiging*. Hierin wordt het doel van vervolging gemist en het onderscheid wie de vervolger is. Wij hanteren dus een afwijkende definitie voor vervolging. Ook maken wij onderscheid tussen ‘verdrukking’ en ‘vervolging’.

1.4 Onderzoeksmethode

Om tot een antwoord te komen van de onderzoeksvraag hebben wij gebruik gemaakt van het onderzoekstype *beschrijvend onderzoek*. Voor het eerste deel van de onderzoeksvraag is de kwalitatieve onderzoeksmethode *literatuuronderzoek* toegepast en voor het tweede deel van de onderzoeksvraag het *halfgestructureerd interview*.

Bij het literatuuronderzoek naar de ontwikkeling van de visie op het geestelijk leidinggeven van Cyprianus respectievelijk Bonhoeffer, hanteerden we de volgende concrete (vooraf gedefinieerde) deelvragen:

1. Wie was Cyprianus van Carthago, respectievelijk Dietrich Bonhoeffer
2. Welke ontwikkelingen zien we in hun relatie met God?
3. Welke ontwikkelingen zien we in hun relatie met de externe context?
4. Welke ontwikkelingen zien we in hun relatie met de interne context?
5. Welke ontwikkelingen zien we in hun (visie op het) geestelijk leidinggeven?
6. Welke ontwikkelingen zien we in hun visie op het opleiden van pastors?
7. En wat is de (in)directe invloed van (de mate van) druk (intern /extern) hierop geweest?
8. Wat is de boodschap voor ons nu?
9. Zij er, vanuit het voorgaande, aanbevelingen te maken voor een ‘profiel van een geestelijk leider’ in onze tijd?

Een belangrijk deel van de literatuur bestond uit secundaire literatuur over het leven en werk van Cyprianus respectievelijk Bonhoeffer zelf, daarnaast is werk van henzelf gebruikt. Aan het eind van het rapport is een literatuuropgave opgenomen. De beschikbare literatuur omvat uiteraard meer dan wat relevant is voor de onderzoeksvraag. In overleg met de begeleider dr. H. Bakker en de opdrachtgever ds. R. van der Spoel is een selectie uit de voorhanden literatuur gemaakt. Daarna is de literatuur gelezen aan de hand van de onderzoeksvragen en waar nodig voorzien van aantekeningen en geeltjes. Tussentijdse resultaten van het literatuuronderzoek zijn drie keer besproken met de begeleider dr. H. Bakker en twee keer met de opdrachtgever ds. R. van de Spoel.

De conclusies uit het literatuuronderzoek hebben wij gevalideerd door het interviewen van zes predikanten uit de PKN. De resultaten van de interviews zijn samengevat opgenomen in de bijlagen. De zes predikanten zijn gevonden na een uitvraag bij de heer P. Vergunst van de Gereformeerde Bond

³ Zie bijlage 4: ‘Invloed van vervolging op leiderschap in het NT’

⁴ Zie bijlage 4: ‘Invloed van vervolging op leiderschap in het NT’

⁵ Erwich, R., ‘Handelen in Hoop’, CHE brochure (2012), blz. 15

binnen de PKN. We wilden niet leidende figuren interviewen, omdat zij vaak een uitgesproken (en gepubliceerde) mening hebben. Wij waren echter benieuwd waar een ‘doorsnee’ predikant mee worsteld heeft.

1.5 Reikwijdte van het onderzoek

De resultaten van het onderzoek zijn in eerste instantie bedoeld voor het promotieonderzoek van de opdrachtgever ds. R. van der Spoel. Daarnaast zijn ze relevant voor de theoloog op zowel academisch als HBO, die optreedt als geestelijk leider. Hier hoeft nog geen sprake te zijn van een context van ‘moeilijker wordende’ omstandigheden. Wel kan men zich daarop voorbereiden door de lessen van leiders in een context van vervolging, ter harte te nemen.

1.6 Opbouw van dit document

Het eerste deel van dit document (de twee hoofdstukken hierna) geeft een verslag van het uitgevoerde literatuuronderzoek, voor achtereenvolgens Cyprianus en Bonhoeffer. Vervolgens komt de praktische toepassing aan bod, in de vorm van een visie, met concrete gevolgtrekkingen en aanbevelingen. Dit wordt beschreven in de hoofdstukken 4 en 5.

In de bijlagen is een verslag van de uitgevoerde diepte-interviews opgenomen. Tenslotte zijn hier ook een tweetal theologische essays opgenomen, welke (qua thema) ‘toeleidend’ zijn op het in dit afstudeerdokument beschreven onderzoek, en daarmee eigenlijk als ‘fundament’ voor dit afstudeerdokument bedoeld zijn:

1. “Bijbelse principes van geestelijk leiderschap in een context van druk en vervolging”
2. “Geestelijk leiderschap in de 21^e eeuw: in de cultuur of tegencultuur?”.

2 Cyprianus van Carthago

2.1 Overzicht van zijn leven en werk

2.1.1 Cyprianus als bisschop benoemd

Samen met Alexandrië en Antiochië behoorde Carthago (na Rome) gedurende de 2^e/3^e eeuw tot de grootste steden in het Romeinse rijk. Deze stad groeide in die tijd tevens uit tot het centrum van de christenheid in Afrika. Een aantal bekende namen van belangrijke kerkvaders zijn met de kerk in Noord-Afrika verbonden:

Tertullianus (plm. 160-230)

Cyprianus (plm. 200-258)

Augustinus (354-430).

Dezen hebben veel betekend voor de opbouw van de kerk. Dit ging niet zonder slag of stoot, want ook in een stad als Carthago werd de kerk regelmatig bedreigd door invloeden van verloedering. Met name **Tertullianus** heeft in zijn tijd hiertegen gewaarschuwd: 'Er zijn mensen die beweren dat het de Heer genoeg is wanneer Hij in het hart en in de geest in ere gehouden wordt. Daar zij zondigen met 'behoud van de godsvrucht', zullen zij ook met behoud van de barmhartigheid in de hel gestort worden!'.⁶ De kerk van Afrika diende haar roeping en opdracht te kennen! In het midden van een verworpen samenleving moest zij laten zien welke roeping de mensheid ten deel gevallen is. Niet alleen met woorden, maar met daden!

In Carthago leefde ook **Cyprianus**, welke hier vanouds tot de bemiddelde bovenlaag behoorde. Waarschijnlijk bekleedde hij het ambt van advocaat of leraar. Over zijn exacte afkomst en zijn bekering tot het christendom (in plm. 246) is echter verder niet veel bekend. Maar wel is duidelijk dat zijn bekering voor hem een ingrijpend proces is geweest. 'Wat men uitgesloten achtte, blijkt nu mogelijk te zijn. Het is God die ons tot leven roept.'⁷ Ook is bekend dat Tertullianus (via zijn nagelaten geschriften) een belangrijk leermeester voor Cyprianus is geweest.

Al spoedig na zijn bekering zagen de gelovigen in Carthago in Cyprianus de ideale man om de overleden bisschop van Carthago op te volgen. Cyprianus weigerde aanvankelijk. Maar na een 'beleg' rondom zijn huis door de gelovigen, stemde hij uiteindelijk toe. Zo werd hij bisschop in het jaar 248, ongeveer twee jaar na zijn overgang tot het christendom. Zo werd Cyprianus in Carthago door de stem van het volk tot bisschop verkozen. Niet alleen bij hemzelf, maar ook bij een aantal presbyters bestond daartegen bezwaar, waarschijnlijk vooral op persoonlijke gronden.⁸ Cyprianus was vervolgens bisschop in Carthago in de jaren tot 258. Hij leefde in een tijd waarin de kerk (mede door hem) opgebouwd werd tot een hechte organisatie. De bisschop was de geestelijk leider. De bisschoppen droegen gezamenlijke verantwoordelijkheid, waarbij het brandpunt van de kerk (als gemeenschap) meer en meer in Rome kwam te liggen. De eenheid van de kerk (met name in de leer) werd hoog gewaardeerd, o.a. door Irenaeus, maar ook door Cyprianus. Doordat er dan toch in de wereldwijde kerk verschillende opvattingen begonnen te ontstaan (en ook regelmatig terugkeerden), moest dat soms wel tot spanningen leiden. In zulke gevallen werd het gezien als de taak van de kerk van Rome om over de vrede, liefde en eenheid te waken. De gemeenschap wenste men niet op het spel te zetten door uiteenlopende gebruiken.⁹

⁶ Meulenberg, L., *Cyprianus. De ene Bron en de vele Stromen* (Kampen: Kok, 1987), p. 23

⁷ Cyprianus, Brief I ('To Donatus'), par. 3-4

(De teksten (brieven en traktaten) van Cyprianus waarnaar in dit document verwezen wordt, zijn ontleend aan: Schaff, Ph., *Fathers of the Third Century: Hippolytus, Cyprian, Caius, Novatian, Appendix* (Ante-Nicene Fathers, volume 5; Grand Rapids, Christian Classics Ethereal Library, z.j.))

⁸ Bakhuizen van den Brink, J.N., *Cyprianus van Carthago* (Amsterdam: Noord-Hollandsche Uitgeversmij, 1958), p. 6

⁹ Meulenberg, *Cyprianus*, p. 20

2.1.2 De eerste vervolging

Een andere terugkerende bron van spanning vormde het feit dat christenen door hun leefwijze een vijandige houding van de Romeinen opriepen. Daardoor kwam het van tijd tot tijd tot bloedige vervolgingen. In bepaalde delen van het Romeinse rijk bleef dat beperkt tot incidenten, maar er waren ook streken waar de christenheid door deze gebeurtenissen sterk onder druk kwam te staan. Dit gold met name voor de kerk in Noord-Afrika, waar Carthago het belangrijkste centrum was.

Reeds spoedig kreeg dus ook Cyprianus te maken met een eerste uitdaging: de zuiverheid en heiligheid van de kerk, in een tijd van verdrukking. In de jaren waarin het christendom onbelemmerd kon groeien, was ook een significante verslapping ingetreden. Dit kwam pijnlijk aan de oppervlakte toen er onder keizer Decius in 250/251 een nieuwe vervolging ontketend werd. Iedere burger moest verplicht deelnemen aan (offer)plechtigheden ter verering van de goden van Rome. Bij weigering kon marteling of terechtstelling volgen. Bekend is dat deze vervolging voor de christenen in het algemeen als een verrassing kwam, en dat zij nauwelijks voorbereid waren.¹⁰ Massaal werd er door de lokale christenen (min of meer vrijwillig) gehoor gegeven aan deze oproep. Cyprianus zelf besloot uit te wijken en op het platteland onder te duiken. In zijn traktaat 'On the Lapsed', en uit sommige brieven, blijkt hoezeer het de vervolger te doen was (en ook gelukt is) om afvalligen te maken, en niet zozeer martelaren.

Over Cyprianus' vlucht is het nodige te doen geweest. Sommigen stellen dat de gang van Cyprianus wellicht niet als een vlucht beschouwd mag worden, omdat hij mogelijk (om bepaalde redenen) al voor de afkondiging van het edict uitgeweken was.¹¹ Ook Pontius gaat uitvoerig in op zijn (integere en welgemeende) motieven in de 'Vita'.¹² Vanuit de geestelijken van Rome werd echter een scherp oordeel op schrift gesteld ('De Goede Herder geeft Zijn leven voor de schapen, maar de huurling vlucht.' En: "Wij willen niet dat in uw midden huurlingen aangetroffen worden!")¹³. Cyprianus twijfelde aan de echtheid van de brief, en stuurde hem terug, en vroeg om een verklaring.¹⁴ Deze brief werd later gevolgd door een tweede brief, waarin Cyprianus uitvoerig inging op zijn motieven om tijdelijk uit te wijken en de gemeente op afstand te leiden.¹⁵ In een brief welke hij daarop ontving vanuit de kerk van Rome, werd vertrouwen in hem uitgesproken. Dat hij gegeven de omstandigheden het goede voor zijn gemeente gezocht heeft. Cyprianus zelf beleeft ook dat uitwijken een tweede keus betreft, en slechts uitstel voor martelaarschap betekende. Het verlangen van martelaren was immers daarin gelegen, dat zij bij het opgeven van hun leven met een onbelemmerde geest Christus konden belijden. Cyprianus deed in zijn argumentatie een toespeling op Matth. 10:23¹⁶, waarin Jezus aangeeft dat het nodig kan zijn om uit te wijken, zonder daarmee overigens de band met Christus te verliezen.¹⁷ Overigens bleven er verschillen in gedachten hierover.. Met name Tertullianus heeft zich in zijn tijd ook uitvoerig met dit vraagstuk bezig gehouden. Een beroep op Matth. 10:23 om het martelaarschap te ontlopen was volgens hem geheel onterecht.¹⁸

¹⁰ Bakker, H., e.a., *Cyprian of Carthage. Studies in His Life, Language and Thought* (CPO, Late Antique History and Religion, 3; Leuven: Peeters, 2010), p. ix

¹¹ Bakhuizen van den Brink, *Cyprianus van Carthago*, p. 7 (Zijn argumentatie hier is ontleend aan brief XXXV van Cyprianus.)

¹² De Vita (The Life and Passion of Cyprian. By Pontius the Deacon), par. 11 (Tekst ontleend aan: Schaff, Ph., *Fathers of the Third Century: Hippolytus, Cyprian, Caius, Novatian, Appendix* (Ante-Nicene Fathers, volume 5; Grand Rapids, Christian Classics Ethereal Library, z.j.))

¹³ Cyprianus, brief II, par. 2

¹⁴ Cyprianus, brief III, par. 2

¹⁵ Cyprianus, brief XIV, par. 1/2

¹⁶ Mattheus 10:23, "Wanneer ze u in de ene stad vervolgen, vlucht dan naar de andere, want voorwaar, I zeg u: U zult uw rondgang door de steden van Israël niet geëindigd hebben, voordat de Zoon des mensen gekomen is."

¹⁷ Bakhuizen van den Brink, *Cyprianus van Carthago*, p. 14

¹⁸ Bakhuizen van den Brink, *Cyprianus van Carthago*, p. 16

2.1.3 Het probleem van de ‘gevallenen’

Toen de vervolging weer wat luwde (in 251), keerde Cyprianus terug en pakte zijn ambt weer op. Ondertussen probeerden vele ‘gevallenen’ weer terug te keren tot de kerk, vaak met medewerking van lokale priesters of oudsten. Cyprianus bekritiseerde dit, enerzijds omdat de lokale geestelijken hierin volgens hem niet buiten de bisschop om konden handelen, maar anderzijds omdat de ‘gevallenen’ niet zomaar tot de kerk konden terugkeren, daar was berouw en boetedoening voor nodig. Omwille van de heiligheid van de kerk! Een groep gelovigen besloot tijdens deze onrust tot afscheiding. Een zekere Felicissimus was gedurende zijn afwezigheid door de priester Novatus benoemd tot diaken, en leidde een oppositie tegen Cyprianus. Binnen deze oppositie werd een zekere Fortunatus benoemd als bisschop, in de plaats van Cyprianus. In die tijd keerde Cyprianus naar Carthago terug, en richtte zich tot heel het volk. Voor de gevallen was volgens hem een nieuwe, ware bekering nodig. En ook degenen die breken met de kerk, kwamen volgens hem buiten het heil te staan. ‘Er is slechts één God, één Christus, en één kerk.’¹⁹

In Carthago vond een concilie plaats. Waarom waren zoveel gelovigen bezweken? Velen konden (volgens Cyprianus) blijkbaar geen afstand doen van bezit, positie, en/of status. Zij hadden daarmee hun roeping verloochend. Alleen door bekering konden zij weer door Christus aangenomen worden.²⁰ Inzet om goede werken te doen was een belangrijke stap in dit bekeringsproces.

In Rome was intussen Cornelius als nieuwe bisschop verkozen. Dit gebeurde niet zonder onrust en tweedracht, welke ook doorwerkte tot in Afrika. In Rome ontstond een oppositionele stroming (tegen Cornelius), waarbinnen de priester Novatianus verkozen werd tot bisschop, in de plaats van Cornelius. Deze Novatianus stond sterk afwijzend tegenover het weer opnemen van de gevallen, hij nam hierin een heel uitgesproken en strikte positie in.

Was het wel juist om gevallen (na boetedoening en handoplegging) weer toegang te geven tot de kerk? Cyprianus lichtte zijn standpunt wederom uitvoerig toe. Men kon te ver gaan. Een onbarmhartige strengheid ontkende het wezen van Christus’ boodschap. ‘Het scheiden van onkruid en tarwe komt ons niet toe.’²¹ Maar boven alles gold voor Cyprianus het principe van eenheid. Het lichaam van Christus diende ongedeeld te blijven. De kerk bood de individuele bisschoppen echter de ruimte om lokale aangelegenheden naar eigen inzicht te regelen.

Liefde en heiligheid, binnen de eenheid van de kerk, was volgens Cyprianus onmisbaar om de tand van de tijd te trotseren.²² “Ook al waaiert de rivier breed uit, haar bron is één!”²³ Door te breken met de gemeenschap, schoof men het gebod van Christus aan de kant. ‘Wie de band van de liefde kent, zal zich ervan onthouden om tweedracht te willen zaaien. Wie de liefde niet kent, kan God niet aan zijn zijde hebben.’²⁴ Die eenheid diende vormgegeven te worden door alle bisschoppen gezamenlijk en in gemeenschap, van een rangorde of hiërarchie kon en mocht geen sprake zijn. Ongehoorzaamheid en rebellie tegen de geestelijken werd gezien als een van de ergste zonden.

2.1.4 Uitdagingen binnen de kerk

In 252 werd er door keizer Gallus vanuit Rome een nieuwe vervolging ontketend. In Afrika was hiervan echter weinig te merken. Maar wel waren er andere ‘beroerten’: op veel plaatsen was de pest uitgebroken, ook te Carthago. Hierin bleek opnieuw dat het geloof van de christenen danig op de proef

¹⁹ Cyprianus, brief XXXIX, par. 5

²⁰ Cyprianus, ‘On the Lapsed’, par. 17

²¹ Cyprianus, brief LI, par. 25

²² Cyprianus, ‘On the Unity of the Church’, par. 14

²³ Cyprianus, ‘On the Unity of the Church’, par. 5

²⁴ Cyprianus, ‘On the Unity of the Church’, par. 24

gesteld werd. Onder de bevolking kwamen lage instincten naar boven. Cyprianus wees op het geloof en hoop van de christenen, juist in deze omstandigheden!²⁵ Hij wees op het gebed dat de Heer Zijn kerk nagelaten heeft. ‘God is onze Vader!’²⁶ Maar....’niemand kan op Gods ontferming rekenen als hij zichzelf niet over anderen ontfermt!’²⁷ De zorg voor de anderen vormde de grondslag van ons heil, wat men aan anderen gedaan had, had men aan Christus gedaan! Mensen die zich hiervoor afgesloten hadden, stonden buiten de kerk! Cyprianus deed zijn oproep niet tevergeefs. Velen gaven gehoor, binnen de kortste tijd bouwden de christenen een vorm van hulpverlening op die zich over de hele stad vertakte. Zo ontwikkelde zich de christelijke gemeenschap tot een brandpunt van liefdadigheid!²⁸

In het jaar 253 ontstond er onrust, omdat Cornelius in Rome (als gevolg van onrust-stokerij door tegenstanders van Cyprianus) ging twifelen aan de bisschop van Carthago. Dit raakte Cyprianus diep. Hij correspondeerde hierover met Cornelius. De verstandhouding bleef uiteindelijk goed. In dit alles overwoog Cyprianus echter nooit om afstand te doen van het ambt: hij had deze roeping gekregen, daar liep hij niet voor weg. Carthago werd onder zijn ambt een steeds belangrijkere stad voor de kerk, waar belangrijke besluiten genomen werden. In zijn hele optreden bleek Cyprianus een ‘man van allure te zijn, een zelfbewuste persoonlijkheid’.²⁹

Dat bleek ook toen er een belangrijk verschil van inzicht aan de dag trad, over de doop. Wat te doen met aanhangers van Novatianus, die in de kerk wilden terugkeren? Zij waren binnen de gemeenschap van Novatianus gedoopt, diende de kerk deze te erkennen? Cyprianus wees dit sterk af. Zij stonden immers buiten de gemeenschap van de heilige kerk! “Hij moet geheiligd worden door hen die heilig zijn.”³⁰ De enige doop was te vinden binnen de enige katholieke kerk. “Iemand die het leven niet bezit kan het niet ontvangen.”

Tijdens een concilie te Carthago schaarden de bisschoppen zich achter Cyprianus. Middels een brief stelde hij Stefanus in Rome van het besluit te Carthago op de hoogte. Bij Stefanus viel dit echter niet in goede aarde, hij wees de besluiten van Carthago af. Cyprianus was buiten zichzelf. In een brief naar Pompeius (bisschop in Noord-Libië) deed hij zijn standpunt nogmaals uit de doeken.³¹ Menselijke overleveringen dienden altijd ondergeschikt te blijven aan Gods voorschriften! In deze tijd schreef hij zijn traktaat over de volharding in liefde en geduld. “Het geduld verschaft de gelovige in zijn inzet de leidraad om de weg te kunnen volgen die Christus ons gewezen heeft.”³²

2.1.5 Het martelaarschap van Cyprianus

In al deze vraagstukken beoogde Cyprianus de eenheid van de kerk voor alles. Die hier echter danig op de proef gesteld werd. Met de plotselinge dood van Stefanus, en met de nieuwe vervolging die er onder keizer Valerianus uitbrak (257), werd de impasse voorlopig doorbroken. Onder deze nieuwe vervolging wilde men met name de leiding en de organisatie van de kerk doorbreken. Ook Cyprianus werd gedaagd, door de stadhouder van Carthago. Cyprianus peinstte er echter niet ver om toe te stemmen in het vereren van de Romeinse goden. Ook gaf hij de namen van de priesters niet prijs, ook al werd hij bedreigd met onthoofding. Een gelovige had hierin volgens hem geen keus.

Hij werd in ballingschap gestuurd. En velen anderen met hem. Vele gelovigen kregen het zwaar onder dwangarbeid. In een brief poogde Cyprianus hen te bemoedigen. Juist in het lijden bleven zij met Christus verenigd, dat was hun kracht! Wat vroeger met woorden onderwezen werd, werd nu in de daad tot uitvoering gebracht.

²⁵ Cyprianus, ‘An Address to Demetrianus’, par. 20

²⁶ Geest, P. van, en Hunink, V., *Tertullianus en Cyprianus over het Onze Vader* (Kampen: Kok, 2010), p. 73

²⁷ Cyprianus, ‘On Works and Alms’, par. 5

²⁸ Meulenberg, *Cyprianus*, p. 56

²⁹ Meulenberg, *Cyprianus*, p. 65

³⁰ Cyprianus, brief LIX, par. 1

³¹ Cyprianus, brief LXIII, par. 2-12

³² Cyprianus, ‘On the Advantage of Patience’, par. 20

De vervolging werd zwaarder. Valerianus vaardigde een decreet uit volgens welke bisschoppen, priesters, en diakenen terecht gesteld moesten worden. Dat decreet bereikte ook de standhouder van Carthago. Cyprianus wilde zijn lot niet meer ontlopen, als bisschop wilde hij temidden van het volk zijn getuigenis afleggen. Pontius beschreef hoe het een zaak is van groot geloof en grote genade (uitstralend naar zijn omgeving) dat hij zo rustig zijn lot tegemoet kon treden.³³ Cyprianus werd voorgeleid, en veroordeeld. Het recht had daarna zijn beloop.³⁴ Op 14 sept 258 werd Cyprianus van Carthago geëxecuteerd door een scherprechter. Op die plek is later een 'mensa' (altaar) verschenen, genaamd 'mensa Cypriani', waarmee bedoeld wordt dat hij daar 'geofferd' is.

2.2 Overzicht van belangrijkste thema's tijdens zijn ambtsperiode

Cyprianus is van grote en verstrekkende betekenis geweest voor de westerse christenheid. Hij heeft belangrijke fundamenten gelegd voor de ambtstheorie, en ook de latere ecclesiologie van Augustinus sluit sterk op die van Cyprianus aan.³⁵ De diaken Pontius omschrijft Cyprianus in de Vita als 'de eerste na de apostelen die eenzelfde hoogte in priesterkroon bereikte'.³⁶ Puurheid en heiligheid had hij hoog in het vaandel, een geestelijk leider diende het waard te zijn om nagevolgd te worden. Vervolgelingen werden door hem voorgesteld als 'gerechtvaardigde beproevingen, die God Zijn familie ten deel laat vallen'.³⁷

Van zijn relatief korte ambtelijke periode (10 jaar), zijn ons een groot aantal brieven (meer dan 60) en traktaten (plm. 12) van zijn hand nagelaten, over uiteenlopende onderwerpen. Een aantal belangrijke thema's waarover Cyprianus geschreven heeft:

- Over de noodzakelijke eenheid van de kerk, en de functie van de bisschop in de kerk (als plaatsbekleder van Christus)
- Over afgodendienst, afvalligheid, boetedoening, en terugkeer in de kerk
- Over de (betekenis en reikwijdte van de) doop
- Over de positie van de gelovige in de verdrukking, en martelaarschap
- Over het lijden in dit leven, en het toekomstperspectief
- Over christelijke deugden, het doen van goede werken, en een heilig christelijk leven.

Er bestaat hiernaast een serie geschriften waarvan het auteurschap van Cyprianus niet zeker is. Verder is het vrijwel zeker dat meerdere geschriften verloren zijn gegaan. We hebben kortom geen compleet beeld van alles wat hij geschreven heeft. Cyprianus heeft overigens zelf ook niet gestreefd naar een consistent en logisch opgebouwd geheel. Afhankelijk van datgene wat in een bepaalde periode speelde, bepaalde dat het thema in zijn geschriften van die periode.³⁸ Zo was zijn traktaat 'Over de Gevallen' met name gericht aan de groep van Felicissimus, en zijn traktaat 'Over de Eenheid van de Kerk' aan de gemeente van Novatianus. Het taalgebruik in zijn teksten kenmerkt zich door een bepaalde vurigheid, felheid, en onstuimigheid. Maar blinkt niet altijd uit in helderheid.³⁹ Dat geeft hier en daar vertaalproblemen.

Van Cyprianus is bekend dat hij geïnspireerd en gevormd is door Tertullianus, tevens wordt hij wel benoemd als 'Ignatius van het westen'.⁴⁰ Hij heeft in zijn tijd een christenheid opgebouwd die ontzag afdwingt. Veel nadruk heeft hij tijdens zijn tijd gelegd op de praktijk van het geloof (een geloof in woorden, en zeker ook in daden, zoals in de tijd van de pest gebleken is), maar vooral ook op de eenheid van de kerk. Ja, er is verscheidenheid, maar christenen worden voortgestuwd door een liefde,

³³ De Vita (The Life and Passion of Cyprian. By Pontius the Deacon), par. 15

³⁴ Acta 3-6 ('From the proconsular Acts of the Martyrdom of Saint Cyprian, bishop of Carthage')

³⁵ Bakhuizen van den Brink, *Cyprianus van Carthago*, p. 4

³⁶ De Vita (The Life and Passion of Cyprian. By Pontius the Deacon), par. 19

³⁷ Bakhuizen van den Brink, *Cyprianus van Carthago*, p. 32

³⁸ Bakker, *Cyprian of Carthage*, p. 69

³⁹ Schaff, Ph., *Fathers of the Third Century: Hippolytus, Cyprian, Caius, Novatian, Appendix* (Ante-Nicene Fathers, volume 5; Grand Rapids, Christian Classics Ethereal Library, z.j.), p. 672

⁴⁰ Schaff, *Fathers of the Third Century*, p. 668

die hen tot een hechte eenheid samensmeedt.⁴¹ Onder geen enkele voorwaarde mag men zijn zetel verlaten, buiten de kerk is er geen heil! Ook in het diepe verschil van inzicht met Stefanus bleef de breuk achterwege. “Hoe kan iemand die de eenheid van de kerk niet eerbiedigt nog menen dat hij het ware geloof bezit?”⁴²

Vanuit zijn geschriften leren we dat Cyprianus een hoog ambtsbewustzijn had. Op grond van Lukas 10:16⁴³ rust volgens hem de kerk in de bisschop, die met God is verbonden.⁴⁴ Voor de bisschop gold dat er sprake moest zijn van een eenheid tussen ambt en persoon, en tussen persoonlijk geloof en levenspraktijk. De bisschop was volstrekt afhankelijk van God, het is met name Cyprianus die deze stelregel in zijn tijd zo sterk vormgegeven heeft.⁴⁵ Een van de belangrijkste beginselen voor de bisschop was dat de eenheid van de kerk voorop diende te staan, en dat hij binnen dat kader zijn eigen beleid voerde, waarop hij verantwoording schuldig was aan God.⁴⁶ Het is dus met name in zijn kerk- en ambtsbegrip waarin Cyprianus zeer vormend en uitgesproken is geweest, en daarin is hij ook nooit veranderd.

2.3 Ontwikkeling in zijn visie op de kerk en kerkleiding

2.3.1 Alleen heil binnen de kerk

Eenheid van de kerk werd door Cyprianus niet als iets formeels gezien, maar deze moest gekenmerkt worden door een eenheid van hart en ziel, door mildheid, vergevingsgezindheid, en vredelievendheid. De eenheid was een eenheid die bevochten moet worden en waarvoor offers nodig waren. Waarin een christen ook zijn eigen onhebbelijkheden en vooroordelen moest overwinnen.⁴⁷ God aanvaardt geen offer van iemand die een conflict heeft. Het grootste offer aan God is onze vrede, en een broederlijke eenheid van het hart. Ook onze gebeden dienen collectief en gemeenschappelijk te zijn. Wanneer we bidden doen we dat niet voor één mens, maar voor heel het volk!⁴⁸ Sacramenten en bedieningen buiten de enige, katholieke kerk konden niet beschouwd worden als geldig. Buiten de kerk bestond geen heil, en dus ook geen doop die met recht een ‘nieuwe geboorte’ mocht heten. Voor Cyprianus kwam de doop neer op een transitie in een nieuwe mens, het doen van afstand van de wereld en de duisternis, en het bekleed worden met Christus. De kerk was de belichaming van Christus hier op aarde.⁴⁹ Verlaten van de kerk kwam neer op het verbreken van de eenheid met Christus. Erg afwijzend was Cyprianus over de doop welke buiten de kerk plaatsvindt, deze was van geen betekenis.⁵⁰ Doop kon alleen plaatsvinden binnen de gemeenschap van de kerk. Een ander beginsel welke herhaaldelijk terug komt in de teksten van Cyprianus, is dat de christen na de hergeboorte in de doop moest groeien, en zo zijn doop moest bevestigen.

In Cyprianus’ ecclesiologie moest de kerk gezien worden als een omsloten tuin en een verzegelde bron.⁵¹ Zijn kerkmodel paste echt bij zijn tijd en context, die van de Romeinse vervolgingen. Er was volgens Cyprianus een scherp onderscheid tussen in de kerk en buiten de kerk. Voor individuele, innerlijke reinheid en gerichtheid had hij aanvankelijk minder oog. Bij de latere Augustinus kwam dit (mede als gevolg van een veranderde context voor de kerk) anders te liggen: de scheiding tussen kaf

⁴¹ Meulenberg, *Cyprianus*, p. 87

⁴² Cyprianus ‘On the Unity of the Church’, par. 4

⁴³ Luk. 10: 16 ‘Wie naar u luistert, die luistert naar Mij; wie u verwerpt, die verwerpt Mij; en wie Mij verwerpt, die verwerpt Hem Die Mij gezonden heeft.’

⁴⁴ Bakhuizen van den Brink, *Cyprianus van Carthago*, p. 19

⁴⁵ Bakhuizen van den Brink, *Cyprianus van Carthago*, p. 28

⁴⁶ Bakhuizen van den Brink, *Cyprianus van Carthago*, p. 21

⁴⁷ Geest, *Onze Vader*, p. 23

⁴⁸ Geest, *Onze Vader*, p.73

⁴⁹ Cyprianus, ‘On the Unity of the Church’, par. 4

⁵⁰ Bakker, *Cyprian of Carthage*, p.148

⁵¹ Cyprianus, brief LXXV par. 2

en koren liep volgens Augustinus dwars door de kerk heen.⁵² Het heil was bij Augustinus gebaseerd op meer onderscheiden zaken, m.n. een persoonlijk geloof. Dit principe zette zich door bij de latere Reformatie, de eenheid van de kerk betrof dan vooral een eenheid op geestelijk nivo. Voor Cyprianus was echter ondenkbaar dat het heil gebaseerd zou kunnen zijn op een 'keuzelijst' van verschillende (persoonlijke) elementen, los van de kerk. De verbinding met de ene zichtbare kerk diende ten allen tijde voorop te staan. Dr. Van de Beek benoemt dit principe van Cyprianus als iets wat nieuwe aandacht verdient, met name in de huidige individualistische cultuur.⁵³

2.3.2 Eenheid en gezag binnen de kerk

De eenheid van de kerk zag Cyprianus in meerdere lagen:

- Eenheid binnen een lokale gemeenschap, verbonden in de bisschop
- Eenheid binnen de kerk als geheel, verbonden in de gezamenlijke bisschoppen.

Zonder bisschop kon er dus geen sprake zijn van een kerk. Want zonder bisschop was er geen verbinding met Christus. Tot het eind toe is het principe van eenheid door Cyprianus hoog gehouden, ondanks de tegenstand die hij zelf vanaf zijn verkiezing en door de jaren heen binnen de kerk ervaren heeft. Dit eenheidsprincipe ging overigens voor Cyprianus niet zo ver dat er ook sprake moet zijn van een eenkleurigheid aan opvattingen. Binnen de kerk was hierin verscheidenheid mogelijk.⁵⁴ Zolang de eenheid van de kerk maar voorop stond. De zonde van kerkbreuk en ketterij werd door hem als een hoofdzonde gezien, meer dan andere zonden.⁵⁵ Het voorkomen van zonden binnen de kerk mocht geen reden zijn om met de kerk te breken, maar wel diende er tegen opgetreden te worden. Voor de relatie tussen de kerk en de christen gebruikte Cyprianus het beeld van moeder en kind.⁵⁶ Het leven ontspringt aan de moeder! De vruchten van de gemeenschap dienden overigens ook gedeeld te worden met mensen die buiten de gemeenschap staan. Cyprianus' kerkvisie was geen pleidooi voor exclusivisme, Cyprianus legde er veeleer nadruk op dat het heil reeds in het heden ligt, in een broederlijk samenleven binnen de gemeenschap, in geloof en liefde. Deze gemeenschap nodigt de buitenwereld uit, en biedt haar redding aan!⁵⁷

Sterk verzette Cyprianus zich tegen een gebrek aan discipline in de kerk, zoals dat met name tot uiting kwam in de tijd na de eerste vervolging, toen vele gevallen via een onzuivere weg zich weer bij de kerk poogden te voegen. Een grote uitdaging waar Cyprianus toen mee te maken kreeg, was het ontstaan van een aparte klasse binnen de kerk, met veel invloed: die van de 'belijders' (zij die zuiver gebleven waren tijdens de vervolging). Dit bracht een leiderschapscrisis binnen de Carthaagse kerk, welke Cyprianus veel aandacht en energie gekost heeft.⁵⁸

2.3.3 Het ambt binnen de kerk

Een belangrijk kenmerk van een kerkleider welke Cyprianus beschreef, was een nauwe omgang met God, dus een leven van gebed voor degenen die hem toevertrouwd waren, dan wel over hem gesteld waren. In zijn visie was een kerkleider alleen aan God verantwoording schuldig. Wat niet betekende dat hij zelf als leider solistisch handelde. In alle belangrijke zaken in zijn tijd raadpleegde hij de geestelijkheid, alswel het 'kerkvolk'. Hoe kon een kerkleider de waarheid vinden? Cyprianus onderkent meerdere bronnen:

- De rede
- Inspiratie door de Geest

⁵² Bakker, *Cyprian of Carthage*, p.26

⁵³ Bakker, *Cyprian of Carthage*, p.162

⁵⁴ Bakker, *Cyprian of Carthage*, p.19

⁵⁵ Cyprianus, 'On the Unity of the Church', par. 3

⁵⁶ Bakker, *Cyprian of Carthage*, p.264

⁵⁷ Bakker, *Cyprian of Carthage*, p.269

⁵⁸ Burns, J. Patout, *Cyprian the Bishop* (Routledge Early Church Monographs; London: Routledge, 2002), p. 22-24

- De heilige schrift
- De kerkelijke canon.⁵⁹

In meerdere brieven benadrukte Cyprianus hoe het bisschopsambt niet zomaar een ambt is, maar door God ingesteld. Hij beriep zich daarbij op Mattheus 16:18-19.⁶⁰ Binnen de enige ware kerk was de bisschop bij de wil van God aangesteld in het ambt.⁶¹ Zowel de mede-bisschoppen als de leken speelden een concrete rol in de verkiezingsprocedure (en bepalen een kandidaat als geschikt), maar uiteindelijk ging het hierin om de wil van God!⁶² Grote nadruk legde Cyprianus op een heilig persoonlijk leven van de bisschop.⁶³ Met een leven in zonde was uitoefening van het bisschopsambt (als bemiddelaar tussen God en Zijn kerk) niet mogelijk.

Sommige wetenschappelijke bronnen laten overigens zien hoe Cyprianus' model van de bisschop als kerkleider niet alleen op het mandaat van Jezus aan Petrus betrekking had, maar ook (in de uitwerking daarvan) alleszins gebaseerd was op het gangbare (seculiere) leiderschapsmodel in zijn tijd. Dit wordt beschreven en benoemd als 'patron-client relation', waarbij de client bescherming genoot van de patron (in dit geval binnen de grenzen van de kerk), waarbij omgekeerd onderhorigheid en dienstbaarheid (van de client) gevraagd werd.⁶⁴

2.3.4 Heiligheid binnen de kerk

Hoe konden de 'gevallenen' weer terugkeren in de kerk, zonder de autoriteit en heiligheid van de kerk geweld aan te doen? Hierover nam Cyprianus een duidelijk standpunt in: bij een breuk met de kerk als gevolg van zonde en/of afvalligheid, was terugkeer alleen mogelijk na 'boetedoening', en ootmoedige schuldbelijdenis. Daartegenover werd de positie van de 'belijders' (zij die de periode van vervolging standvastig en zuiver doorstaan hebben) als belangrijk gezien binnen de kerk. Zij waren in de positie om te bemiddelen en voorspraak te doen voor degenen die zondig en afvallig geworden zijn.⁶⁵ Cyprianus was aanvankelijk erg terughoudend als het gaat op het weer opnemen van gevallen in de kerk (een door God gewilde zuivering dient niet tegengestaan te worden). Het was zijn verwijt dat vele gevallen nogal snel en gemakkelijk overgegaan waren tot de vereiste Romeinse offerdienst, maar erg aarzelden over openlijke schuldbelijdenis, als voorwaarde voor terugkeer naar de kerk.⁶⁶ Hij nuanceerde later zijn standpunt in zijn briefwisselingen met Rome. Wel was hij heel uitgesproken over de rol van de bisschoppen en geestelijkheid in dit proces van verzoening: het weer opnemen van gevallen in de kerk kon nooit buiten hen om plaatsvinden!

Cyprianus ging dus in tegen de trend om gevallen weer in de kerk op te nemen door bemiddeling van martelaren en belijders, deze rol kwam alleen de bisschop toe! Cyprianus voerde een nieuwe traditie (sacrament) in binnen de kerk (het weer opnemen van een afvallige door het opleggen van

⁵⁹ Cyprianus, brief LXX par. 3, brief LXXII par. 13

⁶⁰ Matth. 16:18/19 'En Ik zeg u ook dat u Petrus bent, en op deze petra zal Ik Mijn gemeente bouwen, en de poorten van de hel zullen haar niet overweldigen. En Ik zal u de sleutels van het Koninkrijk der hemelen geven; en wat u bindt op de aarde, zal in de hemelen gebonden zijn; en wat u ontbindt op de aarde, zal in de hemelen ontbonden zijn.' (HSV)

⁶¹ Cyprianus, brief LI par. 8

⁶² Cyprianus, brief LIV par. 5

⁶³ Cyprianus, brief LXIII, par. 2 ("...how does he think that he can act as a priest of God who has obeyed and served the priests of the devil; or how does he think that his hand can be transferred to the sacrifice of God and the prayer of the Lord which has been captive to sacrilege and to crime, when in the sacred Scriptures God forbids the priests to approach to sacrifice even if they have been in lighter guilt...")

⁶⁴ Brent, A., *Cyprian and Roman Carthage* (Cambridge: Cambridge University Press, 2010), hoofdstuk 2C/D

⁶⁵ Bakker, *Cyprian of Carthage*, p. xiii

⁶⁶ Cyprianus, 'On the Lapsed', par. 10-14

handen), en versterkte daarmee de rol van de bisschop.⁶⁷ De bisschoppen waren plaatsbekleders van Christus, ook in het wegnemen van zonden door 'bediening van de verzoening'.

Martelaarschap was overigens voor Cyprianus geen voorwaarde of doel op zichzelf (zoals dat bij Tertullianus wel het geval leek). In plaats daarvan legde hij wel grote nadruk op de zuiverheid van innerlijke motieven.⁶⁸ Juist in het midden van die tijd, waarin het christen zijn van overheidswege gezien werd als 'asociaal gedrag', met 'laakbare opvattingen'.⁶⁹ Veel gelovigen hadden wel erg gemakkelijk en automatisch gehoor gegeven aan het decreet van Decius, vaak niet eens alleen uit angst, maar ook vanwege bijgeloof, geïnfecteerd vanuit de omringende Romeinse cultuur.

Als het ging om het weerstaan van de tijdgeest, verleidingen en verdrukkingen, dan gebruikte Cyprianus frequent het beeld van de geestelijke wapenuitrusting en de 'militia Christi', met name in een van zijn brieven over het martelaarschap.⁷⁰ Dienen in het leger van Christus betekende een leven van lijden, volharding, tegenslag, en mogelijk martelaarschap. Daar dienden de mensen op voorbereid te zijn, als kind van God bestond ons leven uit lijden met Christus, totdat de verlossing en verheerlijking een feit zal zijn.⁷¹

Cyprianus heeft kortom sterk bijgedragen aan de opzet van een duidelijk kerkmodel, met helder afgetekende grenzen. Dit met name in reactie op de vervolging onder keizer Decius, welke een heel verleidelijk karakter had voor kerkleden, om van '2 walletjes' te eten. Dit omdat ondanks het beleid van de keizer met betrekking tot een gevraagde offerdienst, het christendom gewoon getolereerd werd als religieuze stroming.⁷² Dit maakte deze vervolging extra gevaarlijk en verleidelijk voor de kerkleden, om zich mee te laten voeren in een cultuurstroom.

2.4 Ontwikkeling in zijn denken tijdens de vervolgingen

2.4.1 Inleiding

In zijn eerste jaren als bisschop was Cyprianus vooral bezorgd om de heiligheid van de kerk. In de voorafgaande jaren waarin de christenheid onbelemmerd kon groeien, was er een duidelijke verslapping en verzwakking opgetreden. Cyprianus wilde dit klimaat zuiveren. Maar was hiermee nog nauwelijks begonnen toen de eerste vervolging uitbrak.⁷³ Het feit dat zijn beleid hierin nog lang niet klaar was, was mogelijk ook een overweging geweest om uit te wijken. Het grote aantal ethische dilemma's en leerstellige problemen welke juist in die periode optraden, was misschien een overweging om zijn kerk (weliswaar op afstand) te willen blijven dienen. Ook bij de tweede vervolging (258) week Cyprianus aanvankelijk uit. Maar ditmaal wilde hij het martelaarschap niet ontlopen.⁷⁴ Bewust wachtte hij op terugkeer van de stadhouder naar Carthago, om dan voor het volk te getuigen, om daarna 'te vertrekken naar Hem'.

Met name over Cyprianus' 'vlucht' vooraf aan de eerste vervolging is in zijn tijd veel te doen geweest. In meerdere brieven heeft hij zich uitvoering moeten verantwoorden en verdedigen, niet alleen naar zijn eigen achterban in Carthago, maar ook naar de geestelijkheid in Rome. Wat precies zijn

⁶⁷ Brent, A., 'Cyprian's Reconstruction of the Martyr Tradition', *The Journal of Ecclesiastical History* 53/02 (2002), pp. 248 e.v.

⁶⁸ Bakker, *Cyprian of Carthage*, p.7

⁶⁹ Bakker, *Cyprian of Carthage*, p.60

⁷⁰ Cyprianus, brief LV par. 8-9

⁷¹ Bakker, *Cyprian of Carthage*, p. 92

⁷² Burns, *Cyprian the Bishop*, p. 1, 17

⁷³ Meulenberg, *Cyprianus*, p. 29

⁷⁴ Cyprianus, brief LXXXII, par. 1

overwegingen geweest zijn om uit te wijken, zal volgens sommigen per saldo onduidelijk en mysterieus blijven.⁷⁵

Toch bestaan er in zijn geschriften verschillende aanknopingspunten en uitspraken op basis waarvan we een aantal overwegingen en drijfveren kunnen afleiden. We behandelen er achtereenvolgens de volgende drie (welke elkaar overigens niet uitsluiten, m.a.w. meerdere van deze drie factoren kunnen gelijktijdig een rol gespeeld hebben):

- a. Zijn roepingsbesef
- b. De gerichtheid van de eerste vs. de tweede vervolging
- c. Zijn ambtsopvatting.

2.4.2 Zijn roepingsbesef.

Cyprianus heeft wellicht goede (persoonlijke) redenen gehad om tijdens de eerste vervolging uit te wijken. Een paar maal spreekt hij in zijn brieven over een 'bevel van God'.⁷⁶ Uit zijn brieven blijkt ook dat hij liever in het midden van het volk gebleven was, maar dat hij het zag als een roeping om te waken over de vrede en de eenheid van de kerk.⁷⁷ Blijven in Carthago, zou immers als een provocatie opgevat kunnen worden. De aandacht tijdens deze vervolging was met name gericht tegen geestelijken en vooraanstaande burgers, vandaar het besluit van Cyprianus om tijdelijk uit beeld te verdwijnen, hoezeer hem dat ook aan het hart ging (hij rept in een van zijn brieven over zijn voornemen om voortijdig terug te keren, maar dat hem dit door andere geestelijken ontraden werd).⁷⁸

Met deze overweging, samen met het grote aantal vraagstukken en problemen waarvoor hij zich bij het begin van zijn ambt voor geplaatst zag, zag hij het mogelijk als zijn taak of roeping om de gemeente tijdelijk op afstand te gaan dienen. Ook Pontius maakte duidelijk dat Cyprianus bij het uitwijken vooral gedreven werd door één drijfveer: gehoorzaamheid aan God.⁷⁹ Maar ook dat Cyprianus dit slechts zag als uitstel, maar wist dat het vonnis te zijner tijd alsnog zou komen.⁸⁰

Cyprianus kende ongetwijfeld het uitgesproken standpunt van Tertullianus over het martelaarschap. In de hierboven aangehaalde brieven, maar ook in het traktaat 'On the Lapsed' zien we dat Cyprianus zich van het probleem bewust was, maar het anders inzag dat Tertullianus.⁸¹ In het traktaat 'On the Mortality' schreef hij dat God 'geen menselijk bloed verlangt, maar alleen geloof'.⁸²

2.4.3 De gerichtheid van de eerste en tweede vervolging

Historici zijn het erover eens dat de tweede vervolging (onder keizer Valerianus) vooral gericht was tegen de christenen, met als bedoeling om uitgroeiende macht en invloed van de christelijke kerk en kerkleiding te breken. Als dit zo is, dan is aannemelijk dat Cyprianus zich in deze vervolging, als hoofd van de kerk in Carthago, speciaal aangesproken gevoeld heeft. En hierin zijn gemeente mogelijk heeft willen voorgaan, en mogelijk met zijn eigen gevangenneming en marteldood ook de aandacht heeft willen afleiden van zijn gemeente. In een aantal van zijn brieven wordt de nieuwe vervolging (die hij voorzag) in een eschatologisch perspectief getrokken. Die betrof nu niet meer zo maar een verzoeking of zuivering die hij voorzag voor de christelijke gemeente, maar een voorteken van het komende oordeel, en een doorgang naar het Koninkrijk van God.⁸²

⁷⁵ Bakker, *Cyprian of Carthage*, p. 50 ('The bishop's deepest motives for the 'retreat' are unclear and remain a mystery to us')

⁷⁶ Cyprianus, in de brieven: XXXV, XIV par. 1, XXXI, XXVII par. 3

⁷⁷ Cyprianus, brief XXXV par. 1

⁷⁸ Cyprianus, brief XXXIX par. 4, brief V par. 1

⁷⁹ Vita (The Life and Passion of Cyprian. By Pontius the Deacon), p. 679

⁸⁰ Vita (The Life and Passion of Cyprian. By Pontius the Deacon), p. 684

⁸¹ Bakhuizen van den Brink, *Cyprianus van Carthago*, p. 29

⁸² Burns, *Cyprian the Bishop*, p. 39/40 / Cyprianus, brief LV par. 2-3

Studies wijzen uit dat de context tijdens de eerste vervolging (onder keizer Decius) een andere was. Het edict van Decius (en de vervolging daaruit) zou niet specifiek gericht geweest zijn tegen de christenen. Maar zou bedoeld zijn om iedereen (alle ingezetenen) in het Romeinse rijk te mobiliseren in het vereren van Romeinse goden, en alzo bij te dragen aan versterking van het Romeinse rijk onder keizer Decius.⁸³ Het doel van Decius was niet om aanhangers van andere religies te bekeren tot de Romeinse goden. Zij bleven juist relatief veel vrijheid voor de eigen godsdienst genieten. Maar moesten wel gehoor geven aan zijn decreet: een offer aan de Romeinse goden. In een van zijn geschriften beriep Cyprianus zich op de oproep in Jesaja 52:11⁸⁴, om welke hij besloot om vrijwillig afstand te doen van zijn bezit, en in ballingschap te gaan. En aldus Christus te belijden.

Mede door dit verschil in context, had ook Cyprianus zelf een duidelijk ander perspectief op deze eerste vervolging dan zijn latere visie op de tweede vervolging. Hij beschreef hoe hij meerdere gezichten heeft gehad dat God deze eerste vervolging zou willen gebruiken om Zijn gemeente te straffen voor ongehoorzaamheid en te zuiveren van onheiligheid.⁸⁵

2.4.4 Ontwikkeling in zijn denken over de bisschop als geestelijk leider

In enkele wetenschappelijke bronnen wordt dieper ingegaan op de achtergronden van de ontwikkeling in het denken van Cyprianus over zijn eigen ambt, een ontwikkeling die vorm kreeg in beide perioden van vervolging, en in de tussenliggende periode.⁸⁶

Zoals al eerder gesteld, zijn uitwijken gedurende de eerste vervolging leverde Cyprianus aanvankelijk veel kritiek op. Nadrukkelijk verdedigde hij zich hiertegen: een bisschop was een dienaar van zijn gemeente, en alleen in leven kon hij zijn gemeente dienen!⁸⁷ Zijn vlucht geschiedde bovendien alleen in lichamelijke, maar in geestelijke zin bleef hij zijn gemeente dienen. In geestelijke zin bleef hij met de gemeente verbonden, en deelde hij in het martelaarschap.⁸⁸ Zijn vluchten moest volgens Cyprianus niet gezien worden als een ‘verloochening’, maar juist als een erkenning en belijdenis!⁸⁹

Zijn afwezigheid leverde hem in de gemeente van Carthago vervolgens wel een gezagsprobleem op. Hij dreigde tijdens zijn afwezigheid grip op de gemeente te verliezen toen bijvoorbeeld meerdere ‘belijders’ op eigen titel gevallen weer opnamen in de kerk, en dat alleen als mededeling kenbaar maakten aan Cyprianus, met het verzoek om ook andere bisschoppen hiervan op de hoogte te stellen.⁹⁰ Hij voelde zich genooddaakt om hier, na zijn terugkeer in Carthago, uitvoering mee bezig te houden. In zijn traktaat ‘On the Lapsed’ beschreef hij hoe verzoening alleen via Christus kon plaatsvinden, dus – als plaatsvervangers van Christus – via de bisschoppen.⁹¹ Het gezag van de bisschop berustte dus niet op persoonlijke kwaliteiten of prestatie, maar op zijn ambt en roeping. Het afvallen van de bisschop (binnen de kerk), en verbreken van de eenheid met hem, was erger dan ‘afvalligheid’!⁹² Verzet tegen de bisschop was voor hem hetzelfde als verzet tegen God zelf!

⁸³ Brent, *Cyprian and Roman Carthage*, p. 19 e.v.

⁸⁴ Jes. 52:11 ‘Vertrek, vertrek, ga daar weg, raak het onreine niet aan, ga uit haar midden weg, reinig u, u die de heilige voorwerpen van de HEERE draagt!’ (HSV)

⁸⁵ Cyprianus, brief VII par. 1-5

⁸⁶ Zie: Leppin, V., ‘Bischofsmartyrium als Stellvertretung bei Cyprian von Karthago’, *Zeitschrift für Antikes Christentum* 4 (2000)

⁸⁷ Cyprianus, brief XIV par. 1-3

⁸⁸ Leppin, *Bischofsmartyrium*, p. 257

⁸⁹ Cyprianus, ‘On the Lapsed’, par.3

⁹⁰ Leppin, *Bischofsmartyrium*, p. 258

⁹¹ Cyprianus, ‘On the Lapsed’, par. 22

⁹² Cyprianus, ‘On the Unity of the Church’, par. 19

De hiervoor genoemde bronnen onderbouwen hoe vervolgens duidelijk sprake is van een ontwikkeling in het denken van Cyprianus.⁹³ Dat blijkt onder andere als Cyprianus schrijft over een nieuwe vervolging die hij verwachtte. Geleidelijk nadrukkelijker komt in zijn schrijven naar voren dat hij zijn eigen martelaarschap verwachtte, welke hij nadrukkelijk zat als ‘navolging van Christus’.⁹⁴ Duidelijker dan vroeger beschouwt hij voor de bisschop een bijzondere rol/positie in een situatie van vervolging! Tijdens de eerste vervolging kon (in het toenmalige denken van Cyprianus) de gemeente zijn plaats innemen. Later dacht hij omgekeerd: het was de bisschop die voorop gaat in het belijden en het martelaarschap, plaatsbekledend voor de gemeente!⁹⁵ Het was de roeping van de bisschop om ook in het lijden en martelaarschap Christus na te volgen.⁹⁶ Ten opzichte van de eerste vervolging was dus een duidelijke ommekeer in het denken van Cyprianus zichtbaar. De bisschop werd niet meer verheerlijkt door/in zijn gemeente, maar het was (in zijn denken en schrijven) nu omgekeerd!⁹⁷ De bisschop was de ware navolger (van Christus) en plaatsbekleder (voor de gemeente), navolging door de gemeente gebeurde door het in eenheid blijven met de bisschop. (We kunnen vaststellen dat hier een basis ligt voor de latere ‘heiligenverering’.⁹⁸) Het was deze overtuiging welke Cyprianus in het zicht van de tweede vervolging bereid maakte om het martelaarschap op zich te nemen.

2.5 Ontwikkelingen in zijn geestelijk leiderschap

2.5.1 Cyprianus als persoon en als bisschop

Belangrijke bronnen voor een beschrijving van het leven van Cyprianus zijn de zogeheten ‘Acta’ en ‘Vita’, hoewel van beiden bekend is dat zij niet tot de categorie ‘objectieve geschiedschrijving’ gerekend kunnen worden.⁹⁹ Samen met Tertullianus (voor hem) en Augustinus (na hem) is Cyprianus van zeer grote betekenis geweest voor de kerk in N-Afrika. Zijn gezag is tot op deze dag groot, in brede kring. Cyprianus koos in de praktijk zijn eigen lijn en aanpak, soms afwijkend van zijn voorganger Tertullianus. In de uitwerking van zijn geschriften koos hij bijvoorbeeld voor een meer schriftuurlijke en pastorale lijn.¹⁰⁰ Ook in het denken over vraagstukken als de ‘gevallenen’, of over het martelaarschap, nam Cyprianus andere (minder uitgesproken) standpunten in dan zijn voorganger. Overigens geeft hij daarin duidelijk blijk van een doorgestane ontwikkeling. Tijdens Afrikaanse concilies en in zijn latere brieven nuanceerde hij soms eerdere (strikte) standpunten, zoals neergezet in de traktaten ‘On the Lapsed’ en ‘On the Unity of the Church’.¹⁰¹

Van Tertullianus is de geveugelde uitspraak dat het bloed van de martelaren het zaad voor de kerk is. Martelaarschap was volgens Tertullianus inherent aan het christen zijn! Het conventionele christendom in die dagen vond hij te laks, de kerk moest zich radicaal van de wereld scheiden!¹⁰² Dat denken typeert ook Cyprianus. Met name in zijn brief ‘To Donatus’ (brief I), maar ook in zijn andere geschriften, valt een sombere wereldvisie te bespeuren, waartegen de hoop op God en de hemel zo intens mogelijk afgezet wordt.¹⁰³ In zijn traktaat ‘On the Mortality’ beschreef hij dat ziekte en dood geen reden van verdriet moeten zijn, maar juist reden van vreugde, omdat dit de christen een uitgang gaf uit deze ‘donkere’ wereld, naar iets wat veel beter is!¹⁰⁴

⁹³ Leppin, *Bischofsmartyrium*, p. 263

⁹⁴ Cyprianus, brief LV par. 3

⁹⁵ Leppin, *Bischofsmartyrium*, p. 264

⁹⁶ Cyprianus, brief LV par. 3

⁹⁷ Cyprianus, brief LXXXII par. 1

⁹⁸ Leppin, *Bischofsmartyrium*, p. 268

⁹⁹ Bakker, *Cyprian of Carthage*, p.43 e.v.

¹⁰⁰ Bakker, *Cyprian of Carthage*, p. 141/142

¹⁰¹ Burns, *Cyprian the Bishop*, p. 39, 40, 95

¹⁰² Geest, *Onze Vader*, p.14

¹⁰³ Geest, *Onze Vader*, p. 17

¹⁰⁴ Cyprianus, ‘On the Mortality’, par. 2-3

Cyprianus wordt verder niet beschreven als een groot denker of wetenschapper, maar wel als iemand met een sterk en energiek karakter, en een grote welsprekendheid. Dat uitte zich onder meer in zijn uitgesproken (verwoording van) standpunten over verschillende kerkelijke kwesties welke in zijn tijd aan de orde kwamen. Desalniettemin schreef Cyprianus zelf dat een kerkleider zich nooit dominerend of conflictzoekend mocht opstellen, maar altijd ootmoedig en ontvankelijk diende te blijven. Ondanks het grote aantal theologische geschriften welke hij nagelaten heeft, zag hij zichzelf eerder als herder dan als theoloog.

In zijn traktaat 'On the Lord's Prayer' maakte Cyprianus duidelijk dat een goede levensorde, integriteit en oprechtheid voorwaarden waren voor een gebed tot God, dus voorwaarden voor het leven in een 'vruchtbare' relatie met God.¹⁰⁵ Heiligheid was voor Cyprianus geen status, maar veeleer een proces, waarbij voortdurende waakzaamheid en zelfonderzoek nodig is.¹⁰⁶ De zegen voor de kerk (gedeeld door Christus) hing alleszins af van het geheiligde persoonlijke leven van de leden binnen de kerk!

Andere inzichten welke we hiervoor bij Cyprianus gezien hebben, zijn:

- Geleidelijk aan werd hij wat milder of de 'gevallenen'. (Hij zocht een verantwoorde middenpositie tussen enerzijds de 'strikten' (zoals Novatianus), en anderzijds de 'rekkelijken' (zoals Felicissimus).)
- Het dienen van Jezus betekende (volgens hem) een leven van lijden! (zie onder andere zijn beschrijving in brief LV).

2.5.2 Cyprianus' visie op externe vervolging en interne druk.

Zuivering van de kerk was volgens Cyprianus iets wat door God gewild werd!¹⁰⁷ Juist daarom moest een (te) soepel toelatingsbeleid voor de bij de kerk terugkerende 'gevallenen' (volgens Cyprianus) gezien worden als iets wat tegen Gods wil ingaat, omdat het opnieuw onheiligheid de kerk binnen zou kunnen brengen. Hij haalde het meermaals in zijn brieven en traktaten aan: Wie Jezus wilde verloochen hier op aarde, die zal door Jezus verloochend worden voor de Vader. Voor nieuwe opname in de kerk was dus een nieuwe belijdenis (van zonde, en van geloof) nodig, welke niet buiten de bisschop om kon gaan.

In het voorgaande is duidelijk geworden dat hij de eerste vervolging zag als zijnde van God verordeneerd, met als doel een straf en zuivering van de gemeente, vanwege onoprechtheid en onheiligheid binnen de christelijke gemeente. Een zuivering, waar hij als kerkleider niet tegenin heeft willen gaan. Op meerdere plaatsen gaf hij er blijk van hoe hij geleden heeft aan zonde en onheiligheid en verslapping binnen de kerk, en in het bijzonder aan schisma's en ketterijen welke juist naar aanleiding van de vervolging ontstonden. Een groter lijden dan aan de vervolging zelf! Het martelaarschap van leden uit zijn gemeente zal omgeven geweest zijn met pijn en verdriet, maar uiteindelijk was er voor de martelaren wel een duidelijk en wenkend perspectief: het Koninkrijk van God. Maar dat de gemeente van Christus hier op aarde aan groeiende schisma's en ketterijen en onheiligheid onderhevig was, zal voor een kerkleider als Cyprianus dubbel lijden betekend hebben. In sommige van zijn brieven bestempelde hij de tegenstand van de ketters in Carthago als een nieuwe verdrukking, een tweede aanval van de duivel op de christenheid in Carthago. Tweedracht en scheuring werd door hem benoemd als een gevaarlijker vorm van verdrukking, juist vanwege het optreden hierin van de duivel als een 'engels des lichts'.¹⁰⁸ In een van zijn brieven bestempelde hij Felicissimus en zijn aanhang als zijnde een deel van de 'antichrist'.¹⁰⁹ Zowel de schisma's als de pest hebben voeding gegeven aan zijn toekomstvisie: het uur van de 'antichrist' is aangebroken, het Koninkrijk van God komt nabij!

¹⁰⁵ Geest, *Onze Vader*, p. 21

¹⁰⁶ Bakker, *Cyprian of Carthage*, p.221

¹⁰⁷ Cyprianus, brief LI par. 6

¹⁰⁸ Cyprianus, 'On the Unity of the Church', par. 3

¹⁰⁹ Cyprianus, brief LIV, par. 3

Cyprianus zal als kerkleider eveneens geleden hebben onder zijn geschil met bisschop Stefanus van Rome (over de doop), welke de integriteit van Cyprianus ter discussie stelde, en zich voorbereidde op een breuk met de kerk in Afrika.¹¹⁰ Want voor Cyprianus woog zijn rol en verantwoordelijkheid als kerkleider zwaar: een schaapherder kan en mag niet toestaan dat zijn kudde aangevallen en verstrooid wordt door de duivel.¹¹¹

2.6 Leerwinst voor onze tijd (tussenstand)

Cyprianus leefde in een heel andere tijd dan de huidige. Dat wil echter niet zeggen dat er geen parallellen te zien zijn, en dat er geen lessen getrokken zouden kunnen worden. In de laatste hoofdstukken komen we daar uitgebreider op terug, maar hier vatten we er al een aantal samen (als tussenstand):

- De eenheid van de kerk stond voor Cyprianus voorop! Alleen dan voldeed de kerk aan het beeld van het lichaam van Christus. En kon zij overleven in een situatie van tegenstand en druk. Geen individualisme dus. Geloven doe je niet alleen!
- Die eenheid was echter wel een eenheid die bevochten moet worden! Als een eenheid van hart en liefde!
- Omwille van de eenheid van de kerk, moesten christenen in staat zijn om niet zozeer hun meningen maar veeleer hun oordelen te staken.
- Sterk verzette Cyprianus zich tegen een gebrek aan discipline in de kerk (zoals die zich m.n. na de eerste vervolging manifesteerde).
- Een kerkleider moest altijd dienend en ontvankelijk blijven! Meer herder dan theoloog!
- De kerkleiding of geestelijke leiding moest zijn schapen voorbereiden op een tijd van tegenstand! Volgens Cyprianus was daarvoor liefde en heiligheid nodig!
- Een geestelijk leider diende het waard te zijn om nagevolgd te worden.
- Aandacht voor het christen-zijn en kerk-zijn in een verloederende samenleving. In brief LV legde Cyprianus veel nadruk op de geestelijke wapenrusting, met name de helm en het zwaard, nodig om de geest van deze tijd, en de verleidingen daarin, te kunnen weerstaan.¹¹² Het geheim van de ‘militia Christi’ zag hij als het navolgen van Christus, waaronder een leven (in deze tijd) in ootmoed, volharding, en lijdzaamheid. Met Hem lijden teneinde met Hem verheerlijkt te worden!
- Hoe was de houding van de christen ten opzichte van de buitenwereld? Riep dit vijandschap of tegenstand op? Dat zou niet zo mogen zijn! Jeremia 29:7: God sprak tot de ballingen om zich in te zetten in Babel. Om de zegen voor hun omgeving te zoeken.
- Niemand kon op Gods ontferming rekenen als hij zichzelf niet eveneens over anderen ontfermt!¹¹³ De pest was ook een vorm van druk! Onder meer vanwege de zeer verschillende reacties vanuit de christelijke gemeenschap hierop.
- Het beeld van de kerk als een ‘moeder’ had voor Cyprianus vooral pastorale betekenis. Een betekenis van een bestendige liefdeband, van zorg en bescherming!¹¹⁴ En haar liefde maakte haar aantrekkelijk, en was uitnodigend naar de buitenwereld!
- De eerste vervolging (onder Decius) kwam voor de christenen in Carthago als een verrassing. Zij waren hierop niet voorbereid, en waren onvoldoende weerbaar!
- Scheiding tussen kaf en koren liep door de kerk heen. Een situatie van druk en vervolging leidt veelal tot een zichtbaarder onderscheid, en tot ‘zuivering’.
- Cyprianus ontwikkelde zich in zijn denken tussen 2 extremen, d.w.z. tussen enerzijds een soepele houding ten opzichte van de ‘gevallenen’, en anderzijds een zeer strikte (zoals die van

¹¹⁰ Burns, *Cyprian the Bishop*, p. 105

¹¹¹ Cyprianus, brief LI par. 15

¹¹² Cyprianus, brief LV par. 8-9

¹¹³ Cyprianus, ‘On Works and Alms’, par. 5

¹¹⁴ Bakker, *Cyprian of Carthage*, p. 264

- Novatianus). Onder invloed van de laatste nuanceerde hij later zijn eigen standpunten.¹¹⁵ (Een pastor moet in zo'n situatie van tegengestelde standpunten dus vaak zijn weg weten te vinden.)
- In zijn optreden als leider in deze, leren wij hoe een geestelijk leider een duidelijke leiding moet geven, maar wel met wijsheid en geduld, en in liefde. Want in zijn aanvankelijke felheid en strikte lijn, heeft Cyprianus de groep van Felicissimus onnodig ver van zich vervreemd. Want later (op een concilie in 253) werd een belangrijk deel van Cyprianus' eerdere uitspraken herroepen, en viel daarmee een belangrijk deel van eerdere geschillen weg (zonder dat beide groepen weer dichterbij elkaar kwamen overigens).¹¹⁶
 - Cyprianus was ook iemand die onder invloed stond van de omringende cultuur,¹¹⁷ bij de opbouw van zijn kerk (en de gezagsstructuur daarin) gebruikte hij gangbare concepten en begrippen. Maar hij definieerde het onderscheid tussen kerk en omgeving echter scherp. De kerk was het 'erf van het heil'. Tegen verkeerde invloeden en verleidingen was afgrenzing en bescherming nodig.
 - De ontwikkeling bij Cyprianus laat zien dat we niet te snel bepaalde maatschappelijke ontwikkelingen als 'geest van de antichrist' moeten benoemen. Zo was de vervolging van Decius niet specifiek gericht tegen christenen (hij stond juist redelijk open tegenover andere religies), maar in een van zijn traktaten trekt Cyprianus wel in een eschatologisch perspectief.¹¹⁸
 - Cyprianus gaf een bredere betekenis aan het martelaarschap: niet alleen fysieke vervolging, maar ook mentale druk of beschadiging (zoals verlies van goederen, ballingschap, enz.) kon iemand ook tot een 'belijder' maken.¹¹⁹
 - Het kwam (in een context zoals die van Cyprianus) niet zozeer aan op adaptief of organisch leiderschap, maar vooral spiritueel leiderschap. Profetische gaven en 'moreel profiel' waren belangrijk!

¹¹⁵ Zie: Cyprianus, brief LI

¹¹⁶ Brent, *Cyprian and Roman Carthage*, p. 288

¹¹⁷ Uitgebreid staat Allen Brent in hoofdstuk 3 (*Cyprian and Roman Carthage*) stil bij de 'stoïcijnse invloeden' op het denken van Cyprianus, met name ten aanzien van het komende 'einde der tijden'.

¹¹⁸ Cyprianus, 'To Fortunatus. Exhortation to Martyrdom', par. 12

¹¹⁹ Brent, *Cyprian and Roman Carthage*, p. 322/323

3 Dietrich Bonhoeffer

Theoloog Christen Tijdgenoot

3.1 Inleiding

Op 5 april 1943 was Dietrich Bonhoeffer bij de burens van zijn ouders de Schleichers, waar zijn vader hem kwam vertellen dat er twee mannen waren die hem wilden spreken. Het waren Oberstkriegsgerichtsrat Manfred Roeder en Gestapo-agent Sonderegger. Bonhoeffer ontmoette hen, nam zijn Bijbel mee en werd weggevoerd om niet terug te keren. Bonhoeffer is een veel gelezen en aangehaalde theoloog uit de 20^e eeuw. Inspirerend voorbeeld voor velen vanwege de boeken en de brieven waarin hij ingaat op de thema's die speelden of zouden gaan spelen.

Aan de hand van zijn levensloop en zijn werken willen we nagaan wat de problemen zijn waarmee Bonhoeffer geconfronteerd werd, op welke wijze hij daarop reageerde en wat we daarvan kunnen leren over geestelijk leiderschap in de kerk.

3.2 Korte levensschets¹²⁰

Dietrich Bonhoeffer werd geboren op 4 februari 1906 te Breslau, waar zijn vader hoogleraar was in de psychiatrie. Hij groeide op met zeven broers en zusters, in een geestelijk-levendig en kunstzinnig klimaat, eerst in Breslau en na 1912 in Berlijn, in de professorenwijk Grunewald, waar ook Harnack en Troeltsch en andere grote namen hebben gewoond. In 1923 ging hij tot verrassing van iedereen theologie studeren. Hij studeerde in Tübingen en Berlijn. Hij was in Berlijn onder de indruk van de kerkhistoricus Von Harnack. In de winter van 1924-1925 ontdekte hij Karl Barth. Bonhoeffer promoveerde op zijn 21ste te Berlijn op het proefschrift *De Gemeenschap der Heiligen* en verkreeg toelating als hoogleraar met zijn boek *Akt und Sein*, toen hij 24 jaar oud was. Hij ging vervolgens een jaar als vicaris naar Barcelona.

Hij werd daarna privatdocent aan de universiteit van Berlijn en was vervolgens, door uitwisseling, in 1930-1931 in New York als student en docent aan de Union Theology Seminary. In september 1931 raakte hij betrokken bij de oecumenische beweging via een congres in Cambridge van de Wereldbond, de voorloper van latere Wereldraad van Kerken. Hij werd een paar maanden later zonder veel succes studentenpredikant aan de Technische Hochschule in Berlijn-Charlottenburg. In 1931-1932 vond bij Bonhoeffer een ommekeer plaats en werd hij van theoloog christen.

Toen de nazi's in Duitsland aan het bewind kwamen, had hij geen belangstelling meer voor zijn universitaire werk en gaf dit op. Onmiddellijk begon de strijd tegen het nationaal-socialisme en tegen de 'Duitse Christen', de kerkelijke beweging die wilde samenwerken met de nazi's. Bonhoeffer zei dat de houding (van de kerk) tegenover de Joden het beslissende criterium zal zijn. Reacties op zijn radicaliteit ontmoedigden Bonhoeffer, omdat velen binnen de Belijdende Kerk nog geloofden in een compromis. In het najaar van 1933 ging hij naar Londen, om tot 1935 de gemeenten St. Paul's en Sydenham te verzorgen. Eind mei 1934 vond in Barmen de synode plaats waaruit de Belijdende Kerk voortkwam. Hier werden de Barmer Thesen opgesteld, onder leiding van vooral Karl Barth. Bonhoeffer maakte plannen om naar India te gaan en daar het geweldloze verzet van Gandhi te bestuderen, die misschien voorbeeld zou kunnen zijn voor het Duitse verzet tegen Hitler. Hij is uiteindelijk nooit naar India gegaan.

Terug in Duitsland werd hij in 1935 op verzoek van de leiding van Belijdende Kerk, leider van het 'Seminarium voor predikanten der belijdende Kerk' in Finkenwalde, Pommeren. In 1937 werd dit seminarium door de Gestapo gesloten. Kort te voren verscheen Bonhoeffers bekende werk *De Navolging*. De ervaringen van het haast kloosterachtige samenleven in het broederhuis in Finkenwalde

¹²⁰ Gebaseerd op: Bonhoeffer, D., *Leven met elkander*. (Zoetermeer, Uitgeverij Boekencentrum, 1999) Blz. 7 en 8 en van der Linden Dr. T.G. *Dietrich Bonhoeffer*. (Kampen, Uitgeverij Kok, 2005) Blz. 16 – 52.

hadden geleid tot het boekje '*Gemeinsames Leben*'. Vervolgens werkte hij voor de Belijdende Kerk, schreef over de christelijke ethiek, waarvan het manuscript nog diende om, door de bekendheid die er aan gegeven werd, het omverwerpen van het nationaal-socialistisch bewind voor te bereiden.

In 1938 kwam hij tot de conclusie dat Duitsland geen toekomst zal hebben, wanneer Hitler niet uit de weg werd geruimd. Dat zijn daden in overeenstemming moesten zijn met wat hij (Bonhoeffer) had ingezien, staat voor hem vast. De laatste jaren voor de oorlog was Bonhoeffer veel werkzaam binnen de oecumenische beweging. Eerst als lid en later als secretaris van de Oecumenische Jeugdraad voor Duitsland, later ook als lid van de oecumenische Raad voor praktisch Christendom. Door zijn deelname aan vele conferenties was hij de eigenlijke tolk van het oecumenisch streven van de Belijdende Kerk in de Oecumene. Ondertussen kreeg Bonhoeffer te maken met beperkende maatregelen van de Duitse overheid: een verblijfsverbod voor Pommeren en Berlijn. Ook kreeg hij een spreek- en publicatieverbod opgelegd door de overheid.

Bonhoeffer reisde in 1939 naar New York, min of meer op de vlucht voor zijn onhoudbare positie in Duitsland. Via Londen, waar hij zijn zus Sabine en zwager Gerhard Leibholz ontmoette, ging hij op weg naar Amerika. Maar Bonhoeffer voelde zich ongemakkelijk en schuldig over zijn vertrek uit Duitsland. Op 20 juni nam hij abrupt het besluit terug te keren. Hij vertrok in nacht van 7 op 8 juli 1939 uit New York. Op de terugweg groeide bij hem de zekerheid dat hij in deze moeilijke tijd in Duitsland moest zijn. Alleen dan kon hij op een geloofwaardige manier meewerken aan de wederopbouw.

Terug in Duitsland ging hij weer wonen bij zijn ouders in Berlijn. Zijn familie is pro-Duits en anti-Hitler. Via hen kwam Bonhoeffer in contact met mensen die verzet wilden plegen tegen Hitler. Omstreeks 1940 vond de omslag plaats van christen naar tijdgenoot aldus zijn vriend en biograaf Eberhard Bethge. In augustus 1940 trad hij in dienst van de Abwehr om spionageactiviteiten te verrichten. In werkelijkheid gebruikte hij zijn buitenlandse contacten om de geallieerden in te lichten en te polsen over vredesvoorwaarden bij een omverwerping van Hitler en het aantreden van een nieuwe Duitse regering. Dit werk was ook een alibi om niet als soldaat aan het front te hoeven dienen. Bonhoeffer raakte betrokken bij de samenzwering tegen Hitler. Deze deelname stond niet los van zijn geloof. Hij vroeg zich af waarom er zo lang passief werd toegekeken, terwijl de gerechtigheid en de liefde van Christus opriepen tot verantwoordelijkheid en tot de daad.

Op 5 april 1943 werd Bonhoeffer gevangengenomen, samen met zijn zwager Von Dohnanyi, wegens 'landverraad'. Zijn buitenlandse reizen hadden hem verdacht gemaakt bij de nationaal-socialistische machthebbers. Tot 20 juli 1944 – de laatste aanslag op Hitler – konden vrienden uit het verzet hem nog enigermate beschermen, maar sinds die datum verslechterde zijn positie aanmerkelijk. De laatste maanden van zijn leven bracht hij door in concentratiekampen, eerst in Buchenwald, daarna in Flössenburg. Daar werd hij op 9 april 1945 kort voor de komst van geallieerden ter dood gebracht. De kamparts gaf als verslag van de terechtstelling: 'In de bijna vijftig jaar dat ik heb gewerkt als arts heb ik zelden een man zo vol overgave aan God zien sterven.'¹²¹

¹²¹ Metaxas E., *Dietrich Bonhoeffer Pastor, martelaar, profeet, spion*. (Heerenveen: Groen, 2012) p 562

3.3 Ontwikkeling in leven en denken

De ontwikkeling van Bonhoeffer is beschreven aan de hand van de driedeling van zijn vriend en biograaf Eberhard Bethge: Theoloog (1906-1930), Christen (1931-1940) en Tijdgenoot (1940-1945). Uit deze periodes worden een aantal markante onderwerpen genomen om de ontwikkeling van Bonhoeffer te kunnen duiden.

3.3.1 Theoloog (1906-1930)

In deze jaren was te zien hoe Bonhoeffer zich als persoon ontwikkelde. Bonhoeffer was een natuurlijke leider vanwege zijn zekerheid in oordelen en optreden. Hij kwam uit een sociale klasse met een diepgewortelde verplichting, hoeder van een eeuwenoude erfenis en geestelijke overlevering te zijn. Deze houding gaf de kracht om moeilijke en zware vraagstukken onder ogen te zien, de plaats in de strijd in te nemen en zo nodig de strijd aan te gaan voor het behoud van een geestelijke erfenis. In zijn jeugd wanneer hij tot ieders verrassing theologie ging studeren, schreef Bonhoeffer zelf dat hij als held die weg, die hij niet kende zou gaan.¹²² 'Ich bin stark. Gott, Ich bin mit dir!'¹²³ In zijn laatste schooljaar verdiepte hij zich in de theologie. De kerk was dan nog niet in zicht.¹²⁴

Bonhoeffer had een brede kennis, geconcentreerde werklust en analytische en kritische denkkraft. Hij stond open voor andere standpunten en meningen en verwerkte deze in zijn eigen ideeën. Hij was ook eigenzinnig. Hij had een briljante geest die sterk gedisciplineerd kon werken, getuige zijn laatste jaar van afstuderen aan de universiteit in Berlijn, waarin hij ook nog promoveerde met zijn *Sanctorum Communio*. Hij had een verrassende persoonlijke betrokkenheid die louter in praktische houding en gedrag zichtbaar werd.

Bonhoeffer was vanaf zijn jeugd sterk beïnvloed door de academische omgeving die de nadruk legt op het wetenschappelijke denken. Hij hield hierdoor een aversie tegen het speculatieve. Dit versterkte zijn natuurlijke hang naar zelfstandigheid en onafhankelijkheid. Zijn theologie was sterk christocentrisch en streed tegen het reflectieve binnen de theologie. Deze zou volgens hem van Christus afleiden naar de mens zelf. In eerste instantie was Bonhoeffer alleen verstandelijk bezig met de theologie en eigenlijk niet met de concrete uitwerking van Gods Woord in het leven van alledag. Wel was daarvan de kern aanwezig in 'Sanctorum Communio – een dogmatisch onderzoek naar de gemeenschap van de kerk' (zijn dissertatie) en in 'Akt und Sein' (zijn Habilitation - tweede proefschrift). In beide onderzocht hij theoretisch de werkelijkheid van de openbaring in haar gemeenschapsgestalte.

Door zijn contact met de jeugd in Berlijn en Barcelona en door zijn kennismaking met het rassenvraagstuk in Amerika en de gevolgen van de economische depressie, groeide bij hem de interesse voor de concrete uitwerking van Gods Woord. Enerzijds opende dit hem de ogen voor de ontwikkelingen die in Duitsland plaatsvonden: de opkomst van het Nationaalsocialisme. Gezegd zou kunnen worden dat Bonhoeffer in Berlijn en Barcelona in zijn omgang met de (vragen van de) jeugd en in Amerika door het onderzoek van het rassenvraagstuk en de economische depressie, de verbinding tussen het Woord, en haar concrete uitwerking en de context leerde articuleren. Zijn continue verbinding met zijn vaderland door de correspondentie met het ouderlijk huis, bood hem de mogelijkheid het vermogen tot articuleren toe te passen op de situatie in Duitsland begin jaren dertig. Mogelijk beïnvloed door zijn plicht als hoeder op te treden en daarvoor zich als persoon geheel (zelfstandig en onafhankelijk van zijn denkkraft en werklust) in te zetten. Anderzijds maakte Bonhoeffer later de keuze om het onderwerp van sociale gerechtigheid niet uit te bouwen. Het verdwijnt naar de achtergrond.

¹²² Bethge, E., *Dietrich Bonhoeffer Theologe – Christ – Zeitgenosse Eine Biografie*. (Gütersloh, Gütersloh Verlagshaus GmbH, 2005). p 65.

¹²³ Bethge, Bonhoeffer, p 66.

¹²⁴ Bethge, Bonhoeffer, p 69.

3.3.2 Christen (1931-1940)

3.3.2.1 Geroepen weten.

In 1931-1932 vond bij Bonhoeffer een ommekeer plaats en werd hij van theoloog christen. In één directe en twee indirecte teksten getuigde Bonhoeffer van de strijd dat een theoloog ook een christen is, uitgevochten was en de vruchten zichtbaar werden.¹²⁵ Bonhoeffer onderscheidde een meditatieve omgang met de Bijbel ter onderscheiding van zijn exegetische-homiletische omgang. Dit werkte hij later uit in Finkenwalde waar de studenten een tekst uit Bijbel zo lang moesten bestuderen (zonder andere boeken te gebruiken) dat zij Christus en de omstanders in de ogen zagen. De vroomheid van Bonhoeffer maakte indruk op de studenten aan de universiteit in Berlijn waar hij les gaf, maar werd bijna te opdringerig gevonden. Deze gerichtheid op Christus ontwikkelde zich door de jaren heen. In Londen werden de eerste gedachten geformuleerd over de Bergrede en later in lezingen voor de studenten aan het seminarium in Finkenwalde. Deze lezingen werden uitgebracht in *Navolging*. Gezien de voorgeschiedenis was de inhoud van dit boek bestemd voor predikanten in opleiding. In 1933 merkten anderen op dat Bonhoeffer veranderd was. Bonhoeffer schreef zelf dat hij zich helemaal ging inzetten voor de vernieuwing van de kerk en het ambt van predikant¹²⁶. Hij nam de gedachte dat hij het Woord van God moest doorgeven uiterst serieus. Hij wist ook dat een dergelijk woord verworpen kon worden, zoals boodschappen van de oudtestamentische profeten verworpen kon worden en zoals Jezus werd verworpen.¹²⁷ Wanneer iemand door God was uitverkozen als profeet, betekende dat altijd dat de profeet enigszins deelde in het lijden van God. Bonhoeffer houdt op 21 januari 1935 zijn preek over Jeremia, waarin hij laat zien dat Jeremia Gods gevangene was. En God leidde hem in gevangenschap en pijn. Hij sprak hier ook over zichzelf¹²⁸.

In het najaar van 1933 ging Bonhoeffer naar Londen, om tot 1935 de gemeenten St. Paul's en Sydenham te verzorgen. Hij maakte plannen om naar India te gaan en daar het geweldloze verzet van Gandhi te bestuderen, die misschien voorbeeld zou kunnen zijn voor het Duitse verzet tegen Hitler. Hij is nooit naar India gegaan. Bonhoeffer meende dat hij in Londen meer kon betekenen (op het niveau van kerkpolitiek), terwijl hij aan de andere kant nadacht over de roeping van Christus, die niet ging over winnen, maar over onderwerping aan God, waar die ook toe zou leiden. Dat laatste vormde volgens Bonhoeffer later het echte front.¹²⁹ Hij ging naar Londen, omdat hij ten diepste radicaal van mening verschilde met gerespecteerde collega's en daardoor bang en onzeker was om op een dogmatisch dwaalspoor te komen.

Begin juni 1939 vertrok Bonhoeffer weer, en ditmaal naar New York. Echter, Bonhoeffer kwam niet los van Duitsland en de kerk. Hij was erg onrustig in New York. Abrupt keert hij in de nacht van 7 op 8 juli per boot terug naar Duitsland tot verbazing en soms verontwaardiging van anderen. Later wordt gedacht dat de Losung: "Wie zijn vertrouwen daarop grondvest, hoeft geen andere toevlucht te zoeken" (Jes. 18:16), de sleutel is geweest tot Bonhoeffers beslissing¹³⁰. Bonhoeffer zelf zegt dat de motieven van al zijn beslissingen voor hemzelf nooit volledig duidelijk zijn. Uiteindelijk handelt men toch vanuit een niveau dat voor ons verborgen blijft.¹³¹

3.3.2.2 Kerkstrijd tegen nationaalsocialisme als staatsideologie en kerkstrijd vanwege Jodenvraagstuk als uitwerking van staatsideologie

Bonhoeffer had zich altijd verzet tegen de invloed van het nationaalsocialisme binnen en buiten de kerk. In Londen trad hij als leider op van de daar geplaatste predikanten om zich uit te spreken tegen de gelijkschakeling van de Lutherse kerk met de Staat. Hij werd samen met de andere pastoren door de kerkleiding onder zware druk gezet om het verzet te staken dan wel te verminderen. Bonhoeffer en met hem de anderen weigerden. Dat kostte hem zijn predikantsplaats in Londen. Terug in Duitsland bleef hij zich verzetten samen met andere predikanten binnen de Lutherse Kerk. Leidende figuren

¹²⁵ Bethge, Bonhoeffer. p 250

¹²⁶ Metaxas, Bonhoeffer. p 134

¹²⁷ Metaxas, Bonhoeffer. p 133

¹²⁸ Metaxas, Bonhoeffer. p 225

¹²⁹ Metaxas, Bonhoeffer. p 211

¹³⁰ Metaxas, Bonhoeffer. p 362

¹³¹ Metaxas, Bonhoeffer. p 355

binnen deze groep predikanten kwamen tot de vorming van de Belijdende Kerk in 1934 op de synode in Barmen (ontstaan Barmer Thesen)

In 1938 op het landelijk congres van de 'Deutsche Christen', de beweging binnen de Lutherse kerk die samenwerking met de Staat voorstond, waren de thema's: gelijkschakeling, Führerprincipe, rijkskerk en 'tot het ras behorend'. De officiële Lutherse kerk moest uitspreken dat joden geen lid mochten worden van deze kerk. Bonhoeffer had als antwoord drie opgaven voor de kerk:

1. de kerk moet de Staat vragen of haar handelen legitiem staatsrechtelijk handelen is. Zij moet dit vragen in het licht van het Jodenvraagstuk.
2. de tweede opgave zag Bonhoeffer in de dienst aan de slachtoffers van het handelen door de Staat.
3. de derde opgave zag Bonhoeffer in het optreden van de kerk wanneer de Staat teveel of te weinig aan orde en recht uitoeft, om niet alleen de slachtoffers te helpen maar ook de Staat een spaak in het wiel te steken!

In de jaren tot 1938 richtte Bonhoeffer zich op de eerste opgave door zich polemissch op te stellen naar de beweging van de Duitse Christen in de Lutherse kerk en daarachter de nationaalsocialistische regering. Het Jodenvraagstuk hield Bonhoeffer bezig en verzette hij zich sterk tegen de doorvoering van de Ariërparagraaf binnen alle maatschappelijke geledingen en in het bijzonder tegen de doorvoering van de Ariërparagraaf binnen de Lutherse Kerk. Zijn inzet voor de Joden maakte hem bij de kerkleiding van de gelijkgestelde Lutherse Kerk verdacht. Bonhoeffer had zo te maken met weerstand van de nationaalsocialistische regering en van zijn eigen kerkleiding. Vooral zijn onophoudelijke strijd bracht hem in een moeilijke positie. De Staat legde hem vanwege zijn activiteiten bewegingsbeperkende maatregelen op. Dat kon omdat de Staat inmiddels gezorgd had voor een gelijkschakeling van de kerk en Staat, zodat afwijkende meningen niet getolereerd werden. De tweede opgave is te zien bij zijn inspanningen om leden van het later gestichte seminarium in onder andere Finkenwalde te helpen bij het verwerven van erkenning door de Lutherse kerk, zodat zij in een gemeente geplaatst zouden worden en een pastorie konden betrekken met behoud van hun afwijzende houding van de standpunten van de nationaalsocialisten. Dat zich uitte in het weigeren van de ondertekening van Ariërparagraaf die verplicht werd gesteld om beroepbaar te zijn binnen de Lutherse kerk. Zie hiervoor ook het onderstaande punt 3. Na 1940 probeert hij, in dienst van de Abwehr, Joden via Zwitserland in veiligheid te brengen: het project U7.

In het bovengenoemde derde punt nam hij een veel radicaler standpunt in, dan leden van de Belijdende Kerk zouden doen. In 1938 kwam Bonhoeffer tot het besluit dat alleen verzet tegen de overheid Duitsland weer een toekomst kon geven. Ofwel de uitwerking van de derde opgave. Hier wordt nader op ingegaan in de hierna volgende paragraaf 'verzet tegen de overheid'. Dit was een duidelijke omslag in het denken van Bonhoeffer. Het was ongehoord dat een lutherse predikant het 'rijk van de kerk' verliet voor 'het rijk van de wereld'.

Door het werk in Finkenwalde trok Bonhoeffer zich terug van het front van oecumene.¹³² Alleen wanneer de leiding van Belijdende Kerk of voorzitter Koch hem opriep, liet hij het seminarium alleen. Hij reisde naar Hannover, Berlijn en Londen. Hij wijdde zich volledig aan het opleiden van pastores.

3.3.2.3 Opleiding predikanten van de Belijdende Kerk

De doorvoering van de Ariërparagraaf binnen de Lutherse kerk zorgde voor gelijkstelling van de Lutherse kerk met de Staat. Deze paragraaf was ook van toepassing op de theologische opleiding van predikanten. De Belijdende kerk zag zich genooddaakt om een theologische opleiding op te richten om studenten die zich niet wilden conformeren aan de Staat in staat te stellen een theologische opleiding te volgen. Zo konden ook gemeenten die zich verzetten tegen de gelijkschakeling voorzien worden van gelijkgezinde predikanten. De Belijdende Kerk vroeg Bonhoeffer om een van de opleidingen (die in Zingst, later in Finkenwalde) te leiden.

3.3.2.4 Navolging

De wil tot het volgen van Jezus Christus en zijn gerichtheid op de Bergrede leidde ook tot het schrijven het boek *Navolging*. *Navolging* (uitgekomen in 1937) was ontstaan als een bundeling van

¹³² Bethge, Bonhoeffer, p 539

lezingen die Bonhoeffer hield voor zijn theologiestudenten in Finkenwalde. Het begin van de gedachten over de *Bergrede* lag in Londen waar hij zich richtte op de uitleg van de tekst, toegepast op de nood van de tijd en de situatie in de wereld (oorlogsdreiging). *Navolging* bestaat uit twee delen. Het eerste deel gaat over de *Bergrede* en het tweede deel over het *corpus Paulinum*. Later is het hoofdstuk 'De Boden' ertussen gevoegd. Het deel *corpus Paulinum* is een tweede stap na de *Bergrede* in de uitwerking van de navolging van Christus¹³³. Bonhoeffer wilde met *Navolging*:

1. het vervluchtigde begrip geloof weer terugwinnen. Bij het verwerven van het geloof gaat het niet alleen om Woord en sacrament, maar ook om de notie van de aardse gemeenschap.¹³⁴ Hij probeerde de begrippen geloof, rechtvaardiging en heiliging onder het begrip navolging te vatten.
2. het accent leggen op de sociale inschakeling van de gelovige enkeling. Het verzet zich tegen het massageloven en de wereldbewegingen. De kerk is gebaseerd op enkelingen¹³⁵.
3. het onderscheid tussen navolging en ideaal uitwerken. Navolging mag geen ideologie worden¹³⁶.
4. Bonhoeffer meent ten diepste dat navolging het deelnemen aan het plaatsvervangend lijden van Christus is, als gemeenschap met de Gekruisigde.¹³⁷
5. In *Navolging* had Bonhoeffer wel het 'voorlaatste' en 'laatste' aangeduid, maar niet verder uitgewerkt. Dat gebeurde later in zijn *Ethiek*¹³⁸. Het 'laatste' begint met de wederkomst van Christus. Het 'voorlaatste' is de tijd voor de wederkomst van Christus. Voor Bonhoeffer bepaalt het 'laatste' hoe gelovigen hebben te staan in het 'voorlaatste'. Dat gaat verder dan alleen geloof en rechtvaardiging. Ook de wereld is daarin betrokken.

In *Navolging* maakte Bonhoeffer de theologiestudenten deelgenoot van zijn eigen ervaringen tot nu toe. Met de inhoud van *Navolging* wilde Bonhoeffer zijn theologiestudenten wapenen tegen de invloeden van de filosofie van het nationaalsocialisme. Niet alleen binnen de filosofie van de Staat, maar ook de doorwerking daarvan binnen de Lutherse Kerk. De theologiestudenten moesten zich oefenen in het navolgen van Christus om een confrontatie aan te kunnen gaan met de vijand. Zij moeten weten wat Christus van hen vraagt. Dat weten had volgens Bonhoeffer zijn doorwerking in de prediking wanneer de theologiestudenten eenmaal de pastorie hadden betrokken. De prediking moet de toegang tot Jezus goed mogelijk maken en niet belemmeren. De navolging betekende de bevrijding van de mens van alle menselijke instellingen, van al wat drukt, belast, wat zorg en gewetensbezwaren veroorzaakt.¹³⁹ Bonhoeffer maakte een scherp onderscheid tussen het onopgeefbare ambt van de verkondiging en het opgeefbare ambt van predikant.¹⁴⁰

3.3.2.5 Gemeinsames Leben

Naast het schrijven van *Navolging* had Bonhoeffer ook op verzoek van onder andere bezoekers van buiten Finkenwalde zijn ervaringen met het Broederhuis vastgelegd. Het Duitse protestantisme had wel de beroepsmatige ontwikkeling van diakenen en diaconessen ter hand genomen, maar zij had geen gemeenschappen voortgebracht zoals in Engeland is gebeurd. Het Broederhuis was een woongemeenschap van de theologiestudenten. In *Gemeinsames Leben* gaat Bonhoeffer in op onderwerpen: Gemeenschap, De dag met elkaar, De dag alleen, De dienst en Biecht en avondmaal. Voor Bonhoeffer was gemeenschap alleen mogelijk door en in Jezus Christus.¹⁴¹ Dat betekende in de eerste plaats, dat de ene christen de andere christen nodig heeft om Christus' wil. Vervolgens, dat een christen slechts door Jezus Christus tot de ander komt. En ten slotte, dat wij in Jezus Christus van eeuwigheid uitverkoren zijn, aangenomen in de tijd en verenigd door de eeuwigheid. Toekomstige predikanten kregen het geschenk, dat zij, voordat zij het ambt aanvaardden, een zekere tijd samen leefden met aanstaande ambtsbroeders.¹⁴² In het derde punt kwam de christelijke broederschap aan de

¹³³ Bethge, Bonhoeffer. p 515 e.v.

¹³⁴ Bethge, Bonhoeffer. p 519

¹³⁵ Bethge, Bonhoeffer. p 519

¹³⁶ Bethge, Bonhoeffer. p 521

¹³⁷ Bethge, Bonhoeffer. p 522

¹³⁸ Bethge, Bonhoeffer. P 522

¹³⁹ Bonhoeffer. D., *Navolging* (Baarn, Ten Have, 1963) p 9.

¹⁴⁰ Bethge, Bonhoeffer. p 537

¹⁴¹ Bonhoeffer, D. *Leven met elkaar*. (Zoetermeer, uitgeverij Boekencentrum, 1999), p 13.

¹⁴² Bonhoeffer, Leven, p 13.

orde, waarvan Bonhoeffer zegt ‘*dat christelijke broederschap geen ideaal is, maar goddelijke werkelijkheid. Dat is het eerste. En in de tweede plaats dat zij een geestelijke en geen psychische werkelijkheid is.*’¹⁴³ Bonhoeffer waarschuwde sterk tegen het binnenbrengen van menselijke wensdromen in de christelijke gemeenschap, omdat deze de echte gemeenschap belemmerden. Zij moesten stuk gebroken worden, opdat de echte gemeenschap zou kunnen leven. Anders kan immers een mens tussen een gelovige en God staan, wat de gemeenschap met God belemmert.

Bonhoeffer was voorstander om de dag met elkaar te beginnen. Bij een gemeenschappelijke morgenwijding hoort het Woord van de Schrift, het lied van de kerk en het gebed van de gemeenschap. Hierdoor wordt de eenheid van de dag gezocht en gevonden. Heel de dag krijgt zo orde en discipline.¹⁴⁴ Bonhoeffer waarschuwde dat wie niet alleen kan zijn moet oppassen voor gemeenschap. Het kan immers een vlucht voor de eenzaamheid worden. Maar omgekeerd geldt: dat wie geen deel heeft aan de gemeenschap moet oppassen voor het alleen-zijn¹⁴⁵. Er zijn drie dingen waarvoor een christen een vaste tijd (de dag alleen) voor zichzelf nodig heeft: de overdenking van de Bijbel, het gebed en de voorbede.¹⁴⁶ Voor een predikant was dit een plicht die niet verzuimd mag worden, omdat zijn hele ambtelijke werk er vanaf hing.¹⁴⁷ De dagorde van lezen, mediteren en bidden heeft Bonhoeffer vastgehouden toen hij in de gevangenis in Tegel en in de gevangenis aan de Prinz-Albrecht Straat zat. Het hielp hem om structuur aan de dag te geven en geconcentreerd op Christus te blijven.

Bij de dienst wees Bonhoeffer op drie vormen van diensten. De eerste dienst, die in een gemeenschap, is dat de een aan de ander moet bewijzen is dat hij naar de ander luistert¹⁴⁸. De tweede dienst is daadwerkelijke bereidheid om te helpen.¹⁴⁹ De derde dienst bestaat in het verdragen van de ander.¹⁵⁰ Ook het gezag staat in dienst van de gemeenschap. Echt, geestelijk gezag is alleen daar, waar de dienst van het luisteren, helpen, verdragen en verkondigen wordt vervuld. Elke verering van de mens, die zijn grond vindt in belangrijke eigenschappen, heel bijzondere bekwaamheden, krachten en begaafdheden – al zijn ze nog zo geestelijk van aard – is werelds en daar is in de christelijke gemeenschap geen plaats voor; hij vergiftigt die zelfs.¹⁵¹ Bonhoeffer was voorstander dat christenen de zonden aan elkaar beleden, zoals hij ook zelf gedaan heeft aan Bethge, als zijn zielsvriend. (biecht en avondmaal)

Bonhoeffer wijst erop dat in Timotheüs 3: 1 niets terug te vinden is van de luister van menselijke begaafdheden, van de briljante eigenschappen van een ‘geestelijke persoonlijkheid’. *De ambtsdrager is een eenvoudige, in geloof en leven gezonde, trouwe man, die zijn dienst aan de gemeente goed verricht. Zijn gezag ligt in de uitoefening van zijn dienst, aan de man zelf valt niets te bewonderen. [...] Echt gezag weet zich ten strengste gebonden aan het woord van Jezus: ‘Eén is uw meester en gij zijt allen broeders’ (Mat. 23:8). De gemeente heeft geen briljante persoonlijkheden nodig, maar trouwe dienstknechten van Jezus en van de broeders.[...] Pastoraal gezag kan alleen die dienaar van Jezus krijgen, die geen eigen gezag zoekt, maar zelf buigt onder het gezag van het Woord en een broeder is onder de broeders.*¹⁵² Dit is geheel in lijn met wat Bonhoeffer in 1933, twee dagen na Hitler’s verkiezing, in een toespraak naar voren bracht over het leiderschap. Het verschil tussen ware en valse leiderschap van de leider was het volgende: ware leiderschap ontleende zijn gezag aan God, de bron van alle goedheid. De goede leider dient anderen en leidt anderen naar volwassenheid. Hij stelt de ander boven zichzelf, zoals een goede ouder dat met een kind doet in de hoop dat het kind op den duur een goede ouder wordt. Een ander woord hiervoor is discipelschap. Maar het gezag van de

¹⁴³ Bonhoeffer, *Leven*. p 18.

¹⁴⁴ Bonhoeffer, *Leven*. p 64.

¹⁴⁵ Bonhoeffer, *Leven*. p 70.

¹⁴⁶ Bonhoeffer, *Leven*. p 74.

¹⁴⁷ Bonhoeffer, *Leven*. p 80.

¹⁴⁸ Bonhoeffer, *Leven*. p 90.

¹⁴⁹ Bonhoeffer, *Leven*. p 91.

¹⁵⁰ Bonhoeffer, *Leven*. p 93.

¹⁵¹ Bonhoeffer, *Leven*. p 101.

¹⁵² Bonhoeffer, *Leven*. p 102.

Führer was aan niets onderworpen. Het was aan zichzelf ontleend en autocratisch, en had daarom een Messiaans aspect. De leider is nu een onafhankelijke figuur geworden. De leider legt aan niemand verantwoording af, hij is in wezen niet meer dan “de leider.”¹⁵³ Overigens zij hier bij opgemerkt dat het Führerprincipe en Hitler toen nog niet samenvielen. Later eigende Hitler zich de titel Führer toe. Volgens Bonhoeffer is het schrijven van *Nachfolge* en *Gemeinsames Leben* gedaan om het gezamenlijk (van Bonhoeffer en de theologiestudenten) wagen van het geloof en de gehoorzaamheid. In die zin staat Bonhoeffer niet ‘boven’ zijn studenten, maar naast hen. In Finkenwalde ervoer Bonhoeffer dat anderen in zijn volgen van zijn wegen, geloofden en zich aan zijn leiding overlieten. Hij schrok toen hij merkte hoeveel binding, macht en invloed van hem uitging. Bonhoeffer leed hierdoor aan depressies. Zijn intellect won van zijn geloof in deze aangelegenheid. In een persoonlijke biecht vond hij nieuwe eenvoud en roep tot dienen.¹⁵⁴ Het geloof won van het intellect. Bonhoeffer heeft na de sluiting van Finkenwalde geestelijk leiding gegeven aan de studenten door het sturen van brieven en pakketten aan hen of aan hun nabestaanden.

3.3.2.6 Verzet tegen overheid:

Bonhoeffer was geïnteresseerd in de wijze waarop Gandhi geweldloos verzet pleegt tegen de Britse overheid. Hij maakte daarom plannen om naar India te gaan en daar de beweging te bestuderen en met Gandhi te spreken. Hij wilde weten wat er geleerd kon worden voor de situatie in Duitsland. De plannen zijn echter nooit geëffectueerd. Overigens is Bonhoeffer nooit een pacifist geweest.

Jarenlang had Bonhoeffer gemediteerd over het vreemdelingschap op aarde. En dat persoonlijk, kerkelijk en oecumenisch gepraktiseerd. Nu richtte hij de blik op ‘de aarde’. Hoe moet dat opgevat worden?¹⁵⁵ In de periode 1938 / 1939 raakte Bonhoeffer steeds meer betrokken bij het verzet. Eerst betrof het alleen medeweten en billijken van het verzet. Voor een Lutherse theoloog was dat een gang in een nieuw en onbekend land. Het was al een stap wanneer iemand uit de zwijgende oppositie een directe waarschuwing in de openbaarheid gaf, zoals enkele bisschoppen hadden gedaan. Echter een andere stap was de politieke verantwoording voor plannen voor de omverwerping van het regime en vervolgplannen.

3.3.3 Tijdgenoot (1940-1945)

3.3.3.1 Verzet tegen de overheid (vervolg)

De periode van actieve tegenstand verloopt in drie stadia¹⁵⁶. Het eerste stadium loopt van de val van Frankrijk tot het bevel voor de veldtocht tegen Rusland. In die tijd was Bonhoeffer onderweg om de verbroken verbindingen weer te herstellen en informatie uit te wisselen. Het tweede stadium begint met de inval in Rusland en eindigt met de wintercrisis die tot de afzetting van Brauchitschs (de generaal die het Duitse leger leidde) leidt. In die tijd golden de reizen van Bonhoeffer als eventuele beïnvloeding van de vredesdoelen van de geallieerde christelijke kringen. In het derde stadium wordt het plan gewijzigd en eindigt in de vergeefse aanslag van maart 1943. In dit stadium kreeg Bonhoeffer reisopdrachten om mededelingen te doen over de geplande staatsgreep.

De waardering van Bonhoeffers deelname aan de samenzwering kan voor beduidend of voor tweederangs gehouden worden naar gelang het standpunt dat men inneemt. Vanuit politiek oogpunt kan Bonhoeffers deelname niet hoog ingeschat worden. Hij kon en wilde niet alleen politicus zijn. Ook zijn aandeel in plannen voor de toekomst van Duitsland was gering. Des te betekenisvoller was zijn aandeel op geestelijk gebied. Hij oordeelde dat iemand zijn Vaderland met ‘verraad’ kon liefhebben en redden.¹⁵⁷ Bonhoeffer formuleerde dat het gemeenschappelijk motief voor de samenzwering niet het geloof in andere ideologie was, maar een gemeenschappelijke verantwoordelijkheid voor Duitslands schande, waaraan men zich medeschuldig wist en voor haar

¹⁵³ Metaxas, Bonhoeffer. p 152

¹⁵⁴ Bethge, Bonhoeffer. p 574

¹⁵⁵ Bethge, Bonhoeffer. p 699

¹⁵⁶ Bethge, Bonhoeffer. p 813

¹⁵⁷ Bethge, Bonhoeffer. p 895

voortbestaan in de familie van de volkeren. Het ging erom hoe de komende generaties konden verder leven¹⁵⁸.

Bonhoeffer stelde dat de oorlog en hetgeen Hitler deed duidelijk maakt dat de 'wereld' tot iets ontzagwekkends en onvermijdelijks is, voor ons die niets liever willen dan dat alles te negeren. De belofte van Christus is daarom des te meer reëel en begeerlijk¹⁵⁹. Bonhoeffer heeft zijn doen en laten niet gerechtvaardigd, wel verantwoord. De tegenwerping dat zijn doen geen goed antwoord was, maar een uitdaging door de tijd zou zijn geweest, heeft hij geaccepteerd. Een rechtvaardiging hoorde volgens hem tot de bevoegdheid van God. En zijn verantwoording luidde dat hij de rechtvaardiging voor, tijdens en na de daad niet in eigen hand nam '.... Wie schwer ist es, wirklich wortlos unverstanden das Notwendige und Rechte zu tun.'¹⁶⁰.

Op 20 juli 1944 werd belastend materiaal (Zosser dossier) gevonden in een bunker van de Abwehr. De medestanders van Bonhoeffer organiseerden een vluchtplan met behulp van een bewaker van de Tegel-gevangenis¹⁶¹. Echter Dietrich Bonhoeffer zag daar vanaf, omdat zijn broer Klaus Bonhoeffer ook gearresteerd was. Dietrich wilde zijn familie niet in grotere problemen brengen dan ze al waren. Hij zag daarom van de vlucht af. Bonhoeffer zat gevangen in Tegel tot 8 oktober 1944. Hij werd toen overgeplaatst naar de gevangenis aan Prinz-Albrecht Strasse in Berlijn.

3.3.3.2 Ethiek

Sinds 1939 verzamelde Bonhoeffer boeken over ethiek. Bonhoeffer heeft meermalen naar voren gebracht dat hij de ethiek als zijn levensopgave zag. Hij heeft Ethiek waarschijnlijk geschreven op verzoek van de Broederraad van de Oud-Pruisische Belijdende kerk om de Duitse kerk en samenleving te dienen met een ethiek die ter zake was in de situatie van het Derde Rijk¹⁶². Het ging erom een eerlijk antwoord te geven op de uitdaging van de (militaire) successen van Hitler¹⁶³. De Duitsers zagen opeens in hem een soort Messias, die de schande van de 1^e WO heeft uitgewist. Succes rechtvaardigt verkeerde daden, constateerde Bonhoeffer. Echter God is niet geïnteresseerd in succes, maar in gehoorzaamheid. Als iemand God gehoorzaamde en bereid was nederlagen en al het andere dat op zijn of haar weg kwam te ondergaan, zou God een soort succes laten zien dat de wereld zich niet kon voorstellen. Maar dat was een smalle weg die weinigen zouden gaan.¹⁶⁴

Het begrip 'werkelijkheid', aanwezig in 'Akt und Sein', werd nieuw ontvouwd en vast in de Christologie verankerd. Bonhoeffer wilde daarmee de positivistische en het idealistische begrip van de werkelijkheid vermijden. Hij houdt beide voor abstracties¹⁶⁵. Het begrip 'wereld' werd in 'Navolging' een plaats, naast rechtvaardiging en geloof, in de verheerlijking geweigerd. Maar de navolging op deze aarde riep een voortschrijdend inzicht op dat de 'wereld' onder oordeel en genade in beeld komt¹⁶⁶. Bonhoeffer vindt zijn theologische plaats in de incarnatie¹⁶⁷. Er is geen werkelijkheid meer zonder God in Christus en er is geen God in Christus meer zonder de werkelijkheid. Christus is niet een absolute werkelijkheid als een norm van buiten, en de werkelijkheid is niet zonder meer materiaal die programma's of idealen op te dringen is.¹⁶⁸ Het gaat erom dat de gestalte van Christus gestalte onder ons krijgt. Het thema van de twee rijken dat de geschiedenis van de kerk steeds weer heeft gedomineerd, is vreemd aan het Nieuwe Testament¹⁶⁹. Bonhoeffer heeft zijn ethiek zo geschreven dat de lezer zelf aan de slag moet om antwoorden te vinden op zijn vragen.

¹⁵⁸ Bethge, Bonhoeffer. p 896

¹⁵⁹ Metaxas, Bonhoeffer. p 394

¹⁶⁰ Bethge, Bonhoeffer. p 932

¹⁶¹ Bethge, Bonhoeffer. p 927 ev.

¹⁶² Bonhoeffer D. *Aanzetten tot een ethiek*. (Zoetermeer: Boekencentrum, 2012), p 10

¹⁶³ Bonhoeffer, Ethiek. p 22

¹⁶⁴ Metaxas, Bonhoeffer. p 384

¹⁶⁵ Bethge, Bonhoeffer. p 805

¹⁶⁶ Bethge, Bonhoeffer. p 805

¹⁶⁷ Bethge, Bonhoeffer. p 806

¹⁶⁸ Bethge, Bonhoeffer. p 808

¹⁶⁹ Metaxas, Bonhoeffer. p 497

In zijn Ethiek spreekt Bonhoeffer over het Laatste en het Voorlaatste, waarbij het Laatste het Voorlaatste bepaalt. Het Laatste heeft betrekking op de nieuwe wereld van Gods Koninkrijk. Het Voorlaatste heeft betrekking op het aardse leven.¹⁷⁰ Bonhoeffer gebruikt het begrip “mandaat” om het begrip “ordeningen” te vermijden. Mandaat is een opdracht in Gods openbaring in Christus gefundeerd en door de Schrift betuigde opdracht aan een persoon of instantie: (1) kerk, (2) huwelijk en gezin, (3) de cultuur (arbeid) en (4) de overheid.

De kerk heeft het mandaat (opdracht) de werkelijkheid van Jezus Christus in verkondiging, kerkelijke ordening en christelijk leven werkelijk te laten worden; het gaat dus om het eeuwig heil van de hele wereld.¹⁷¹ In het hoofdstuk ‘schuld, rechtvaardiging, vernieuwing’ gaat Bonhoeffer in op wat er nodig is om mogelijk te maken dat Christus opnieuw gestalte kan krijgen in het leven en in het handelen van zijn navolgers en daarmee ook in het handelen van de kerk. Hij betoogt dat dit alleen zou kunnen wanneer de kerk en de individuele christen zich bewust worden van wat er fout is gegaan, waarin zij tekort zijn geschoten, en als ze van deze schuld ten overstaan van de wereld belijdenis afleggen. Het is niet goed duidelijk of hij hier vooruit loopt op de toekomstige situatie (die van de Duitse kerk na de oorlog) of dat hij uit is op een ommekeer van de kerk met het oog op de situatie waarin zij zich op dat moment (1940-1941) bevindt¹⁷².

Bonhoeffer heeft een theologisch advies¹⁷³ (1941) geschreven, waarschijnlijk op verzoek van de Broederraad, waarin hij een nieuwe stap heeft gezet door de overheid in de christologie te funderen en zo direct onder het gezag van Christus te plaatsen. Het impliceerde dat men ook in zaken van vrede en gerechtigheid Christus heeft te gehoorzamen, en dat de concrete invulling van het leven in de wereld niet aan de menselijke rede of aan nationalistische gevoelens, laat staan aan nationaal-socialistische gevoelens, kan en mag worden overgelaten. Dit was een schokkende visie voor de lutheranen in die tijd. Overigens is in zijn Ethiek geen rechtvaardiging te vinden voor een staatsgreep. Het gaat om bevrijding en verantwoordelijkheid en niet om zekerheden te bieden voor angstige gemoederen die als rechtvaardig kunnen dienen.

3.3.3.3 Niet-religieuze interpretatie (Verzet en overgave)

In Tegel dacht Bonhoeffer na over de niet-religieuze interpretatie van Bijbelse begrippen in een mondig geworden wereld. Dat kan alleen in gebed begonnen en gedaan worden¹⁷⁴. Hij wilde in zijn theologisch denken een plek houden voor de ‘Arkandisziplin’.¹⁷⁵ (Arkan wil zeggen ‘geheimenis’) De leidende vraag was: ‘Wie is Christus voor ons vandaag?’¹⁷⁶ (Hét thema uit Verzet en overgave)¹⁷⁷. Drie onderwerpen werden behandeld: de mondig geworden wereld, niet-religieuze interpretatie en ‘Arkandisziplin’.¹⁷⁸ In zijn brief van 30 april 1944 ging hij voor het eerst in op de genoemde problematiek. Bonhoeffer bouwde voort op wat hij eerder had gezegd of geloofd, maar nooit met enige duidelijke theologische verandering¹⁷⁹.

De niet-religieuze interpretatie was voorbereid in onder andere zijn ervaringen met de Belijdende kerk¹⁸⁰. Op de vraag van Bethge in zijn brief van 5 mei 1944 wat Bonhoeffer vond van de vervanging

¹⁷⁰ Bonhoeffer, Ethiek. p 25

¹⁷¹ Bonhoeffer, Ethiek. p 55

¹⁷² Bonhoeffer, Ethiek. p 100

¹⁷³ Bonhoeffer, Ethiek. p 295

¹⁷⁴ Bethge, Bonhoeffer. p 958

¹⁷⁵ Bethge, Bonhoeffer. p 958

¹⁷⁶ Bonhoeffer D., *Verzet en Overgave brieven en aantekeningen uit de gevangenis*. (Baarn: Ten Have, 2003), Brief van 30 april 1944, p 275

¹⁷⁷ Bonhoeffer, *Verzet en overgave*. p 10.

¹⁷⁸ Bethge, Bonhoeffer. p 959

¹⁷⁹ Metaxas, Bonhoeffer. p 94

¹⁸⁰ Bethge, Bonhoeffer. p 962

van de zendingsdrang door het proberen te begrijpen van dingen, mensen en situaties¹⁸¹ en wel op menselijk vlak, gaf Bonhoeffer geen rechtstreeks antwoord. Bonhoeffer stelde dat de apologetiek de a-religieuze mens niet serieus heeft genomen, maar door hem in grote nood te brengen is hij een makkelijke prooi¹⁸². De Belijdende kerk was volgens Bonhoeffer in het spoor van conservatieve restauratie geraakt¹⁸³. De grote items bleven daardoor niet-ontvouwd en ver, omdat iedere interpretatie hiervan ontbrak. Bonhoeffer corrigeerde “de wereld voor Christus” in “Christus voor de wereld”. Wat betekent de universele Christus en Zijn Naam waar zich het leven afspeelt? Dat versterkte de wens van Bonhoeffer om kennis te nemen van de actuele filosofie en natuurwetenschappelijke literatuur. Verbazingwekkend is zijn geringe belangstelling voor theologische literatuur.¹⁸⁴ In 1943 vinden we conservatief geformuleerde zinnen terwijl deze schrijfwijze in 1944 is verdwenen. In zijn Ethiek schreef Bonhoeffer “het christelijk ... bestaat daarin dat de mens als mens voor God leven moet en zal”. In 1944 schreef hij ‘voor en met God leven wij zonder God.’ Dat roept de vraag naar een breuk op in zijn denken.¹⁸⁵ Volgens Bonhoeffer zelf moest hij zo schrijven zoals hij verplicht was te doen als erfenis van de liberale theologie¹⁸⁶.

De opgave van Bonhoeffer ontwikkelde zich in vier formuleringen¹⁸⁷. Op 30 juni formuleerde hij de opgave als volgt: de inbeslagname van de mondig geworden wereld door Jezus Christus. Hij stelde dat de mondigheid van de wereld en van de mens erkent, dat de mens in zijn secularisatie niet ‘slecht maakt’, maar hem op zijn sterkste plek met God confronteert¹⁸⁸. Dat laatste wordt vaak vergeten door de lezer van Bonhoeffers werken. Bonhoeffers opgave betekent het weggaan om de presentie van Christus in de huidige wereld te ontdekken, niet om hem uit de moderne wereld te ontdekken, maar HEM in deze wereld te ontdekken. Hij vroeg de eenvoudige vraag: ‘Wie bent U?’ en daarom sprak hij ook van het gebed bij de start van dit werk¹⁸⁹. Overigens sprak hij zelden van een mondige wereld, maar veel meer van een mondig geworden wereld.

Bonhoeffer proclameerde de mondigheid in naam van de gekruisigde en opgestane Christus, en nam dit op in zijn christologie. De theologia crucis verdraagt de mondigheid van de wereld en laat zich door haar bestrijden. Volgens Bonhoeffer moeten we in deze wereld leven. God dwingt ons tot die erkenning. Hij zag de wereld als Gods goede schepping die mag worden genoten en geprezen, en niet moet worden veranderd.¹⁹⁰ De God die met ons is, doet dat door ons te verlaten. (Markus 15 vers 34)¹⁹¹. Hij laat ons leven zonder de werkhypothese God. Voor en met God leven wij zonder God. God laat zich uit de wereld dringen aan het kruis. God is onmachtig en zwak in de wereld, en zo is Hij bij ons en helpt ons.¹⁹² De werking van het spreken van Bonhoeffer over de mondigheid van de wereld wordt versterkt, omdat hij zelf hulpeloos offer van uitvoeringsorganen is.¹⁹³ Tot het karakter van de mondige wereld hoort dat de tijd van de religie is afgelopen. De presentie van Christus moet daarom in een niet-religieuze interpretatie ervaren worden. Bonhoeffer gebruikte daarom voor zijn opgave de werktitel ‘niet-religieuze interpretatie in een mondig geworden wereld.’¹⁹⁴ Bonhoeffer ziet religie als zelfrechtvaardiging. Volgens Bonhoeffer zal het leven van deelname aan de onmacht in de wereld een woord van vernieuwing spreken. Daarom moet een gemeente zich hoeden voor een preek die overal, onder alle omstandigheden, van iedereen, voor iedereen en van iedere tijd, denkbaar is, omdat de

¹⁸¹ Bonhoeffer, Verzet en overgave. Brief 5 mei 1944, p 278

¹⁸² Bonhoeffer, Verzet en overgave. Brief 8 juni 1944, p 322

¹⁸³ Bonhoeffer, Verzet en overgave. Brief van 8 juni 1944, p 323

¹⁸⁴ Bethge, Bonhoeffer. p 962

¹⁸⁵ Bethge, Bonhoeffer. p 964

¹⁸⁶ Bethge, Bonhoeffer. p 965

¹⁸⁷ Bethge, Bonhoeffer. p 969

¹⁸⁸ Bethge, Bonhoeffer. p 971

¹⁸⁹ Bethge, Bonhoeffer. p 971

¹⁹⁰ Metaxas, Bonhoeffer. p 495

¹⁹¹ Bonhoeffer, Verzet en overgave. Brief van 16 juli 1944, p. 359

¹⁹² Bethge, Bonhoeffer. p 975

¹⁹³ Bethge, Bonhoeffer. p 976

¹⁹⁴ Bethge, Bonhoeffer. p 977

verkondiging als niet-religieuze interpretatie veel meer is dan een objectieve vertaalgebeurtenis¹⁹⁵. Bonhoeffer zag de uitweg in het 'zijn voor anderen' als deelname aan het lijden van Christus¹⁹⁶. Hij ging zelf zijn weg in solidariteit met leden van politieke tegenstand.

Bonhoeffer heeft deze theologie niet volledig uit kunnen werken. Hij had wel een schema opgesteld voor een studie hierover.¹⁹⁷ De theologie of beter theologische gedachten, is daardoor fragmentarisch en is veel misbruikt door theologische stromingen.¹⁹⁸ Bonhoeffer was zich bewust dat dergelijke fragmenten gemakkelijk misverstaan kunnen worden. Ze mochten wel bewaard worden en sporadisch verspreid worden¹⁹⁹. Helaas laat Bonhoeffer ook geen uitgedachte ecclesiologie na²⁰⁰. In zijn *Ethiek*²⁰¹ schreef hij wel over de kerk dat zij als gemeenschap staat onder dubbele goddelijke bestemming, waaraan zij moet beantwoorden. En haar oriëntatie op de wereld, en juist daarin oriëntatie op zichzelf als de plaats waar Jezus Christus tegenwoordig is. Hij dacht erg positief over de mogelijkheden van de kerk om opnieuw te beginnen na 1945.

3.4 Resumé

In 1931/1932 was de theoloog Bonhoeffer bewust christen geworden. In 1939 vindt er een tweede ommekeer plaats. De theoloog en christen Bonhoeffer trad dan in, in die tegenwoordige tijd van zijn wereld en van zijn plaats. Het gewicht van medeverantwoordelijkheid voor die tegenwoordige tijd nam hij op zich en hij was bereid voor de schuld van zijn burgerlijke klasse in te staan, in plaats van alleen maar ideologisch te protesteren²⁰². Voor Bonhoeffer verliep zijn ommekeer vloeiend van het een naar het ander. Beide ommekeer gebeurden in het verborgene. Bonhoeffer sprak nooit openlijk hier over. In 1932 vond hij zijn beroep en in 1939 vond hij zijn lot. De periode 'christen' werd afgesloten met twee boeken: *Nachfolge* en *Gemeinsames Leben*. De ontwikkeling vanaf 1939 wordt in twee boeken: *Ethik* en *Widerstand und Ergebung*, gevonden. In 1932 werd Bonhoeffer in de overzienbare schare van de 'gemeenschap van broeders' gevoerd. In een kerkelijke groep die openlijk met hem protesteerde. 1939 trok hem in een nauw begrensde kring van gelijkgezinden. Dat laatste hield hij min of meer verborgen voor zijn broeders vanuit Finkenwalde. Op hun beurt durfden zij niet naar dat onbekende deel van Bonhoeffer te vragen. In 1932 was Bonhoeffer christen geworden, dat had hem in de wereld gezet waarin het om belijden (de kerk in de hele wereld) en leugen (de nationalistische particulariteit) gaat. In 1939 trad hij in de wereld van moeilijke afwegingen van doelmatigheid, van succes en mislukking, van tactiek en camouflage. In 1932 ontsloot de oecumenische wereld zich voor Bonhoeffer, waar hij pleitbezorger voor werd en Duitsland zich steeds meer isoleerde. Hij versmalde zijn weg met het lot van Duitsland. In 1939 was het niet voldoende om een tijdloze christen te zijn – een fataal privilege. Tijdgenoot op je plaats te zijn, dat alleen was Christen blijven. De mogelijkheid van een '*Gemeinsames Leben*' werd afgesloten in het voorjaar van 1940, en de theologie van Navolging moest een revisie ondergaan. De aardse, burgerlijke en nationale toekomst moest verantwoord worden.

¹⁹⁵ Bethge, Bonhoeffer. p 993

¹⁹⁶ Bonhoeffer, Verzet en overgave. Brief van 18 juli 1944, p. 360

¹⁹⁷ Bonhoeffer, Verzet en overgave. p 376

¹⁹⁸ Metaxas, Bonhoeffer. p 494

¹⁹⁹ Bonhoeffer, Verzet en overgave. Brief van 8 juni 1944, p. 344.

²⁰⁰ Bethge, Bonhoeffer. p 995

²⁰¹ Bonhoeffer, *Ethiek*. p 293

²⁰² Bethge, Bonhoeffer. p 761

4 Visie en Toepassing voor nu

4.1 Ver weg of dichtbij?

‘Handelen in hoop’, dat is de typering welke Rene Erwich geeft aan het geestelijk leiderschap in een post-christelijke samenleving.²⁰³ We hebben in voorgaande hoofdstukken twee historische figuren uit de kerkgeschiedenis behandeld waarin de kerk volop in verwarring was. In een tijd van toenemende druk en verdrukking lijkt het element Hoop, maar daarnaast ook Visie, heel belangrijk. Dat werd duidelijk in de beschrijving van Cyprianus en Bonhoeffer. Maar dat gold niet alleen toen, maar nu nog. Vanuit de media eerst een aantal recente voorbeelden (buiten ons eigen land) om dit te illustreren:

- In een ‘impressie’ in het Reformatorisch Dagblad doet ds. Tramper verslag van zijn contact met een voorganger in Syrië:²⁰⁴ ‘Predikanten en priesters in Syrië blijven trouw op hun post. Een van hen is ds. Kevork. Zijn kerk probeert iedereen in de buurt te helpen. De crisis maakt geen onderscheid tussen bevolkingsgroepen, al moeten vooral christenen het ontgelden. Gods opdracht is om de huisgenoten van het geloof te helpen, maar ook allen daaromheen. Van de gemeenteleden heeft 90 procent geen werk. Ze weten niet wat ze moeten doen, en komen de dominee om raad vragen. Hij heeft engelengeduld en hemelse wijsheid nodig. Ze zeggen: “Wij bidden al een jaar, en het wordt steeds erger. En hoe moet het met onze kinderen?” Psalm 91 komt voortdurend in zijn gedachten.’
- Ron van der Spoel beschrijft in Open Doors Magazine²⁰⁵ zijn contact met ‘pastor Abid’ in Pakistan, die hem op de vraag ‘Hoe houd je het vol?’ als volgt antwoordt: ‘Alleen mensen met visie houden het vol. Mensen met visie voor het land waarin ze wonen. Ik houd vol omdat ik geloof dat de Here God van Pakistan houdt. Hij heeft een bedoeling met dit land. En ik geloof dat Hij wil dat ik tot zegen ben voor mijn dorp en mijn land.’

Dit lijken voorbeelden van lang geleden, of uit een wereld die ver weg is. Maar deze context is voor de Nederlandse kerken misschien actueler en dichterbij dan wij vermoeden.²⁰⁶ Ook in de Nederlandse context leidde de druk van de bezetter (ook op de kerken) tot verschillende, soms zeer uiteenlopende, reacties vanuit de Nederlandse kerken.

In een van de vraaggesprekken met de pastors (zie bijlage 3) kwam een voorbeeld van extreme druk ter sprake, waar de voorganger plotsklaps mee geconfronteerd werd in een van zijn vroegere gemeenten, en daar intens mee geworsteld heeft. Waarin een zwaar beroep op hem als pastor gedaan werd. Ook hier met name vanwege uiteenlopende reacties en interne tegenstellingen binnen de lokale kerk.²⁰⁷

²⁰³ R. Erwich, Lectorale rede op 7 april 2011

²⁰⁴ N.M. Tramper, ‘Impressie uit Syrië’, 10 april 2013

²⁰⁵ ‘Visie voor Nederland’, R. van der Spoel. In: Open Doors Magazine, nr. 436

²⁰⁶ ‘Christenen in Nederland moeten zich voorbereiden op vervolging. Niet door zich te verschuilen achter kerkmuren of in een zuil, of door zich aan te passen aan de omgeving, maar door te tonen wat christen-zijn voor hen betekent, en hoe ze hun geloof beleven.’ ‘Er is hier een soort seculiere inquisitie aan het ontstaan die buitengewoon intolerant is tegen gelovigen.’

R. van der Spoel e.a. In: ‘Bereid je voor op geloofsvervolging’, Reformatorisch Dagblad, 23 november 2012

²⁰⁷ Dit betrof de MKZ-crisis in het dorp Kootwijkerbroek (2001). Een situatie van grote druk in de lokale (overwegend christelijke) gemeenschap, in verband met ‘onrechtvaardig’ en ingrijpend overheidsbeleid. Dit leidde ook tot lokale discussie en schisma’s met betrekking tot het antwoord hierop. Dit was een situatie waarin gemeenteleden aanliepen bij de lokale pastor om hulp en raad. En waarin de christelijke gemeenschap in 2 kampen verdeeld werd, een kamp welke geweldloosheid voorstond, en een kamp waarin verzet als geoorloofd gezien werd. Mede door smalende bewoordingen van D66-minister Brinkhorst over het geloof van de Kootwijkerbroekers, en de wijze waarop een andere D66-minister op zeer aanstootgevende wijze de aanneming van een nieuwe euthanasiewet verwoordde (in dezelfde periode), zagen vele Kootwijkerbroekers het overheidsbeleid als het ‘werk van de antichrist’.

Dit betreft misschien een eenmalig en uitzonderlijk voorbeeld. Toch is er onmiskenbaar een trend aan de gang, waarin de druk op de christelijke godsdienst gestaag groter wordt. Recent schreven een aantal kerkleider in Engeland een brandbrief aan het Lagerhuis. Dit in verband met hun zorg dat christenen (als gevolg van een nieuwe wet) in de problemen gaan komen als zij openlijk uiting geven aan hun opvatting van het huwelijk als een relatie tussen man en vrouw. Dit wordt gezien als discriminerend, en strijdig met de gelijkheidsgedachte.²⁰⁸ Er zijn al een aantal rechtszaken hierover gevoerd.

In onze context zijn de lessen van Bonhoeffer en Cyprianus wellicht relevanter dan op eerste gezicht lijkt. Lijden komt niet alleen voor in situaties van fysieke druk of gevaar. Ook in situaties van bestaansonzekerheid, zoals in de landen die hiervoor werden aangehaald. Christenen kunnen daarnaast ook (innerlijk) lijden aan de tijdgeest, waarin wordt gespot met de Kruiskoning, en Zijn volgelingen worden gesmaad. Bij Open Doers wordt de volgende definitie van vervolging gehanteerd: 'Christenvervolging is het bewust vijandig bejegenen van christenen in woord en daad vanwege hun geloofsovertuiging.' Zo'n definitie brengt het thema voor ons een stuk dichterbij... Ook in onze context valt het niet mee om te volharden in de roeping, dit gaat niet zonder lijden. In de navolging kan de christen niet zonder de Geest. Die Geest zucht mee, en komt onze zwakheden te hulp!

4.2 Overeenkomsten Cyprianus en Bonhoeffer

In deze paragraaf willen we nagaan welke overeenkomsten en verschillen er zijn tussen Cyprianus en Bonhoeffer in hun context van verdrukking, de invloed hiervan op de interne context, de wisselwerking daartussen en op hen als pastor en persoonlijk.

4.2.1 Invloed van de externe context

4.2.1.1 Overeenkomsten

Cyprianus stond (gedurende de eerste vervolging) in een context waarin het christelijke geloof nog niet rechtstreeks bestreden werd, de overheid wilde 'alleen maar' dat de christenen de Romeinse overheid als uiterste gezag zouden erkennen en gehoorzamen. In de context van Bonhoeffer werd de kerk geannexeerd werd door de overheid om in haar dienst te staan. Bij beiden was sprake dat de (ideologie van de) overheid als hoogste gezag gold en gehoorzaamd moest worden. Beiden bestreden dat de overheid ooit het hoogste gezag zou hebben. Dat was voorbehouden aan God (Christus). Hij moest gehoorzaamd worden.

Beiden zich richten op het herstel van de kerk. De overheid hield na enige tijd met de eerste vervolging op, waardoor Cyprianus zijn energie kon richten op het herstel van de kerk. Hij heeft veel tijd moeten besteden hoe omgegaan moest worden met degenen die bezweken waren, berouw hadden en weer opgenomen wilden worden in de kerk. De tweede vervolging kostte hem zijn leven. Bonhoeffer heeft zijn gevangenschap door de overheid niet overleefd en is ter dood gebracht. Hij heeft wel door soms fragmentarische geschriften zich gericht op het herstel van de kerk, waarbij hij zich ook richtte op een nieuw opduikend vraagstuk voor de kerk: de secularisatie van een mondig geworden wereld die met God geconfronteerd moest worden.

4.2.1.2 Verschillen

Bonhoeffer richtte zich in eerste instantie volledig op één onderwerp dat dominant was in de externe context: de Ariërparagraaf, en daaraan gekoppeld de gelijkschakeling van kerk en staat. Terwijl Cyprianus zich met 5 á 6 onderwerpen zowel in de externe als in de interne context bezig hield.

Cyprianus richtte zich op het 'goed doen' in de externe context, terwijl Bonhoeffer zich volledig mede verantwoordelijk zag voor Duitsland.

²⁰⁸ 'Britse christenen vrezen discriminatie', Reformatorisch Dagblad, 21 mei 2013

4.2.2 Invloed op de interne context

4.2.2.1 Overeenkomsten

Beiden zetten zich sterk in voor het weerbaar maken van de kerk, passend bij de mogelijkheden die ze hadden. Beiden lukte het niet echt om de kerkelijke gemeenschap voor te bereiden op de komende verdrukking en vervolging indien kerkleden niet meegingen in de dominante gewenste ideologie. Cyprianus gebruikt het beeld van de geestelijke wapenrusting en de 'militia Christi'. Bij Bonhoeffer ontstond de Belijdende Kerk als beweging in de Lutherse kerk. Deze beweging werd effectief het werken onmogelijk gemaakt door samenwerking van ministeries van de toenmalige Duitse overheid.

Beiden versterkten de kerkelijke gemeenschap door hun preken en geschriften om onder andere het evangelie te verkondigen en de kerkelijke gemeenschap inzicht te geven in hun situatie. Zij deden dat op soms polemische wijze. Het bleek echter dat kerkleden daarin eigen keuzes maakten. De gemeenschap staat dus bij beiden hoog in het vaandel.

Bij beiden ontstond een visie op de kerk. Cyprianus had een duidelijk afgebakend kerkmodel. Bij Bonhoeffer ontwikkelde zich een visie die niet volledig kon worden uitgewerkt vanwege zijn sterven.

4.2.3 Wederkerigheid externe context en intern gemeentelven

4.2.3.1 Overeenkomsten

De invloed van de externe context op de interne context is in beide gevallen groot geweest. Ten tijde van Cyprianus hebben velen hun offer aan het Romeinse gezag gebracht en zijn bezweken voor de druk van buitenaf om zo bijvoorbeeld hun positie veilig te stellen, of omdat ze niet wisten wat ze moesten doen. Ten tijde van Bonhoeffer bleek dat het ideaal van de nationaalsocialisme aansloot bij de gedachten van veel kerkleden. In die tijd van chaos was de roep om orde en recht en herstel van de Duitse identiteit groot. In beide gevallen werd de keuze wie de werkelijke machthebber is door veel kerkleden anders gemaakt dan voor Jezus Christus. Die keuze sloot aan bij de innerlijke motivatie (Bonhoeffer) dan wel gebrek aan innerlijke motivatie (Cyprianus) van kerkleden. In beide gevallen versloeg de externe invloed zijn duizenden in de kerk.

Beiden wisten wat de externe bedreiging was voor de eenheid van de gemeente. Bij Cyprianus was dat het offer wat de Romeinse overheid vroeg als erkenning van het gezag van de Romeinse overheid. De tweede vervolging was gericht tegen de christenheid en bedoeld om afvalligen te maken. Bonhoeffer streed in eerste instantie tegen de Ariërparagraaf, en later de gelijkschakeling van de kerk met de staat. Zij waarschuwden de kerkelijke gemeenschap voor deze gevaren en probeerden hen van inzicht te doen veranderen en er tegen te wapenen.

Beiden zijn een keer onder druk van de vervolging c.q. verdrukking vertrokken naar elders. Daarna zijn beiden teruggekeerd naar hun plaats binnen de kerkelijke gemeenschap. Cyprianus naar zijn positie als bisschop van Carthago en Bonhoeffer als directeur van de predikantenopleiding van de Belijdende kerk in Finkenwalde. Beiden hebben bij de tweede keer sterke druk ervaren, maar hebben hun positie blijvend ingenomen vanwege de sterke roeping die zij daarvoor hadden.

Beiden verduurden verdrukking binnen de kerkelijke gemeenschap. Cyprianus vanwege zijn bevraging waarom hij vertrokken was uit zijn gemeente bij de eerste vervolging. Bonhoeffer vanwege de druk van zijn kerkelijke leiding toen hij zich verzette tegen de invoering van de Ariërparagraaf in de maatschappij en in de kerk. Voor Bonhoeffer was er eerst de consequentie dat hij zijn predikantschap in Londen moest opgeven. In tweede instantie werd hij monddood gemaakt door samenwerking van de kerkelijke leiding met de rijksoverheid.

Beiden zoeken steun bij externe gemeenschappen. Cyprianus doet dit door correspondentie aan te gaan met diverse andere bisschoppen om onder meer zijn positie en inzichten kenbaar te maken. Bonhoeffer zoekt steun voor zijn inzichten door de oecumenische beweging in te schakelen om de Lutherse kerk van inzicht te doen veranderen.

Beiden ontwikkelden een (hoewel verschillend) eschatologisch perspectief, waarop de vervolgingen / verdrukkingen werden betrokken. Cyprianus zag de tweede vervolging als een voorteken van het komend oordeel en een doorgang naar God. Bonhoeffer ontwikkelde de visie op het Laatste en Voorlaatste, waarbij het Laatste bepaalt hoe in het Voorlaatste gestaan moet worden.

4.2.3.2 Verschillen

Beiden verschilden in hoe het verder moest met de kerk na de vervolging. Cyprianus maakte zich zorgen over de heiligheid van de gemeente en hoe die bewaard kon worden indien degenen die afvallig waren terugkeerden naar de gemeente. Bonhoeffer had een veel minder uitgesproken mening over degenen die bijvoorbeeld hoorden bij de beweging van de Duitse Christen en nog steeds aanwezig waren in de Lutherse kerk. Bonhoeffer was van mening dat de kerk na de tweede wereldoorlog opnieuw uitgevonden moest worden, omdat zowel de politiek, de intelligentsia en de kerk niet bij machte waren de toenmalige situatie te voorkomen. Hij kon vanwege zijn sterven dat niet verder uitwerken.

4.2.4 Als pastor / persoon gevormd

4.2.4.1 Overeenkomsten:

Beiden groeiden in hun roeping om de kerk te dienen. Beiden hebben hun 'natuurlijke' talenten en opvoeding ingezet om de kerk te dienen. Cyprianus doordat hij na een 'belegering van zijn huis, tot bisschop werd verkozen. Bonhoeffer, die eerst geen belangstelling had voor het instituut 'kerk', maar daar later juist sterk van doordrongen was om zich voor haar in te zetten. Beiden toonden daarin een hoog ambtsbesef. Ze waren zeer productief onder andere qua aantal geschriften.

Beiden hadden een eigen visie en inzicht en hielden daar aan vast, maar bleven zich dienend en ontvankelijk naar anderen opstellen. Zij verwerkten gedachten en inzichten van anderen in hun visie. Zij waren niet belust op het verstevigen van de eigen positie.

Beiden hebben een ontwikkeling doorgemaakt waarin zij eerst 'vluchten' om vanuit een veilige positie de kerk te kunnen dienen. Later stelden zij zich vrijwillig beschikbaar om de kerk in de verdrukking bij staan en zelfs voor te gaan.

Hun beider besluit om zich beschikbaar te stellen, blijft een 'mysterie. Bij beiden is niet exact te achterhalen wat nu de motivatie was om te blijven c.q. terug te keren. Bonhoeffer zegt dat een besluit op een niveau wordt genomen die niet te achterhalen is.

Beiden hebben persoonlijk meer geleden onder de verdrukking door de eigen kerkelijke gemeenschap vanwege de innerlijke verdeeldheid van de kerk, dan onder de externe vervolging.

Beiden hebben boven-lokaal gewerkt. Cyprianus heeft als bisschop van Carthago veel invloed uitgeoefend op de leidinggevenden van de omliggende gemeenten en zelfs verder in het Romeinse Rijk. Bonhoeffer was een van de leidende figuren binnen de Belijdende kerk en heeft als directeur van een predikantenopleiding veel invloed uitgeoefend op een komende generatie predikanten. Hiermee zorgden beiden voor continuïteit van gelijkgezinde leidinggevenden in de kerk.

Beiden wisten zich geroepen om vanuit de roeping (gezag) leiding te geven. Beiden voelden zich bevoorrecht om te lijden onder verdrukking en vervolging. Hoewel zij zich daar niet op voor lieten staan. Deze geestelijke gesteldheid was voor beiden de basis van waaruit zij leefden en mede invulling gaven aan hun geestelijk leiderschap. Voor beiden is de geestelijke vorming van doorslaggevende betekenis.

4.2.4.2 Verschillen:

Een verschil in reactie op verdrukking / vervolging is dat Cyprianus als reactie op de vervolging / verdrukking goed deed aan zijn omgeving c.q. vervolgers. Cyprianus richtte zich op de gemeente en verdere opbouw van gemeente door diverse problemen aan te pakken die op zijn weg komen.

Bonhoeffer ging een stap verder en voelde zich verantwoordelijk voor het land (Duitsland en de komende generaties) Bonhoeffer richtte zich na terugkeer op de overheid naast de gemeente. Hij pleegt politiek verzet door deelname aan een complot om het staatshoofd om te brengen.

Bij de tweede vervolging gaat Cyprianus voor in het tegemoet treden van de plaatselijke overheid om zijn positie duidelijk te maken en de consequenties te ondergaan. Hij doet dat in het openbaar ten aanschouwen van de gelovigen. Bonhoeffer daarentegen doet juist of hij instemt met de overheid om te overleven en door in dienst te treden van de overheid (Abwehr). Weliswaar ontwikkelde de Abwehr zich tot een tegenstander van Hitler. Hij doet dit juist min of meer verborgen voor zijn theologiestudenten.

Cyprianus zag zichzelf in zijn rol als bisschop meer als een herder dan als een theoloog, terwijl Bonhoeffer meer gezien kan worden als theoloog dan als herder.

4.2.5 Samenvattend

Er zijn meer overeenkomsten dan verschillen zijn tussen Cyprianus en Bonhoeffer. De ontwikkeling van de visie op het geestelijk leiderschap werd mede bepaald door de context waarin Cyprianus en Bonhoeffer leefden. Hun visie paste binnen die context. Bij beiden was het van belang dat de leidinggevende een levende relatie had met God. De spirituele vorming voerde bij beiden de boventoon. Beiden hebben meer geleden onder de interne verdrukking door de kerk dan door de externe vervolging, immers de eenheid van lichaam van Christus en de gehoorzaamheid aan Hem stond op het spel. Hierin moesten beiden hun weg vinden met inzet van hun volledige persoonlijkheid. Daarnaast hadden beiden het vermogen (ontwikkeld) om een hermeneutische vertaalslag te maken naar een passende wijze van leidinggeven in hun context van externe en interne druk.

Naast een visie op het geestelijk leiderschap, voor zover beiden dat als zodanig zouden benoemen, is er de constatering dat zij een visie hadden op de kerk en haar positie in en relatie met de wereld. Beiden ontwikkelden een eschatologie.

Gezien het verschil tussen beiden dat Cyprianus leiding gaf als herder (bisschop), terwijl Bonhoeffer meer als theoloog (directeur predikantenopleiding) leiding gaf, kan geconcludeerd worden dat de formele positie in de kerk er minder toe doet dan de geestelijke gesteldheid bij geestelijk leiderschap. Hoewel beiden een hoge ambtsopvatting hadden.

Een andere conclusie is dat de invulling van leidinggeven door Cyprianus een meer priesterlijk (naast een profetisch) en door Bonhoeffer een meer profetisch (naast priesterlijk) getinte invulling heeft gekregen.

De verschillen op theologisch vlak zijn er nauwelijks. Met uitzondering dat Bonhoeffer zich juist ook verantwoordelijk zag voor de hele wereld en de wijze waarop hij richting de overheid opereerde. Hij ging in verzet, terwijl Cyprianus zich juist richtte op het doen van het goede. 'Zij hebben lief, maar worden vervolgd'²⁰⁹.

Het bovenstaande sluit aan bij de in de essay (zie bijlage 4) aangereikte drie aspecten:

1. gezag van Godswege,
2. het beschermen tegen interne en externe bedreigingen tot versterking en opbouw van de gemeente(leden),
3. degene die door gemeenteleden als voorbeeld wordt gezien (erkend en herkend), stelt hen in staat en mobiliseert hen om collectieve problemen aan te pakken en collectieve doelen te bereiken.

²⁰⁹ Titel van een boek van dr. H Bakker, *Ze hebben lief maar worden vervolgd. Radicaal christendom in de tweede eeuw en nu.* (Zoetermeer, Boekencentrum, 2005)

Deze aspecten zijn aantoonbaar aanwezig bij zowel Cyprianus als Bonhoeffer als de geïnterviewde pastors. Ook is duidelijk dat de invulling door Cyprianus en Bonhoeffer van de aspecten 2 en 3 in hun toepassing door de externe en interne context bepaald worden.

Er dus geen standaard principes van leidinggeven die altijd en overal van toepassing zijn, anders dan de algemene christelijke principes als navolging, bekering, verzoening, kruisdragen, lijden, dienstbaarheid, beschikbaar zijn en ontvankelijk zijn voor andere standpunten. Dat betekent dat er aan de ene kant vrijheid is om leidinggeven vorm te geven passend binnen de interne en externe context, mits daarin of daar doorheen de christelijke principes zichtbaar zijn. Aan de andere kant wordt de ambtsgedachte van pastor; het geroepen zijn, hierbij wel sterk op betrokken. Dit vergt veel van de pastors qua denkracht geënt op een levende relatie met God.

4.3 Samenhang externe vervolging en interne druk

In het essay over invloed van vervolging op leiderschap (zie bijlage 4) wordt de mate van externe druk op drie manieren waargenomen: verdrukking, smaadheid en vervolging. Het grote verschil zit tussen 'verdrukking' en 'vervolging'. Smaadheid is meer een expliciete vorm van verdrukking gepaard gaand met fysiek geweld naast psychisch geweld. Verdrukking kan ook gezien worden als een binnenkerkelijke aangelegenheid die echter wel een bedreiging kan gaan vormen voor de kerkelijke eenheid. De volgende definities zijn geformuleerd:

Verdrukking is het ondergaan van druk, stress en spanningen door gelovigen, veroorzaakt door personen en instituten binnen en buiten de gemeente die de eenheid van de gemeente in Christus, bedreigen vanwege verschil van inzicht. Van smaadheid is sprake wanneer de uitingsvormen uitgroeien tot verbaal en lichamelijk geweld door personen en instituten.

(Christen)vervolging is het onderdrukken (kwellen, treiteren, het leven zuur maken) van christenen door (functionarissen van) groepen mensen en overheden vanwege hun geloofsovertuiging met als uiteindelijk doel het opgeven van hun geloofsovertuiging dan wel het verdrijven / verstoten van christenen uit de familie en / of gemeenschap dan wel uitroeiing van de christenen.

Uiteraard is er dan de vraag of externe vervolging en interne druk samenhang vertonen. Dat is des te meer van belang, omdat vaak aangenomen wordt dat interne druk rechtsevenredig verloopt met de externe druk. En wat is dan het effect? Een grotere kerkelijke eenheid? Bij het onderzoeken van de situatie van Cyprianus en Bonhoeffer kunnen we drie patronen in de samenhang van externe vervolging en interne druk, ontdekken.

Het eerste patroon is het meest direct. De vervolging door externe partijen als de (Romeinse) overheid en andere godsdiensten leiden tot druk op de kerkelijke gemeenschap. Deze druk leidt in de situatie van Cyprianus (de tweede vervolging) tot het opzij zetten van de interne (theologische) verschillen om elkaar bij te staan. Ook de reactie daarop door Cyprianus is dat hij de marteldood verkiest om zo Christus en zijn kerkelijke gemeente te dienen.

Het tweede patroon is meer indirect. De externe druk is geen vervolging, maar een ideologie die voorgestaan wordt door de overheid, dus een vorm van verdrukking. De overheid vraagt hiermee om alle ingezetenen van het rijk te mobiliseren en bij te dragen aan de versterking van het rijk. In geval van Cyprianus betrof dat het vereren van de Romeinse goden onder keizer Decius. Bij Bonhoeffer was dat de ideologie van het nationaalsocialisme onder Hitler. Deze externe druk verslaat zijn duizenden in de kerk. De reactie binnen de kerk op deze externe druk is verschillend. Door deze verschillen van inzicht wordt de eenheid van kerk aangevallen. De reactie van Cyprianus is om te vluchten naar elders om zo de kerk te dienen. Ten tijde van de pest zet hij de gelovigen ertoe aan om goed te doen en lief te hebben. De reactie van Bonhoeffer in het begin van de ideologie was ook om te vluchten om zo te kerk te kunnen blijven dienen. Hij blijft dan ook de dialoog zoeken. Het christelijk geloof kan dan nog

werkelijk gemaakt worden en blijven staan naast de ideologie. Wanneer de ideologie van het nationaalsocialisme leidt tot verdrukking van de gelovigen die alleen Christus als hun Heer erkennen, keert Bonhoeffer terug om hen bij te staan. Sterker nog, hij verbindt zich zelfs met het land, zodat hij politiek verzet pleegt. De fase van de dialoog is hij dan voorbij. Een punt is dat het verschil van inzicht hoe de kerk dient te reageren na een dergelijke vervolging, voor interne druk kan zorgen, die hoog kan oplopen.

Een derde patroon treedt op bij interne theologische verschillen. Partijen binnen de kerk proberen de overheid te betrekken bij het oplossen van de theologische verschillen. Bij Bonhoeffer betrof de beweging van de Duitse Christen de Duitse overheid bij het slechten van het geschild binnen de Lutherse kerk. Het resultaat was dat deze beweging verliep en de kerk gelijkgeschakeld werd met de staat. De tegenpartij van de Duitse Christen (de Belijdende kerk) bloeide op, hoewel daarbinnen verschil van inzicht ontstond in hoeverre verzet moest worden gepleegd tegen de overheid. De belijdende kerk werd echter effectief de mond gesnoerd door de overheid, die geen tegenstem toestond. Mede door de combinatie van kerkelijke en overheidsmaatregelen. Duidelijk mag zijn dat het hier gaat om 'verdrukking' waar een leider ernstig onder kan lijden! We laten hier de interne druk vanwege theologische verschillen van inzicht op bijvoorbeeld de doop achterwege, omdat het gaat om de relatie met externe vervolging.

Wanneer we de samenhang bekijken, zien we dat externe vervolging en interne druk krachten zijn die onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn. In dat verbonden zijn met elkaar zit een meer statische en een meer dynamische kant. Enerzijds trekken ze elkaar aan, en anderzijds stoten ze elkaar af. Vervolgens zal wanneer de een optreedt, de ander ook ergens opduiken. Ze vormen samen een krachtenveld met twee polen; externe vervolging en interne druk. Dit krachtenveld is echter niet statisch, omdat er iets oncontroleerbaars inzit. Bij het minste of geringste kunnen de krachten enorm toenemen en voor enorme snelle ontwikkelingen zorgen, die niemand in de hand heeft. Dan draaien de polen met enorme snelheid kriskras om elkaar heen. Aan de andere kant treden ook krachten op die streven naar stabiliteit. (recht en orde). Hierin zien wij iets van de diabolos, de door-elkaar-gooier. De diabolos schept er immers vreugde in om alles door elkaar te gooien. Echter we zien er ook iets in van het scheppen van orde, een behoudende kracht die juist probeert de krachten te dempen, en stabiliserend te werken.

Op soortgelijke wijze kunnen we in feite ook rondom de interne druk twee polen onderkennen. In onze context zien we immers binnen onze kerken twee hoofdlijnen in het antwoord van de kerk op externe invloeden: een orthodoxe lijn, en een lijn van 'modernisering' (openheid en hertaling, en aanpassing aan de cultuur). Ook deze twee polen staan in een onderlinge verhouding, en reageren op elkaar.

De conclusie is in ieder geval dat externe vervolging c.q. druk bepaald niet hoeft te leiden tot eenheid binnen de kerk. De beschrijvingen van Cyprianus en Bonhoeffer laten zien dat zij het meest leden onder de interne druk, hetzij veroorzaakt door externe vervolging, hetzij veroorzaakt door interne theologische verschillen van inzicht in reactie op de externe druk. Anders gezegd, de christelijke gemeenschap en leiderschap en lijden door externe dan wel interne druk, horen onlosmakelijk bij elkaar.

4.4 De 'lijdende dienstknecht'²¹⁰

Na bestudering van Cyprianus en Bonhoeffer, en na de gesprekken met de PKN-pastors, is het nu tijd om de vraag of de christelijke gemeenschap en geestelijk leiderschap en lijden bij elkaar horen, verder uit te diepen. Zowel Cyprianus en Bonhoeffer laten een groei in visie hierop zien, en bevestigen deze gedachte.

Hiervoor (in hoofdstuk 3) haalden we een van de preken van Bonhoeffer aan, waarin hij naar aanleiding van Jeremia stelt dat, wanneer iemand door God was uitverkozen als profeet, dat dit altijd betekent dat die profeet deelt in het lijden van God. Het was God die Jeremia leidde in gevangenschap en pijn. Bonhoeffer betrok dat beeld ook op zichzelf. We hebben (in de verhandeling over zijn boek 'Navolging') gezien dat Bonhoeffer ten diepste meende dat navolging neerkomt op het deelnemen aan het plaatsvervangend lijden van Christus, als gemeenschap met de Gekruisigde.

Bij Cyprianus stonden we stil bij de groei in zijn denken over het ambt van bisschop. Hij betrok het ambt op navolging en plaatsbekleding (van Christus), het is de bisschop die voorop gaat in het lijden, plaatsbekledend voor de gemeente. Lijden maakt kortom deel uit van de roeping van een bisschop!

Dit is niet alleen de visie van Cyprianus en Bonhoeffer, dit is ook bijbels. We zien een link met de woorden van Jezus en de apostelen. Jezus sprak: "Een dienstknecht is niet meer dan zijn Heer. Als zij Mij vervolgen, dan zullen zij ook u vervolgen." (Joh. 15:20). En: "In de wereld zult u verdrukking hebben." (Joh. 16:33). In het essay over leiderschap in het NT (bijlage 4) zagen we dat er in de context van het Nieuwe Testament sprake was van een groeiende vervolging en druk. De bediening van de apostelen was met name gericht op groei van de gemeente in weerbaarheid en volharding. En het bewaken van de eenheid. Naast de externe vervolging was er vaak sprake van groeiende interne spanningen, het vroeg veel van de geestelijk leiders om dat in goede banen te leiden.

Dit werd ook bevestigd in onze gesprekken met PKN-pastors. Er is sprake van 'lijden aan het ambt'. Het ambt wordt ervaren als zwaar ('vroeger droeg het ambt jou, nu draag je zelf het ambt'). Er is een groot gevoel van verantwoordelijkheid, temidden van een krimpende kerk en geseculariseerde context. Er is sprake van verzakelijking, de pastor wordt geacht manager te zijn, met bijbehorende vaardigheden. En ervaart zich in een groeiend spanningsveld.

Een van de kernteksten over het lijden betreft Kol. 1:25: "Nu verblijd ik mij in mijn lijden voor u en vervul in mijn vlees wat overblijft van de verdrukkingen van Christus, ten behoeve van Zijn lichaam, dat is de gemeente." Paulus lijkt hier te zeggen dat zijn eigen lijden een voortzetting is van het lijden van Christus, ten bate van de gemeenschap. De verwerping van Paulus en het evangelie brengt lijden met zich mee. Bij nauwkeurige interpretatie van deze tekst (binnen de context), kunnen we vaststellen dat Paulus hier wil zeggen dat de lijdensweg van Jezus doorgaat in het leven van Paulus. Het lijden van Paulus was opgenomen in een hoger en groter lijden, namelijk het lijden van Jezus. Zijn lijden gebeurt in naam en ten behoeve van de kerk, het draagt bij aan het offer van Jezus, en brengt eenheid

²¹⁰ De context voor het gebruik van deze benaming hier betreft hier de navolging van Jezus door de geestelijk leider. In het licht van wat Jezus over de consequenties van navolging gezegd heeft, is dat leiderschap verbonden met lijden. De typologie 'lijdende dienstknecht' heeft echter alles te maken met de identificatie van de Knecht des HEREN, de Ebed-JHWH, die ongeveer twintig keer genoemd wordt in Jesaja 42-53. (Zie met name Jes. 52:13.) In dit bijbelgedeelte staan een aantal 'Knechtliederen', in de vorm van gedichten. Met name in het derde en vierde gedicht wordt de rol van de Knecht (dienaar) sterk verbonden met lijden. In SBOT wordt onderbouwd dat met deze Knecht de Messias aangeduid wordt, en dat Jezus zich identificeerde met de Knecht. Dit laatste wordt geïllustreerd met de vele verwijzingen vanuit het NT naar deze passages in Jesaja, maar het wordt ook onderbouwd vanuit een aantal wetenschappelijke publicaties. Zie Studiebijbel Oude Testament, artikel 'De Knecht des HEREN (Jesaja 42-53)'. (<https://web.studiebijbel.nl/>)

in de kerk.²¹¹ Het lijden van een rechtvaardige heeft heilzame uitwerking voor de gemeenschap. Hier komen dus 2 dingen bij elkaar: aan de ene kant gaat het lijden van Jezus door in Paulus, aan de andere kant is Paulus hierin een vertegenwoordiger van de christelijke gemeenschap.²¹² Hiermee is niet bedoeld dat Jezus' lijden onvoldoende zou zijn. Jezus had echter iets van Zijn lijdenstaak overgelaten aan apostelen als Paulus, omwille van Zijn gemeente.

Eenheid binnen de kerk, en het lijden binnen de kerk, zijn twee polen die bij elkaar horen. Van Ignatius van Antiochië wordt beschreven hoe hij overtuigd was van zijn roeping tot het martelaarschap, welke verzoenend zou werken voor zijn kerk.²¹³ Zijn martelaarschap zag hij dus in feite als plaatsvervangend. Waarmee hij hoopte dat kerkelijke conflicten zouden ophouden, en een zwaarder oordeel zou worden voorkomen. Hiervoor (paragraaf 2.4.4) werd al onderbouwd hoe Cyprianus gedreven werd door een soortgelijk motief. Vanuit zijn optiek verstond hij zijn dood als een losprijs voor de gemeenschap, welke hij als geestelijk leider diende.

Het lijden van de volgelingen van Jezus is kortom in feite een navolging van Zijn lijden. De verwerping van hun boodschap is de verwerping van Jezus zelf.²¹⁴ Lijden in de navolging van Jezus komt neer op het deel hebben aan het lijden van Jezus. En daarmee dienstbaar te zijn aan de gemeente. Het lijden van een leider was en is een getuigenis en onderstreping van Gods boodschap. Zij lijden ten dienste van de gemeenschap.

Concluderend, geestelijk leiderschap hangt samen met lijden omwille van de kerk. Dit leiderschap is geen beroep, maar geïntegreerd met het bestaan, een volkomen toewijding, een stijl van leven! Verdrukking ondervindt een christen sowieso vanwege het 'christen zijn'. De weerstand tegen God en Jezus steekt zich immers ook uit naar de navolgers, als het lichaam van Christus hier op aarde. Druk en strijd heeft dus alles met een (levende) relatie met God te maken. Een gemeente die dicht bij God en bij Jezus leeft, daar is ook de 'antichrist' actief. Meer dan bij een 'dode' gemeenschap. Dat betekent dat druk en verzoeking en lijden per definitie deel uitmaken van een levende gemeente van Christus, waarin de leider voorop gaat!

Martelaren in de vroege kerk zagen hun lijden als deel van een hoger lijden, dat vernieuwend en bevrijdend voor de kerk uitwerkte. In onze context zouden we kunnen zeggen: hervorming van een kerk gaat niet zonder lijden. En omgekeerd, in tijden van druk en geloofsvernieuwing verandert een zelfgenoegzame kerk in een dienende kerk, die confrontaties met machten niet uit de weg gaat, en bereid is consequenties te aanvaarden.²¹⁵

4.5 Geestelijk leiderschap in de 21^e eeuw

Hoe gaan we om met nieuwe ontwikkelingen in cultuur en maatschappij, en in de kerk? Er is in de geschiedenis (onder andere ten tijde van Cyprianus en Bonhoeffer) sprake geweest van perioden van verwarring. Ook nu is er veel verwarring. Vanwege een krimpende kerk. Vanwege druk vanuit de omringende cultuur, en ontbinding van identiteiten in de maatschappij waarin we staan. Vanwege een afnemende betekenis van het aloude dogma 'verzoening door voldoening'. Dan wel vanwege een mondig geworden wereld, waarin God afwezig lijkt. Niet alleen het 'modale kerklid', maar ook het kerkelijk leiderschap is in verwarring. En (omgekeerd) binnen de kerk is men in verwarring over het leiderschap in de kerk. Wat is het antwoord hierop? Wat kunnen we leren van Cyprianus en Bonhoeffer?

²¹¹ Bakker, H.A., *Exemplar Domini. Ignatius of Antioch and His Martyrological Self-Concept* (Katwijk aan Zee, 2003), p. 114-116

²¹² Bakker, *Exemplar Domini*, p.117

²¹³ Bakker, *Exemplar Domini*, p.124

²¹⁴ Bakker, *Exemplar Domini*, p.102

²¹⁵ Bakker, Ze hebben lief maar worden vervolgd, p. 74

In het essay in bijlage 5 worden leiderschapsprincipes binnen de zgn. ‘Emerging Churches’ aangehaald. Waarbij het vooral gaat om moderne leiderschapsprincipes zoals ‘organisch leiderschap’ of ‘adaptief leiderschap’. De nadruk ligt vooral op het om kunnen gaan met voortdurende en snelle veranderingen. Daar beschreven we ook dat dit niet zonder risico’s is, de cultuur kan de kern (het evangelie) zomaar gaan overheersen. Verlangen naar zelfbevestiging en het ‘lekkere gevoel’ kunnen (te) dominant worden binnen de kerk.²¹⁶ We wijzen hierbij op het belang van profetische gaven. Profetische verkondiging is ontdekkend, onthullend, en verdiepend. Niet altijd leuk, maar wel nodig in onze moderne en snel veranderende context!

In een recente dissertatie over het denken van de theoloog O. Noordmans komt zijn visie op het christelijk leiderschap ter sprake.²¹⁷ De toenemende aandacht voor de persoon en het charisma en vaardigheden van de predikant, is in onze tijd meer en meer aan het wedijveren met zijn ambtelijke volmacht. Voordat de kerk zich tot een ‘cultuurbeweging’ maakt, moet zij zich volgens Noordmans echter haar martelaars herinneren, om te beseffen dat het *bloeien* van Gods Koninkrijk op aarde meestal een *bloeden* betreft, in stilte, verdrukking, lijdzaamheid. Het opstellen van een kerkelijk meerjarenplan is volgens Noordmans meer planmatig dan Pinkstermatig.²¹⁸ Seculiere leiderschapsmodellen zijn in de visie van Noordmans een vorm van ontheologisch en onkerkelijk denken. ‘Niet het talent, maar volmacht maakt het wezen van het pastorale ambt uit.’²¹⁹ We hebben in voorgaande hoofdstukken ook bij Cyprianus gezien dat de onderwerping van de gemeente aan haar bisschop voor hem niet te maken had met diens professie of charisma als leider, maar volledig in het teken stond van de eenheid van de gemeente, en de verbinding met Jezus Christus. In het hoofdstuk over Bonhoeffer haalden we het volgende citaat van hem aan: *‘De gemeente heeft geen briljante persoonlijkheden nodig, maar trouwe dienstknechten van Jezus en van de broeders.[...] Pastoraal gezag kan alleen die dienaar van Jezus krijgen, die geen eigen gezag zoekt, maar zelf buigt onder het gezag van het Woord en een broeder is onder de broeders.’*

Een van de zaken welke uit onze gesprekken met de pastors naar voren kwamen, is een tendens naar groeiende professionalisering en verzakelijking. Het ambt, wat van oudsher al als zwaar ervaren wordt, wordt zwaarder door de verhoogde eisen die met dit laatste te maken hebben. Er wordt druk ervaren omdat de pastor geacht wordt een ‘manager’ te zijn, die bovendien een *tijdgenoot* van de hoorders dient te zijn, een tijdgenoot die zowel jongeren als ouderen kan aanvoelen en invoelen. Verder worden een profetische visie en een doorgaande spirituele ontwikkeling van groot belang geacht.

Ook uit de interviews bleek dat het (in een context van afval en druk) niet zozeer aankomt op *professioneel* leiderschap, maar vooral op *profetisch* en *spiritueel* leiderschap! Met een duidelijk moreel profiel! Niets ligt vandaag vast, alles moet beargumenteerd worden. Competenties zijn belangrijk, maar spirituele vorming in deze context nog meer! Door profetische gaven zag iemand als Bonhoeffer, maar ook Karl Bart, de gevaren van het opkomende Derde Rijk. De kerk is de kerk van Jezus Christus, en dient alleen aan Hem gehoorzaam te zijn! Naast hen zagen ook andere kerkelijke leiders dit en vormden een beweging om die bedreiging tegen te gaan. De verleiding voor de Duitse kerkleiders was het aanpassen van het evangelie aan de principes van de nazi’s. Maar in de kerk hebben we te maken met het Woord van God, dat komt van de andere kant, en is een ‘kritisch tegenover’.

In de tijd van Cyprianus en Bonhoeffer compromitteerde de kerk zich. Dat is ook nu (begin 21^e eeuw) het geval. Zowel bij Cyprianus, Bonhoeffer als in het essay in bijlage 4 wordt het belang van het (kunnen) onderkennen van de bedreiging van de eenheid van kerk aangetoond. Het bestrijden van de bedreiging is een van de hoofdtaken van geestelijk leiderschap. Het gaat immers om het behouden van

²¹⁶ Bakker, Ze hebben life maar worden vervolgd, pag. 157

²¹⁷ Boele, C., *Noordmans, de filosofie, en christelijk leiderschap* (Zoetermeer: Boekencentrum, 2013), hoofdst 7

²¹⁸ Boele, Noordmans, p. 123

²¹⁹ Boele, Noordmans, p. 132

de kerkelijke gemeenschap bij Christus. Hierbij wordt niet alleen een beroep gedaan op de leidinggevende, maar ook op de leden om zich hierbij te laten inschakelen.

We wezen al op de heersende verwarring hoe de kerk zich vorm moet geven in de huidige tijd. De kerk moet zich opnieuw uitdenken. Er is leiderschap nodig om de kerk opnieuw te doordenken. Hierbij worden met name visie en profetische gaven gevraagd. En spirituele beoefening. Meer dan organisch of adaptief leiderschap! In het essay in bijlage 5 wordt aan de hand van een model van Tim Keller ('Center Church') beschreven hoe hierin verschillende theologische posities ingenomen worden. En volgens welke criteria hij zelf een verantwoorde en evenwichtige middenpositie beoogt in te nemen. Hierin is geestelijk leiderschap dus erg belangrijk! Twee bijbelse metaforen benoemden we in het essay die volgens ons de essentie van dit leiderschap weergeven:

- De leidinggevende als **herder** (Joh. 21:15-18 / Hand. 20:28)
- De leidinggevende als **dienstknecht** (2 Kor. 4:5 / Luk. 22:24-27 / Gal. 1:10). We hebben hiervoor al gezien (op grond van de woorden in Jesaja) dat het bijbelse type 'dienstknecht' niet alleen samenhangt met dienstbaarheid, maar ook met lijden.

Ook in het *missionair* leiderschap zijn beide aspecten aanwezig. Ook in een context van druk, was Cyprianus erg extern gericht, maar dan zonder pretenties. Bonhoeffer zag een verantwoordelijkheid van de kerk voor de maatschappij waarin ze stond. "De taak van de kerk is in de wereld. Je moet Hem vinden in de wereld. Het Woord is relevant!" Het gaat niet om het najagen van een hoge 'missionaire performance', de drijfveer is niet een missionair meerjarenplan, maar het Woord van God!

Geestelijk leiderschap is in feite bi-polair:

- Enerzijds iets onveranderlijks, een kern (navolging, bekering, verzoening, kruisdragen, lijden)
- Anderzijds iets wat verandert met de cultuur (contextualiseren, uiterlijke verschijningsvorm).

Over het eerste is het soms al niet makkelijk eens te worden vanwege verschillen in theologisch inzichten. Maar wat betekent dit laatste precies? Het verschillend denken hierover kan de kerk ontzettend onder druk zetten. Individualistisch verstaan van wat kernzaken zijn, is een neiging die in onze cultuur zit. Belangrijk is het principe van de gemeente als 'hermeneutische gemeenschap'. Om met elkaar tot het verstaan van die kern te komen, en tot onderlinge verbinding hierin. We herhalen hier een citaat van C.S. Lewis: "*Mik op de hemel, en je krijgt de aarde op de koop toe. Mik op de aarde, en je krijgt geen van beide*". De gerichtheid van een leider bepaalt kortom veel. Voelt hij zich geroepen tot het dienen van Zijn Meester, is hij gericht op het toekomende, en gedreven door 'koninkrijksdenken'?

Bovengenoemde bijbelse beelden van de geestelijk leider staan ook in onze tijd onverkort overeind:

- De *herdersfunctie* van de pastor. (Zoals: voorgaan, waakzaamheid, zorg, voeding en rust geven, bemoediging.)
- De *dienende functie* van de pastor. (Zoals: het dienen van Christus, het dienen van de kerk en het dienen van anderen binnen en buiten de kerk. Ofwel discipelschap.)

In een context van toenemende druk komt het voor de pastor met name aan op:

- a. Het *geestelijk leven* van de pastor zelf. (Belangrijke bestanddelen hierin: gebed, meditatie, onder ogen zien en doorstaan van geestelijke strijd.)
- b. Het *volhouden* door de pastor. (Belangrijke bronnen om steeds weer nieuwe kracht en inspiratie uit te putten zijn: roeping, kruis dragen, focus op het einddoel, retraite, doorgaande studie, regelmatig contact en bemoediging door geestelijk leiders onderling.)

Dit alles met als doel het verdedigen van de kerk tegen bedreigingen van buitenaf en van binnenuit. Het bewaren van de kerk als het Lichaam van Christus bij haar Hoofd, dat is Christus. Het vormgeven aan de kerk als een gestalte van Christus in de tijd. De hierbij ervaren interne en externe druk veroorzaakt lijden. Geestelijk leiderschap komt neer op lijden omwille van de kerk. Die toewijding vergt heel veel. Dit leiderschap is geen beroep, maar geïntegreerd met het bestaan, een christelijke stijl van leven!

5 Conclusies

In dit hoofdstuk willen we een concluderend antwoord geven op de onderzoeksvraag:

Welke invloed heeft de context van groeiende druk en vervolging gehad op de visie op het geestelijk leiding geven, van resp. Cyprianus van Carthago en Dietrich Bonhoeffer. En welke lering is hieruit te trekken voor pastors en het opleiden van pastors (in een PKN-gemeente) in de huidige tijd.

We willen de onderzoeksvraag in twee delen beantwoorden. Eerst wat de invloed van groeiende druk en vervolging is geweest. In dat antwoord nemen we ook de uitkomsten van de interviews van predikanten uit PKN-gemeente (Gereformeerde Bondsrichting) mee om de lering te kunnen scherper te kunnen verwoorden c.q. duiden. Daarna geven we antwoord op de vraag welke lering we hieruit kunnen trekken voor pastors en hun opleiding.

a. Welke invloed heeft die context van groeiende druk en vervolging gehad op de visie op geestelijk leidinggeven van Cyprianus en Bonhoeffer?

We willen eerst stellen dat de context van groeiende druk en vervolging zeker invloed gehad op de ontwikkeling van de visie op het geestelijk leidinggeven van Cyprianus en van Bonhoeffer. De invloed van die groeiende druk en vervolging zien we op een aantal manieren terug.

Bij beiden het van wezenlijk belang was dat de leidinggevende een levende relatie had met God. De spirituele vorming voerde bij beiden de boventoon om vol te kunnen in die groeiende druk en vervolging. We zien daarin dat zij niet stil blijven staan bij eenmaal ingenomen standpunten, maar juist door hun spirituele vorming nieuwe inzichten verwerven en hun visie daarop aanpassen. Ook reageerden zij op de ontwikkelingen in hun omgeving.

Beiden hebben meer geleden onder de interne verdrukking door de kerk dan door de externe vervolging, immers de eenheid van lichaam van Christus en de gehoorzaamheid aan Hem stond op het spel. Hier vinden we het patroon 3 uit paragraaf 4.3 terug. Hierin moesten beiden hun weg vinden met inzet van hun volledige persoonlijkheid. Bij Bonhoeffer is er ook sprake van patroon 2, omdat de beweging van de Deutsche Christen duidelijk theologisch verschilde van de Bekenkende Kirche. De Deutsche Christen betrok immers de Duitse overheid bij de binnenkerkelijke strijd. Dat gaf een extra dimensie aan de druk die hij ervoer.

Daarnaast hadden beiden het vermogen (ontwikkeld) om een hermeneutische vertaalslag te maken naar een passende wijze van leidinggeven in hun context van externe en interne druk. Zij wilden hiermee de gelovigen weerbaar maken tegen externe bedreigingen én tegen interne bedreigingen. De gelovigen dienden daarin te groeien.

Naast een visie op het geestelijk leiderschap, voor zover beiden dat als zodanig zouden benoemen, hadden zij een visie op de kerk en haar positie in en relatie met de wereld. Beiden ontwikkelden ook een eschatologie. Het staan van de kerk in tijd. Globaal kan gezegd worden dat beiden een participerende houding van de kerk met de wereld en een pelgrimerende houding in de tijd voorstaan.

Gezien het verschil tussen beiden dat Cyprianus leiding gaf als herder (bisschop), terwijl Bonhoeffer meer als theoloog (directeur predikantenopleiding) leiding gaf, kan voorzichtig geconcludeerd worden dat de formele positie in de kerk er minder toe doet dan de geestelijke gesteldheid bij geestelijk leiderschap. Beiden hadden een hoge ambtsopvatting.

De invulling van leidinggeven door Cyprianus een meer priesterlijk (naast een profetisch) en door Bonhoeffer een meer profetisch (naast priesterlijk) getinte invulling heeft gekregen. Dat komt mede

door de zaken die speelden in hun context. Bij Cyprianus bijvoorbeeld de pest. Bij Bonhoeffer lag de focus op het bestrijden van de ideologie van het nationaalsocialisme. Beiden namen de consequentie dat bij leidinggeven ook lijden hoort en zij dit lijden tot het uiterste doorstonden. Zij waren beiden terughoudend in het verantwoorden van hun beslissing om hun kerk in de externe en interne verdrukking bij te staan. Die beslissing was voor beiden ten diepste een mysterie.

Doordat Cyprianus en Bonhoeffer hun gezag ontleenden aan Christus onderhielden zij een diepe en innige relatie met Christus en was hun denken daarin (ook in het Woord) ondergedompeld. Voor hen betekende dat 'zelfopoffering', d.w.z. afzien van persoonlijke eer, roem, persoonlijke doelen. Maar het hogere doel dienen! (Zonder zichzelf als persoon weg te cijferen.) Beiden zagen uit naar een hogere prijs dan hier op aarde.

De verschillen op theologisch vlak in hun visie op leiderschap tussen Cyprianus en Bonhoeffer zijn er nauwelijks. Met uitzondering dat Bonhoeffer zich juist ook verantwoordelijk zag voor de hele wereld en de wijze waarop hij richting de overheid opereerde. Hij ging in verzet, terwijl Cyprianus zich richtte op het doen van het goede. 'Zij hebben lief, maar worden vervolgd'²²⁰. Bonhoeffer sprak van een mandaat (een opdracht) voor de kerk en voor de overheid. Misschien is op basis van zijn deelname aan het verzet, de conclusie te trekken dat hij overging van het mandaat voor de kerk naar het mandaat voor de overheid.

Beiden gingen te rade bij anderen en schakelden anderen in. Ze bleven niet op zichzelf, maar hadden juist anderen nodig in het articuleren van wat er in hun context aan de hand was, wat de kerk nodig had en wat zij zelf nodig hadden. Als het nodig was deden ze belijdenis van hun zonden door de biecht. Ze kenden zichzelf en strenden tegen hun zwakheden.

Zoals Erwich al aangeeft is geestelijk leiderschap handelen in hoop. Maar de bron om te komen tot hoop is wel verdrukking. Cyprianus en Bonhoeffer lieten zien dat de verdrukking lijdzaamheid werkt, de lijdzaamheid bevinding en de bevinding hoop. (Rom. 5: 3-5) Hierdoor werden zij door de gelovigen erkend en herkend als geestelijke leiders die het waard zijn nagevolgd te worden. En vandaag de dag nog de moeite van het bestuderen waard zijn!

b. Welke lering kunnen we nu trekken voor pastors en het opleiden van pastors in de huidige tijd?

Vooraf willen we aangeven wie we verstaan onder 'pastors'. We willen daarin niet alleen predikanten, maar ook de kerkelijk werkers (de HBO-theologen) meenemen. Immers ook de HBO-theoloog wordt binnen een kerkelijke gemeente gezien als iemand die geestelijk leiding geeft. Dat mag misschien niet altijd op het niveau van een gemeente zijn, maar wel op het niveau van gezinnen, bijbelkringen, jeugdverenigingen of een veelvoud daarvan. Naar ons idee wordt van beiden verwacht dat zij niet alleen in staat zijn ontwikkelingen in de externe context te duiden of te benoemen, maar ook aan te geven hoe daarop gereageerd moet worden vanuit christelijk perspectief. Bovenal dienen ze erkend en herkend te worden als degenen die vanuit hun roeping, gezag hebben om in hun dienst richtinggevend te zijn. Dat is een hoog gestelde eis, maar daar kan een pastor zich in de huidige tijd niet aan onttrekken. In de beantwoording van de leervraag betrekken we ook de uitkomsten van de interviews van de PKN-predikanten.

De druk vanuit de ideologie van het gelijkheidsdenken welke de Nederlandse overheid voorstaat, zorgt voor de verschijning van patroon 2 uit paragraaf 4.3 in onze tijd. Door de verschillen in reactie op deze ideologie, treedt er interne druk op binnen de kerk. Met name in deze context dient de pastor tegenwoordig zijn weg te vinden.

²²⁰ Titel van een boek van dr. H Bakker, *Zij hebben lief maar worden vervolgd*. Radicaal christendom in de tweede eeuw en nu. (2005, Uitgeverij Boekencentrum, Zoetermeer)

In het oog springt dat allen, dus Cyprianus, Bonhoeffer en de PKN-predikanten, leven vanuit een levende relatie met God.(1) De onderdompeling in het Woord door luisteren, lezen en studie wordt gezien en beleefd als de wijze waarop de relatie met God in stand wordt gehouden.(2) Door die onderdompeling wordt het verlangen om het evangelie te verkondigen gevoed.(3) Een van de predikanten haalde Miskotte aan: 'Waar het verlangen sterft, daar verdwijnt de kerk'. De kennis van de bronnen blijft zo op peil. Hierin toont een pastor zich afhankelijk van God.(4) Anders gezegd een pastor dient spiritueel gevormd te worden en te zijn!(5) Dit geldt overigens voor iedere gelovige.

Vanuit de levende relatie tonen allen (Cyprianus, Bonhoeffer en PKN-predikanten) een hoge ambtsvisie, dat wil zeggen: zij zetten zich volledig naar lichaam en geest in.(6) Dat is niet uit te drukken in termen van 24 uur per dag en 7 dagen per week, maar meer in termen van een levensvisie, een levensstijl. Hierdoor worden zij ook erkend en herkend door anderen als degenen die geestelijk leidinggeven. Door de jaren heen ontwikkelt zich hun visie op leidinggeven aan de gemeente.(7) Dat komt mede door hun lijden vanwege de druk van het ambt en de interne druk binnen de gemeente en / of kerk, en de effecten die dat heeft op henzelf en de gemeente die zij dienen.(8) Druk leidt niet altijd tot eenheid binnen de kerk, maar kan juist een sterke verdeeldheid oproepen.(9) Zij willen juist door het tegengaan en vermijden van groeps- en partijvorming de eenheid bevorderen.(10) Dat roept soms wel de vraag op in hoeverre een pastor bezig is om zijn Heer en Zijn lichaam te dienen en de gemeente als een herder te koesteren en te leiden. Of zijn we bezig met onze eigen ideeën door te voeren, dan wel de eigen performance ten toon te spreiden.

De predikanten zijn zoekende hoe zij hun gemeente geestelijk zullen leiden.(11) Over de ene pool van het 'onveranderlijke' (navolging, bekering, verzoening, kruisdragen, lijden), bestaat voor hen geen verschil van inzicht. De andere pool (aanpassing aan de cultuur, contextualiseren, uiterlijke verschijningsvorm), staat duidelijk onder druk vanwege de mondig geworden gelovige en wereld. Duidelijk is voor hen dat een managementachtige invulling niet de weg is, maar wat dan wel.(12) Cyprianus en Bonhoeffer hadden ieder voor zich een passende vorm gevonden om leiding te geven. Cyprianus wees op het belang van het ambt van bisschop, en Bonhoeffer wees op het belang van de gehoorzaamheid aan het Woord. Hierin zien we de herdersfunctie en de dienende functie van de pastor terug, die vaak zoekende invulling krijgt.

Bij de PKN-predikanten krijgt de kerk als gemeenschap meer nadruk, nu andere structuren (als gezin en school) wegvallen om het geloof door te geven.(13) In het wegvallen zien ze de vragen en aanvechtingen van hun gemeenteleden terug. Die vragen en aanvechtingen komen mede voort uit de moderne context.(14) Dat vraagt een voortdurende verdieping in de moderne context en in de vragen en aanvechtingen van gelovigen, door te lezen, te luisteren en te studeren.(15) Ken zo de essentie hiervan om geestelijk leiding te kunnen geven. Hiermee komen ook de eigen vragen van de pastor aan de orde.(16) Onder de geïnterviewde predikanten leeft de vraag of de antwoorden die gegeven worden op de externe ontwikkelingen als secularisatie afdoende zijn, en herkenbaar zijn voor henzelf en voor de gemeenteleden.(17) In een van de interviews werd de vraag gesteld of we een dergelijk inzicht in de kerk hebben, en daarmee of predikanten en kerkelijk werkers dat inzicht hebben.(18) Cyprianus en Bonhoeffer wisten in ieder geval te duiden wat het antwoord moest zijn op de externe en interne bedreigingen van de kerk. Kortom de rol als profeet is hier aan de orde, zowel naar binnen als naar buiten de kerk. Vanuit het Oude Testament weten we dat de boodschap van een profeet de zaken in levens van mensen en maatschappij aanwees, die niet deugden. Een onwelgevallige boodschap dus die weerstand ontmoet. De pastor gaat daarmee tegen de huidige cultuur in, en dient zelf daarin de gemeente voor te gaan.

Bij de geïnterviewde pastoren zien we het profetische terug.(19) Gezien de overeenkomsten in de externe context van Bonhoeffer en nu is dat niet verwonderlijk. De vraag is dan wel waartegen geprofeteerd moet worden. Indien dat niet bekend is, is een predikant als een bokser die in de lucht slaat en niets raakt. Daarmee is misschien ook het antwoord op de vraag naar de relevantie van kerk en geloof geduid.(20) Cyprianus en Bonhoeffer konden de bedreiging van de kerk benoemen en streden daar dan ook tegen. Ze schrokken niet ook terug voor een polemisch optreden.(21) Een type optreden

wat veel wijsheid vergt, omdat in de huidige context veel extreme posities zijn terug te vinden. Die extreme posities kunnen makkelijk leiden tot uitbarstingen, met alle gevolgen van dien. De predikanten zoeken naar een manier om kerk te zijn en ook missionair te zijn in deze wereld, naast het behouden van het eigene.(22) Het onderweg-zijn als kerk werd daarbij niet genoemd.(23) In de interviews met de predikanten komt de houding van de kerk richting de overheid wel aan de orde, maar niet zoals Cyprianus en Bonhoeffer die ontwikkeld en ingenomen hadden.(24) Cyprianus en Bonhoeffer hadden beiden een uitgesproken visie op de kerk, al dan niet verder uitgewerkt. Beiden hadden daarbij oog voor de eschatologie die mede het kerk-zijn bepaalde in hun tijd, en ook hun eigen houding bepaalde.(25) De pastor als herder. De pastor weet waar voedsel is te vinden voor zijn kudde, maar hij weet ook dat de kudde daar niet kan blijven en verder moet gaan. Hij ziet de gevaren die zijn kudde bedreigen en weet hoe die bestreden moeten worden.

Juist door hun toch vaak eenzame positie, hebben pastors anderen nodig om (zichzelf) te leren kennen en vol te kunnen houden.(26). Hierin past ook het vermogen om niet alles onder lijden te laten vallen, wanneer kritiek, tegenslag of druk wordt ervaren. Ook Cyprianus en Bonhoeffer hadden anderen nodig om vol te kunnen houden (in het lijden). Zij wisten dat kritiek en tegenslag bij het leven horen.

Bij de geïnterviewde pastors wordt ook lijden erkend als een lijden vanwege binnenkerkelijke theologische verschillen, of het kleiner worden in aantallen van de kerk.(27) Zicht op een mogelijk komend lijden vanwege externe verdrukking, werd niet aangehaald.(28) En in het verlengde hiervan ook niet het voorbereiden van de gemeente op een mogelijk lijden.(29) Wel werd het weerbaar maken van de gelovigen als een algemeen statement genoemd.(30) Cyprianus en Bonhoeffer leerden door de jaren heen dat lijden hoort bij het leiden van de gemeente als vertegenwoordigers van Christus. Zij gaven mede door hun geschriften aan waartegen gelovigen zich moesten verzetten om hen zo weerbaar te maken.(31) Cyprianus en Bonhoeffer meenden dat navolging het deelnemen aan het plaatsvervangend lijden van Christus is, als gemeenschap met Christus.(32) 'De lijdende dienstknecht'. De pastor dient er weet van te hebben dat leiden en lijden bij elkaar horen in relatie tot zichzelf en tot zijn gemeente. Ook hier de vraag of een pastor drukker is met professionalisering (van zijn rol) en daarmee het ontwijken van het lijden, dan dat hij een vertegenwoordiger van Christus op aarde is. Zien zij zichzelf als een vertegenwoordiger van de lijdende Dienstknecht? Naar ons idee een nogal onderbelicht aspect in het gesprek over geestelijk leidinggeven.

De bovenstaande 32 punten zijn divers en uiteenlopend van aard. Inherent aan het onderwerp binnen een theologische opleiding zijn er punten die toetsbaar en meetbaar zijn, terwijl andere punten dat niet zijn en hoogstens besproken of geduid kunnen worden tussen de pastors, of in een opleidingssituatie tussen de student en de docent.

Tot slot merken we op dat het geestelijk leidinggeven geen doel op zich is, maar heeft als doel het verdedigen van de kerk tegen bedreigingen van buitenaf en van binnenuit, met zicht op het Koninkrijk van God. Het bewaren van de kerk als het Lichaam van Christus bij haar Hoofd, dat is Christus. Het vormgeven aan de kerk als een gestalte van Christus in de tijd. De hierbij ervaren interne en externe druk, veroorzaakt lijden. Ook lijdzaamheid! Omdat de externe en interne druk niet op te lossen door eigen kennis en vaardigheden, keren pastors zich tot God. De kerk is immers niet maakbaar, maar eigendom van hun Zender. Zij merken dat ondanks alles (als afname van aantallen in de kerk, invloed van secularisatie) God met hen is (bevinding). Zo verkrijgen ze uitzicht (hoop). Geestelijk leiderschap komt mede neer op lijden omwille van Christus en van de kerk. Die toewijding vergt heel veel en wel een totale overgave aan God. Dit leiderschap is dan ook geen beroep, maar geïntegreerd met het bestaan als pastor, een christelijke stijl van leven!

Laat de somberheid in dit alles niet overheersen. Het gaat om de glorie van God, om de eer van Zijn Naam, en het uitzicht op Zijn Koninkrijk. Dit maakt dat druk en pijn (o.a. vanwege 'zelfopoffering') op de achtergrond komen te staan.

6 Aanbevelingen

De aanbevelingen die hier gedaan worden, slaan op onze huidige context. Kijken we naar onze eigen context dan levert een eerste blik op dat de mate van externe druk langzaam maar zeker toeneemt. Die externe druk kent twee fenomenen. Het ene fenomeen is de externe context waar God geen plaats heeft in de maatschappij (de secularisatie). Het andere fenomeen is de overheid die het gelijkheidsdenken als ideologie voorstaat en doorvoert in het publieke domein. Een tegenstem als de christelijke wordt nauwelijks getolereerd. Dat leidt tot een verhoogde interne druk, omdat binnen de kerk verschil van inzicht is hoe met beide fenomenen omgegaan moet worden. De combinatie van secularisatie en gelijkheidsdenken schept ook nog eens verwarring, onder meer omdat niet duidelijk is welke nu het meest bedreigend is voor de (eenheid van de) kerk.

De herdersfunctie van de pastor.

Er is voorbereiding nodig van pastor en gemeente op een tijd van meer tegenstand, vooral toerusting in volharding, weerbaarheid en lijden. De positie van de christen in een huidige samenleving wordt er immers niet gemakkelijker op. Pastors dienen zich daarom af te vragen waartegen zij de gemeente weerbaar moeten maken in de huidige tijd. Is dat de secularisatie of het gelijkheidsdenken? Ofwel a) op basis van het profetisch inzicht doordenken wat benoemd moet worden en b) de hermeneutische vaardigheden om antwoorden te formuleren en over te brengen op de leden van de kerk in woord en geschrift. Aandacht voor het Woord en het uitdragen daarvan in prediking, pastoraat en diaconaat, vereist veel studie, lezen en luisteren om datgene naar voren te brengen dat nodig is. De pastor dient de wapenrusting van God aan te trekken en vaardig te hanteren.

De huidige situatie van de kerk duidt op de noodzaak voor pastors om de kerk opnieuw te doordenken. Ook met het oog op de gemeenschap der heiligen. Hierin kan de kerk der eeuwen een rijke bron zijn, zoals we hierboven hebben ontdekt bij Cyprianus en Bonhoeffer. Het gaat hierbij om de vraag of de kerk antichambreert, anticipeert of participeert. Wat is zijn positie en wat is de positie van zijn gemeente?

De dienende functie van de pastor

De relatie van de kerk met de wereld en overheid verdient aandacht. Welke relatie wil de pastor hebben met de (plaatselijke) overheid? Kent hij de plaatselijke overheid en dan niet alleen vanuit de krant? Ook in missionair opzicht om over bijvoorbeeld de vraag 'Wat betekent Christus voor de wereld vandaag de dag?' na te denken. Wees daarin ook profetisch door zaken aan te wijzen die niet goed zijn en bekering vereisen. Daaraan gekoppeld de vraag naar het zoeken van het 'goede voor anderen'. Dit laatste betreft bijvoorbeeld een relatie met de WMO op zowel landelijk als plaatselijk niveau. Een moeilijk aspect is in hoeverre alleen hulp geboden wordt dan wel onrechtvaardige structuren veranderd dienen te worden.

Het volhouden door de pastor.

Geestelijk leiderschap is niet louter een ambt of rol, maar is onlosmakelijk verbonden met identiteit en roeping van de pastor. Met alleen 'beroepsmatig denken' ga je het niet volhouden! Pastors dienen zich er van bewust te zijn dat druk of vervolging van invloed op de wijze van leiderschap. Een kritische reflectie op zijn visie en wijze van leidinggeven is nodig. Een meer op performancegerichte invulling van het ambt door een pastor is dan ook onder de geestelijke maat. Wees alert op de druk of verleiding vanuit de gemeente om daaraan toe te geven. Laat je hierop kritisch volgen door andere pastors of leden van de gemeente.

Het geestelijk leven van de pastor zelf.

Pastors moeten besef hebben van hun roeping en verantwoordelijkheid, die juist naar voren komt in moeilijke situaties. Zoals in situaties van druk en spanning in een gemeente. Een pastor mag dergelijke situaties dus niet ontwijken of afdoen met 'dogmatische' antwoorden, dan wel door anderen gewenste antwoorden geven. De pastor dient daarom zichzelf te kennen en te weten wat zijn positie is. Laat zijn

studeerkamer een gebedskamer zijn om concreet voor personen en situaties te bidden. Mediteer over de Bijbelgedeelten als 'de lijdende knecht des Heeren' en andere bijbelteksten waarin het lijden vanwege Christus aan bod komt.

Aanbevelingen voor de GPW-opleiding, en/of voor de intake van kerkelijk werkers binnen de PKN:

De GPW-opleiding is een studie in het Hoger Beroeps Onderwijs. Het leidt op tot een beroep. Het is echter niet zo maar een beroep. We hebben gezien dat het ambt van pastor samenhangt met je identiteit. Je identiteit in Christus. En bijbels gezien is er ook een basis om te stellen dat geestelijk leiderschap samenhangt met lijden. Roepingsbesef is daarom belangrijk. In het intakeproces van de opleiding mogen zaken als karakter en roeping en spiritualiteit nadrukkelijker aan de orde komen. Niet als een soort 'curatorium', maar wel om studenten indringend te laten reflecteren op studie- en beroepskeuze met aandacht voor het aspect 'lijden'.

Het geestelijk leven van de student zelf.

We merken op dat lang niet alles beroepsmatig te leren valt (als 'verworven competenties'). In de spirituele vorming dient een besef van afhankelijkheid te vormen. Een besef dat in geval van een levende relatie de Geest ook bekwaamheden kan en wil schenken als deze nodig zijn (vergelijk de belofte hierover in Mattheus 10). Hierin is wel oefening nodig. De oefening kan 'geleerd' worden door de Geest. De spirituele vorming dient een plaats te krijgen in het curriculum van de GPW-opleiding. Voor een opleiding is dit echter niet meetbaar te maken en te toetsen en kan alleen in de omgang / gesprekken aan de orde komen. Dit kan spanning opleveren omdat de overheid juist om toetsbare en meetbare kennis c.q. competenties vraagt. Gedacht kan worden aan een 'broeder- en zusterhuis' waarin de studenten samenleven en een gemeenschap vormen. Laat u inspireren door wat Bonhoeffer schrijft in zijn boekje 'Gemeinsames Leben'.

Maak verder studie van diepere cultuurkenmerken. Er zijn kansen voor het geloof, maar ook grote verschillen (gerichtheid op 'zelfbevestiging', haat tegen 'onverdraagzaamheid'). Niet alleen verdiepen in mogelijkheden, maar ook oog voor wat ons scheidt, wat de barrières zijn. En wat de verzoeken binnen de moderne cultuur zijn. Die gaan niet aan de student voorbij. Profetische gaven of visie op cultuur kunnen aangeboord en ontwikkeld worden. Daarvoor is ook (theologische) kennis en (theologische) zelfreflectie nodig: wat is kern en wat is periferie. Dit is iets wat volgens ons sterker in het opleidingscurriculum thuishoort.

Laat de studenten reflecteren op het onderwerp 'lijden in mijn leven, in mijn ambt / beroep'. Speciale aandacht vraagt daarin het onderscheidend vermogen wat lijden is vanwege eigen fouten gebreken, vanwege kritiek, weerstand en tegenwerking en vanwege het volgen van Christus. Hier kan geleerd worden wat er wel en wat er niet bij hoort. Aparte aandacht verdient de vraag of lijdzaamheid, strijdbaarheid uitsluit. De student leert zichzelf op dat punt beter kennen in theologisch, psychologisch en sociologisch opzicht. Dit kan getoetst worden. Hierin zit wel een element van geestelijk leven / spirituele vorming welke niet getoetst kan worden.

Het volhouden door de student

Weerbaarheid en volharding zijn belangrijk in het opleidingsprogramma. Bij weerbaarheid is kennis van de bijbel nodig. Dus geen verdere reductie doorvoeren op inhoudelijke theologie en spirituele vorming (naast het competentieleren), in afwijking van de huidige trend. Inhoudelijke theologie is iets wat eerder meer dan minder aandacht nodig heeft. Dit is bovendien een meetbaar onderdeel.

Om vol te houden is het goed te reflecteren op de eigen roeping, het kruis dragen. Stimuleer stages en praktijkervaring buiten de veilige comfortzone van de student, dat wil zeggen in een confronterende omgeving (binnenland of buitenland), in een context waar het beroep of ambt echt een opoffering is. (exposure). Dit kan deels getoetst worden.

Stimuleer het vormen van studiekringen en de deelname daaraan om samen te studeren, elkaar te bemoedigen om het studeren te blijven doen. Vooral een HBO-theoloog kan in zijn werkveld opgeslokt worden door het vele werk en minder ertoe geroepen worden om te studeren en te reflecteren. Een toetsbaar (actieve deelname) en meetbaar (inhoudelijke voorbereiding) criterium is mogelijk.

De vorming van de *herdersfunctie* / *dienende functie* van de student

Laat de student reflecteren op zijn streven naar eenheid in de kerk. Hoe sta ik tussen al die verschillende kerken en stromingen binnen de wereldkerk. Dit kan getoetst worden.

Laat studenten theologisch reflecteren op de eigen positie in de kerk / gemeente en het bewaren van de eenheid in die kerk / gemeente. We hebben het hier over het omgaan met interne druk. Binnen de minor 'Kerkelijk werker aangeboden vanuit de PKN' is dat al terug te vinden, maar het zou ook een plaats in het curriculum van de opleiding GPW verdienen. Dit kan in aangepaste vorm meetbaar (vanwege de inhoudelijke vakken) en toetsbaar (vanwege het reflectieverslag) overgenomen worden.

Tijdens de opleiding is voortgaande visievorming en reflectie nodig op het 'kerk-zijn' vandaag de dag. Hiervoor kan geput worden uit de kerkhistorie. Geef daarom kerkhistorie c.q. ecclesiologie (dat is iets anders dan kerkmodellen) een plaats in het curriculum van de opleiding GPW. Een duidelijk meetbaar vak.

Laat de student theologisch reflecteren op zijn relatie met de (plaatselijke) overheid. In hoeverre aanvaardt hij Christus als zijn Heer boven de overheid als gezaghebbend voor zijn leven. Hoe om te gaan met een ideologie van een overheid die afwijkt van wat Christus van ons vraagt. Dit is maar ten dele toetsbaar.

Omdat er heel veel afkomt op een beginnende pastor, is een gefaseerde groei in het ambt aan te raden. Mentoraat voor de pastor is onmisbaar, ook voor de kerkelijk werker! Stimuleer 'geestelijk vaderschap' tijdens en na de opleiding. Opleidingen kunnen door kringen voor alumni ook een (inhoudelijke) bijdrage hieraan leveren.

Tot slot

We willen er op wijzen dat de GPW-opleiding de pastor dient voor te bereiden op een beroep dat een leven in totale overgave en toewijding aan God vraagt. Een te sterke gerichtheid op competentiegericht leren, hoe nuttig en nodig, voldoet daarvoor niet. Noch de pastor, noch de gemeente of organisatie die de pastor dient, is hiermee gebaat. Sterker gezegd hierdoor kunnen zij de kerk juist verzwakken in plaats van versterken, omdat zij niet staat zijn weerstand te bieden aan het lijden vanwege de interne en externe druk. Zij getuigen er dan niet van dat het mogelijk is tot het einde toe vol te houden. De trend tot meer en meer competentiegericht leren zou wat dat betreft moeten worden doorbroken.

Overzicht van geraadpleegde literatuur

Literatuur Cyprianus:

(Artikelen:)

- Bakker, H., 'Towards a Catholic Understanding of Baptist Congregationalism: Conciliar Power and Authority', *Journal of Reformed Theology* 5 (2011) pp. 159-183
- Brent, A., 'Cyprian's Reconstruction of the Martyr Tradition', *The Journal of Ecclesiastical History* 53/02 (2002) pp. 241-269
- Leppin, V., 'Bischofsmartyrium als Stellvertretung bei Cyprian von Karthago', *Zeitschrift für Antikes Christentum* 4 (2000) pp. 255-269

(Boeken:)

- Bakhuizen van den Brink, J.N., *Cyprianus van Carthago* (Amsterdam: Noord-Hollandische Uitgeversmij, 1958) 33 pp.
- Bakker, H., e.a., *Cyprian of Carthage. Studies in His Life, Language and Thought* (CPO, Late Antique History and Religion, 3; Leuven: Peeters, 2010) 269 pp.
- Brent, A., *Cyprian and Roman Carthage* (Cambridge: Cambridge University Press, 2010) 329 pp.
- Burns, J. Patout, *Cyprian the Bishop* (Routledge Early Church Monographs; London: Routledge, 2002) 176 pp.
- Geest, P. van, en Hunink, V., *Tertullianus en Cyprianus over het Onze Vader* (Kampen: Kok, 2010) 123 pp.
- Meulenberg, L., *Cyprianus. De ene Bron en de vele Stromen* (Kampen: Kok, 1987) 90 pp.
- Schaff, Ph., *Fathers of the Third Century: Hippolytus, Cyprian, Caius, Novatian, Appendix* (Ante-Nicene Fathers, volume 5; Grand Rapids, Christian Classics Ethereal Library, z.j.). Digitale versie, afkomstig van: <http://www.ccel.org/ccel/schaff/anf05.html>
 - The Life and Passion of Cyprian, Bishop and Martyr. By Pontius the Deacon.
 - The Epistles of Cyprian.
 - The Treatises of Cyprian.
 - The Seventh Council of Carthage under Cyprian.

(Overig:)

- The Acts of Martyrdom of St. Cyprian, http://www.earlychristians.org/testimonies_martyrs/cyprian.html

Literatuur Bonhoeffer:

- Bonhoeffer, D., *Beter dan het leven, Preken in de crisisjaren* (Baarn: Ten Have, 2005) 133 pp.
- Bonhoeffer, D., *Mijn keert zich stil tot God, Meditaties bij de psalmen* (Baarn: Ten Have, 2002) 142 pp.
- Bonhoeffer, D., *Leven met elkander (Gemeinsames Leben)* (Zoetermeer: Boekencentrum, 1999, 6^e druk) 115 pp.
- Bonhoeffer, D., *Navolging (Nachfolge)* (Baarn: Ten Have, 1971, 6^e druk) 301 pp.
- Bonhoeffer, D., *Verzet en Overgave brieven en aantekeningen uit de gevangenis* (Kampen: Ten Have, 2^e herz. druk) 409 pp.
- Bonhoeffer, D., *Aanzetten voor een Ethiek* (Zoetermeer: Boekencentrum, 2^e druk) 334 pp.

(Biografie:)

- Bethge, E., *Dietrich Bonhoeffer Theologe – Christ – Zeitgenosse Eine Biografie* (Gütersloher Gütersloher Verlagshaus GmbH, 2005, 9. Auflage) 1150 pp.
- Metaxas, E., *Dietrich Bonhoeffer Pastor, martelaar, profeet, spion. Een 'rechtvaardige onder de volkeren' versus het derde Rijk* (Heerenveen: Groen, 2012) 608 pp.

(*Secondaire literatuur:*)

- Dekker, G., *De kerk lost niets op, Bonhoeffer over de relatie tussen kerk en wereld* (Kampen: Ten Have, 2006) 144 pp.
- Lamfers, W.J., *Bonhoeffer en de Broeders, De gemeenschap van Christus en de broeders in kerk en seminarie* (Zoetermeer: Boekencentrum, 1998) 199 pp.

Overige literatuur:

- Bakker, H.A., *Ze hebben lief maar worden vervolgd* (Zoetermeer: Boekencentrum, 2005), 220 pp.
- Bakker, H.A., *Exemplar Domini. Ignatius of Antioch and His Martyrological Self-Concept* (Katwijk aan Zee, 2003), 205 pp.
- Boele, C., *Noordmans, de filosofie, en christelijk leiderschap* (Zoetermeer: Boekencentrum, 2013), 171 pp.
- Doornenbal, R., *Crossroads* (Delft: Eburon, 2012), 434 pp.

Bijlage 1: Biografisch overzicht van Cyprianus, en zijn geschriften

Jaar/ periode	Wat gebeurde er in het leven en denken van Cyprianus	Geschriften
Plm. 200	Cyprianus wordt geboren. Groeit op in 'gegoede kringen'. Wordt advocaat en leraar.	
Plm. 246	Cyprianus (die tot de goeode stand behoort) wordt christen, en wordt gedoopt. Een belangrijk deel van zijn vermogen schenkt hij aan de armen. (Verder is niet zoveel over zijn bekeriing bekend, maar wel dat het een ingrijpend proces is geweest.)	• Brief 1 'To Donatus' • Traktaat: 'On the Vanity of Idols' • Traktaat: 'Three Books of Testimonies against the Jews'
Plm. 248/249	Cyprianus wordt door het volk tot bisschop verkozen.	• Brief 60: 'To Euchratiu, about an Actor' • Brief 61: 'To Pomponius, concerning some Virgins'
250/251	Vervolging onder keizer Decius wijkt uit, en blijft zijn gemeente zo goed mogelijk 'bedienen' vanuit zijn schuilplaats.	Een groot aantal brieven is waarschijnlijk in deze periode geschreven, bijna 40 in totaal (m.n. de brieven 2 tm 37). Waaronder een briefwisseling met de geestelijken in Rome.
251/252	Na het luwen van de vervolging, willen vele 'gevallenen' terugkeren naar de kerk. Hierover vindt veel discussie plaats. Ook Cyprianus neemt een uitgesproken positie in. Er vindt in Carthago een concilie plaats (mei 252). Meerdere brieven worden aan dit onderwerp gewijd, en aan de schisma's van Novatianus, Novatus, Felissimus.	• Traktaat: 'On the Unity of the Church' • Traktaat: 'On the Lapsed' • Brief 43: 'To the Roman Confessors, that they should return in Unity' • Brief 52: 'To Fortunatus and his other Colleagues, concerning those who had been overcome by Tortures' (deze zaak wordt geregeld op het concilie). • Brief 53: 'To Cornelius, concerning granting Peace to the Lapsed' (zinspeelt op een nieuwe, komende vervolging).
252	In Carthago breekt de pest uit. Cyprianus roept op tot hulpverlening, en betoning van liefdadigheid.	• Traktaat: 'On the Mortality' • Traktaat: 'An Address to Demetrianus'
252/253	Cornelius (Rome) heeft twijfels bij Cyprianus. Zij corresponderen daarover. Verder een tijd van relatieve rust en vrede. Cornelius overlijdt, wordt opgevolgd door Lucius, en kort daarna door Stefanus (254).	• Brief 56: 'To Cornelius in Exile, concerning his Confession' • Brief 57: 'To Lucius, the Bishop of Rome, returned from Banishment' • Brief 59: 'To the Numidian Bishops, on the Redemption of their Brethren from Captivity among the Barbarians'
254/255/256	Discussie over de doop. (Is de doop, gedaan buiten de kerk, geldig binnen de christelijke kerk?)	• Traktaat: 'On Works and Alms' • Traktaat: 'On the Advantage of

	Concilie the Carthago. Briefwisseling (over dit onderwerp) met Stefanus.	Patience' • Traktaat: 'On Jealousy and Envy' • Meerdere brieven (69, 70, 72, 73, 75) gaan over de doop.
257	Dood van Stefanus. Nieuwe vervolging breekt uit, onder keizer Valerianus. Cyprianus wordt in ballingschap gestuurd (september 257).	• Brief 76/77/78/79: briefwisseling tussen Cyprianus en de vervolgd in de mijnen
258	Op basis van een decreet van keizer Valerianus worden velen terechtgesteld, waaronder Cyprianus (14 september 258).	• Brief 81: 'To Successus, on the Tidings brought from Rome, telling of the Persecution' • Brief 82: To the Clergy and People, concerning his Retirement. A little before his Martyrdom'.

Bijlage 2: Dietrich Bonhoeffer, levensloop en werken²²¹

Jaar	Gebeurtenis
1906	2 februari: Dietrich Bonhoeffer in Breslau geboren.
1912	Beroep van vader Bonhoeffer aan de Berlijnse Universiteit.
1923	Start van de theologiestudie in Tübingen.
1924	Vanaf het zomersemester studie in Berlijn.
1927	17 december: Promotie bij R. Seeberg met 'Sanctorum Communio'.
1928	17 januari: Eerste theologisch examen. 15 februari: start vicariaat in Barcelona.
1929 / 1930	Assistent bij W. Lütgert in Berlijn.
1930	5 – 8 juli: Tweede theologisch examen 18 juli: 'Habilitation' met 'Akt und Sein'. 5 september: vertrek naar New York voor een studietijd aan Union Theological Seminary (tot juni 1931).
1931	In juli twee weken bij Karl Barth. Vanaf 1 augustus privé docent in de Berlijnse Theologische Faculteit. 1- 5 september: bij de Wereldbondconferentie in Cambridge en daar tot jeugdsecretaris gekozen. 15 november: Ordinantie van Dietrich. In winter 1931/1932: Lezing 'de geschiedenis van de Systematische theologie in de 20 ^e eeuw en seminar 'de idee van de Filosofie en de protestantse theologie'. Van november (tot maart 1932): confirmanten klas geleid.
1932	In het zomersemester de lezing: 'Het wezen van de kerk' en het seminar 'bestaat er een christelijke ethiek?'; koop van een barak in Biesenthal. In juli en augustus op oecumenische vergaderingen op de Westenburg, in Ciernohorské Kúpele, Geneve en Gland. In het wintersemester lezing "Schepping en zonde" (als 'Schepping en val' 1933 gepubliceerd en Jongste theologie en seminar 'Problemen van een theologische antropologie'.
1933	1 februari radiolezing: 'Veranderingen van het führerbegrip'. In april artikel 'De kerk voor het Jodenvraagstuk'. In zomersemester lezing 'Christologie' en seminar over Hegels Religiefilosofie. In augustus vlugschrift 'de Ariërparagraaf in de kerk'. In september voorbereidingen met Niemöller voor de noodbond voor predikanten. 15-20 september deelname aan de Wereldbond zitting in Sofia 17 oktober start als predikant in Londen
1934	22-30 augustus Oecumenische conferentie in Fano 22 augustus samenwerking tot lid van de Oecumenische Raad. 4 – 8 september bij Jean Lasserre in Bruay. 5 november losmaking van de Duits evangelische gemeenten in Engeland door de Rijkskerkleiding.
1935	In maart bezoek aan een anglicaans klooster. 15 april afscheidsbezoek aan bisschop Bell in Chichester 26 april start van het predikantenseminarium op Zingsthoof (Oostzee) 24 juni intrek in Finkenwalde In juli artikel 'De belijdende kerk en de oecumene'. 6 september opdracht van de kerkleiding voor het inrichten van een broederhuis.

²²¹ Bethge. E., *Dietrich Bonhoeffer Theologe – Christ – Zeitgenosse Eine Biografie*. (Gütersloh, Gütersloh Verlagshaus GmbH, 2005). 1058, 1059.

Jaar	Gebeurtenis
1936	In februari laatste college in de Berlijnse faculteit over 'Navolging'. 29 februari – 10 maart studiereis van het predikantenseminarium naar Denemarken en Zweden. 22 april voordracht in Finkenwalde 'Over de vraag van de kerkelijke gemeenschap'. 5 augustus leerbevoegdheid aan de universiteit ontnomen. 20 augustus naar de Oecumenische Raad in Chamby.
1937	In februari laatste deelname aan een oecumenische conferentie in Londen. Op 1 juli de arrestatie van Niemöller. Eind september sluiting van het predikantenseminarium door de politie. Op 27 november voormalige seminaristen van Finkenwalde gearresteerd en 'Navolging' verschenen. 5 december start van de vicariaten in Köhlin en Gross-Schlönwitz (later in Sigurdshof).
1938	11 januari verblijfsverbod voor Berlijn en Brandenburg; In februari eerste contact met Sack, Oster en indirect met Canaris en Beck. 20 juni ontmoeting van voormalige Finkenwalde seminaristen in Zingst, Bijbelstudie 'Verzoeking'. In september in Göttingen 'Leven met elkander' (Gemeinsames Leben) geschreven. 26 oktober voordracht 'Onze weg naar het getuigenis van de Schrift'.
1939	10 maart Reis naar Londen voor besprekingen met bisschop Bell, Visser 't Hooft, Reinhold Niebuhr en Gerhard Leibholz. 2 juni vertrek naar de USA 20 juni besluit om terug te reizen. 27 juli terug in Berlijn.
1940	15 maart semestereind in Sigurdshof 18 maart sluitingsbevel van de Gestapo In juni en juli visitatiereizen naar Oostpruisen. 14 juli Oplossing van Vrije Tijd in Bloestau In augustus gesprek met Oster en Von Dohannyi over de aanstelling voor Abwehropdrachten 22 augustus spreekverbod 4 september politie meldplicht In september en oktober werken aan 'Ethiek' in Klein-Krössin. Van 30 oktober naar München vanwege de daar aanwezige Abwehrbetrekking. Vanaf 17 november gast in benedictijnenklooster Ettal
1941	24 februari – 24 maart eerste reis naar Zwitserland 19 maart schrijf - en publicatieverbod 29 augustus - 26 september tweede reis naar Zwitserland met Visser 't Hooft. Brief over 'De kerk en de nieuwe Orde' aan W. Patton. In oktober begin van de Jodendeportatie uit Berlijn; 'Unternehmen 7'.
1942	10 – 18 april reis met Helmuth von Moltke naar Noorwegen en Stockholm 11 – 26 mei derde reis naar Zwitserland 30 mei – 2 juni Vliegreis naar Stockholm om bisschop Bell te ontmoeten.
1943	13 januari verloving met Maria von Wedemeyer. 13 maart en 23 maart pogingen tot aanslagen op Hitler 5 april huiszoeking en arrestatie, in de gevangenis van Tegel opgesloten; gelijktijdig met Hans von Dohnanyi en Dr. Josef Müller en hun vrouwen. 21 september uitvaardiging van het arrestatiebevel en de aanklacht tot 'Ontbinding van de militaire kracht'.

Jaar	Gebeurtenis
1944	In januari onderzoeksleider Roeder afgelost. In februari Canaris van functie ontheven en de Abwehr in de RSHA opgenomen; 6 maart eerste dagbombardement op Tegel. 30 april eerste theologiebrief. 20 juli Von Stauffenbergs aanslag op Hitler 22 september Gestapocommissaris Sondereggers vindt dossier in Zossener Abwehrbunker. Begin oktober vluchtplan 5 oktober vluchtplan opgegeven, omdat Klaus Bonhoeffer (broer), Rüdiger Schleicher (zwager) en F.J. Perels gearresteerd worden en Sippenhaft bedreigd wordt. 8 oktober in Gestapo gevangenis aan de Prins Albrecht straat opgesloten.
1945	7 februari overgebracht naar het concentratiekamp Buchenwald. 3 april transport van Buchenwald naar Regensburg. 5 april op Hitlers middagbespreking doodstraf meegedeeld. 6 april verder naar Schönberg (Beierse Woud). 8 april naar Flossenbürg. In de nacht veroordeling door bijzondere militaire rechtbank. Op 9 april samen met Oster, Sack, Canaris, Strünck en Gehre terechtgesteld. Von Dohnanyi in Sachsenhausen gedood; op 23 april Klaus Bonhoeffer (broer), Rüdiger Schleicher (zwager) en F.J. Perels in Berlijn gedood.

Bijlage 3: Samenvatting van diepte-interviews

INHOUD:

- 1 – Doelstelling
 - 2 – Vraagstelling
 - 3 – De geïnterviewden
 - 4 – De externe context
 - 5 – De interne context
 - 6 – Vorming als persoon en als pastor
 - 7 – Van belang voor geestelijk leiderschap, en voor de theologische opleiding
-

1. Doelstelling

De uitkomst van het onderzoek betreffende ‘leiderschap in een context van vervolging’, hebben wij willen valideren door middel van diepte-interviews met een aantal pastors met (bij voorkeur) langdurige ambtelijke ervaring, opdat de uitkomsten naast de bevindingen uit het historisch onderzoek gelegd konden en er aanbevelingen gedaan kunnen worden aan theologieopleidingen van bijvoorbeeld voorgangers.

In de interviews ging het om de vraag hoe predikanten zijn omgegaan met de afname van het aantal gemeenteleden in een grote stad en in een dorpsgemeente, vanwege met name de toenemende secularisatie, en de druk vanuit de maatschappij dat ‘geloof niet relevant meer is.’ Verder kan het gebeuren, door een veranderende burgerlijke context in een gemeente, dat christenen niet meer het grootste deel van de burgerlijke gemeente uitmaken maar een minderheid vormen vanwege de import van buiten de gemeente. Dat zal zich ongetwijfeld politiek en kerkelijk vertalen.

Concrete vervolging kan men anno 2013 zien in landen waar daadwerkelijk vervolging optreedt vanuit familie, andere godsdiensten en overheid. In Nederland is dat gelukkig (nog) niet het geval. Wel kan gesproken worden van een zekere verharding naar kerk en geloof in Nederland. Dat zullen pastors uit onze bovengenoemde doelgroep ervaren hebben. Eerst was er vijandigheid van degenen die afscheid namen van het geloof, maar nu is het meer een algemene houding (tijdgeest) om geloof alleen in privésfeer nog aan de orde te mogen stellen, en niet meer in de publieke ruimte.

Op enigerlei wijze zullen deze pastors over het bovenstaande hebben nagedacht en hun weg hebben moeten vinden. Vandaar deze diepte-interviews. Doel van het interview is duidelijk te krijgen hoe zij zichzelf en hun gemeenten hebben toegerust op de veranderende positie van de christelijke gemeente in Nederland. Ofwel hoe hebben zij geestelijk leidinggegeven aan zichzelf en hun gemeenten.

2. Vraagstelling

De volgende aandachts- en gesprekspunten hebben wij in deze interviews gehanteerd:

- Welke ontwikkelingen ziet u in uw relatie met uw omgeving: burgerlijke gemeente, politiek, andere instituten (de externe context)?
- Welke ontwikkelingen ziet u in de relatie van de gemeente met haar omgeving: burgerlijke omgeving, politiek, andere instituten (de externe context)?
- Welke ontwikkelingen ziet u in uw relatie met uw gemeente (de interne context)?
- Welke ontwikkelingen ziet u er in de interne relaties van uw gemeente?
- Welke ontwikkelingen ziet u in de relatie van uw gemeente met God?
- Welke ontwikkelingen ziet u in uw relatie met God?

- Welke ontwikkelingen ziet u in uw visie op het opleiden van pastors? Wat was goed in de toenmalige opleiding, wat mist u voor uw huidige positie?

Bij ieder punt is besproken hoe de geïnterviewde die ontwikkeling waardeert, en hoe hij hierop heeft gereflecteerd.

De concluderende toetsvraag voor onszelf was:

Kunnen we de volgende vragen beantwoorden aan het eind van het interview.

1. Welke ontwikkelingen is er in zijn (visie op het) geestelijk leidinggeven?
2. En wat is de (in)directe invloed van (de mate van) druk (intern /extern) hierop geweest?

De vorm van het interview betrof het 'half gestructureerd vraaggesprek'.

Duur van het interview: 1 – 1,5 uur.

De concrete (papieren) vragenlijst welke ons houvast en structuur gegeven heeft in deze interviews, was:

1. Wat hebt u zelf waargenomen en meegemaakt, met betrekking tot aspecten als secularisatie, marginalisering, druk?
2. Van welke ontwikkeling of invloed was (als gevolg van het bovenstaande) er in uw situatie sprake:
 - a. Externe context: invloed op de relatie naar de omgeving (resp. voor uzelf, en voor uw gemeente) (*Met name doorvragen: welke invloed heeft e.e.a. gehad op de missionaire gerichtheid en missionaire pretenties van de kerk?*)
 - b. Interne context: invloed op de interne relaties binnen uw gemeente (binnen de gemeente in het algemeen, en voor uzelf in het bijzonder)
 - c. In hoeverre heeft u een bepaalde wederkerigheid ervaren tussen een veranderde externe context (zoals boven beschreven), en het interne gemeenteleven (w.o. bepaalde interne druk)?
3. Hoe heeft het voorgaande u als pastor gevormd:
 - a. Als persoon
 - b. In het ambt
4. Welke invloed hadden voorgaande ontwikkelingen op de relatie met God:
 - a. Voor uzelf
 - b. Voor uw gemeente.
5. Wat acht u belangrijk voor een geestelijk leider anno 2013? (*Hier met name doorvragen: wat is/blijft volgens hem de kern van het leiderschap in de kerk, en wat is evt. opgeefbaar!)*
6. Wat zou dat moeten betekenen voor het opleiden van pastors/kerkelijk werkers, volgens u? (En is er iets wat u achteraf gezien miste in uw eigen opleiding en begeleiding?)

3. De geïnterviewden

De namen van de te interviewen predikanten zijn mede in overleg met het bureau van de Gereformeerde Bond vastgesteld. Criteria welke hierbij golden, waren met name:

- plm. 20-30 jaar ervaring als gemeentepredikant
- maar niet ouder dan 75 jaar , omdat oudere (emeritus-)predikanten mogelijk de nuance en het evenwicht wat kunnen verliezen
- ervaring in een dorpsgemeente EN in een stadsgemeente

Zo kwamen wij tot de volgende concrete groep van geïnterviewden, waarmee wij in mei 2013 één op één gesprekken gevoerd hebben:

1. Een predikant in een provinciestad in het midden van het land
2. Een predikant in een provinciestad in het oostelijk deel van het land
3. Een predikant in een middelgrote stad in het westen van het land
4. Een predikant van een wijkgemeente van bijzondere aard, in het westen van het land

5. Een predikant van een dorpsgemeente in de Betuwe
6. Een kerkelijk werker binnen de stadsregio Rotterdam.

4. De externe context

Voor alle pastors is secularisatie een kernthema geweest in hun ambtelijke loopbaan tot nu toe, hoewel de (zichtbare) impact daarvan fors verschilt per gemeente. De gemeenten waarin de predikanten gediend hebben, verschillen onderling enorm: van een volkskerk met een brede rand, tot een buitengewone wijkgemeente met weinig randkerkelijken. In het algemeen kan gesteld worden dat de 'brede rand' afneemt. Men laat zich in de regel eerder uitschrijven. De kerkelijk gemeenten raken qua aantallen meelevenenden duidelijk in een minderheidspositie in de burgerlijke gemeente. Dat kan zelfs uitkomen op een marginaal percentage.

De kloof met de omringende maatschappij is in het algemeen groter geworden, niet alleen omdat de kerk getalsmatig vaak in een marge terecht gekomen is, maar ook voor wat betreft de 'verstaanskloof': kerk en godsdienst zijn irrelevant geworden, er is bij grote groepen mensen nauwelijks nog sprake van een spirituele antenne. Hierbij komt dat er in omringende wereld geen 'heenwijzingen' naar God meer aanwezig zijn. De missionaire slagkracht van een marginale kerk is veelal nog maar beperkt. Deze veranderde context vraagt om meer weerbaarheid bij kerkleden vandaag.

Dit alles heeft ook invloed op de rol en functie van een lokale predikant: er is (binnen een stad of dorp) sprake van verlies van zijn ambtelijke status, en afname van gezag. De pastor wordt vaak niet meer als zodanig herkend en erkend.

5. De interne context

In brede zin was en is er sprake van secularisatie, hoewel er ook sprake is van grote regionale verschillen als het gaat om de impact qua aantallen en meelevendheid daarvan. In het pastoraat is de pijn van de kerkverlating soms intens waarneembaar, daar waar deze dwars door families heengegaan is.

Er was/is binnen de kerkelijke gemeenten sprake van toenemende verwarring over vragen die van buitenaf op hen af komen. Sommige vraagstukken van vroeger (zoals het vraagstuk van 'verzoening en geloofs zekerheid') spelen minder een rol dan vroeger. Daar zijn andere thema's voor in de plaats gekomen, met name 'discipelschap'. Er is verder een indringende vraag in hoeverre de orthodoxie relevant en aansprekend kan blijven in een moderne tijd, en wat haar antwoord moet zijn op externe ontwikkelingen.

Er is sprake van uitholling in de kerkgang, met name als het gaat om de tweede dienst op zondag. De vanzelfsprekendheid van het ambtelijk gezag (zoals dat vroeger gold) is voorbij, de gemeente is mondiger geworden. Alles moet beargumenteerd (kunnen) worden. In veel plaatsen nam/neemt de kerk af qua omvang. Dit roept nieuwe spanningen op, als verschillen in identiteit tussen wijkgemeenten pregnanter naar voren komen. Interne eenheid is sterk bepalend voor missionaire slagkracht.

Subjectivisme speelt een grote rol, orthodoxe standpunten in ethische of geloofsvraagstukken zijn allang niet vanzelfsprekend meer, zeker niet bij de jongeren. Mogelijkheden die op hen afkomen vanuit de externe omgeving als euthanasie en samenwonen, worden gezien als een van de mogelijkheden naast de orthodoxe standpunten. De pastorale problematiek is complexer geworden. Parallel hierin is er sprake van een toenemende 'verzakelijking' binnen de kerk. Van de pastor worden meer en meer managementvaardigheden gevraagd.

Een van de pastors benadrukt dat er ook sprake is van positieve ontwikkelingen. Veel problemen die vandaag erg zichtbaar geworden zijn, waren er in de kiem 30 jaar geleden ook al. Zoals een gebrek aan

interne betrokkenheid (als een soort ‘onzichtbare secularisatie’), en een grote verdeeldheid binnen het landelijk kerkverband. Er is vandaag vaak meer ‘bewust christen zijn’, er is vaak meer missionaire gerichtheid, meer aandacht voor randkerkelijken, het functioneren van het verbond, de plaats van de Heilige Geest, en het ‘revitaliseren’ van kerken. Dat laatste wordt overigens door meerdere predikanten onderkent.

6. Vorming als persoon en als pastor

Zeker is dat bovenstaande ontwikkelingen (gedurende meerdere decennia) de pastors gevormd hebben als persoon en in het ambt. Er was behoorlijk wat overeenkomst in zaken die door de geïnterviewden aangedragen werden. Als vorming en leerervaringen werden door de pastors de volgende zaken benoemd:

- Het ambt is zwaarder geworden, meerderen geven aan te lijden onder lauwheid en afval. Er wordt geleden aan interne en externe druk, en de veranderde context van de kerk. Spirituele vorming en het terugvallen op de roeping wordt meer dan ooit belangrijk gevonden! De predikant vertrouwt meer op de genade van God, in plaats van eigen kennis en ervaring. De studeerkamer moet ook een gebedskamer zijn. Het ambt vergt meer denkkraft.
- Het eigen geestelijk leven is door een crisis gegaan, welke weerbaar maakt, en welke tevens helpt bij het onderkennen en verstaan van vragen van gemeenteleden. De predikant is zodoende een tijdgenoot van de hoorders, dit wordt als erg belangrijk ervaren.
- Men heeft geleerd dat het leidinggeven niet alleen van de predikant afhangt, maar het is veeleer een gezamenlijk gebeuren. Laat de predikant zich vooral houden aan zijn roeping, en aan zijn primaire taken (verkondiging, pastoraat, catechese).
- De preek moet niet (meer) tijdloos zijn, maar dient vormend en praktisch te zijn, aansluitend bij waar de hoorders zich bevinden. Er is minder focus op het vraagstuk van ‘verzoening’, maar meer voor ‘discipelschap’.
- De vanzelfsprekendheid van het ambtelijk gezag (zoals dat vroeger gold) is voorbij, de gemeente is mondiger geworden. Alles moet beargumenteerd (kunnen) worden.

Daarnaast waren er een paar zaken die opvielen:

- Een van de pastors geeft aan in persoonlijke zin beschadigd en getekend te zijn, als gevolg van jaren van intense moeilijkheden en druk in een van zijn vroegere gemeenten. Dit is een erfenis waar hij nog steeds moeilijk over kan spreken.
- Een van de pastors benadrukt dat het vooral nodig is om naar de positieve kanten te kijken, in plaats van alleen het negatieve te belichten. Veel problemen die vandaag erg zichtbaar geworden zijn, waren er in de kiem 30 jaar geleden ook al. Er is vandaag vaak meer ‘bewust christen zijn’, meer missionaire gerichtheid, meer aandacht voor randkerkelijken, het functioneren van het verbond, de plaats van de Heilige Geest, en het ‘revitaliseren’ van kerken.
- Een van de pastors geeft aan dat hij in eerste instantie erg antithetisch gedacht heeft over de opkomende secularisatie. Maar dat naderhand de vraag zich bij hem meer en meer opgedrongen heeft in hoeverre de kerk zelf medeschuldig is aan deze secularisatie.
- Een andere pastor vroeg zich af hoe hij de gemeente moest zien: ‘een heilige rest’?

7. Van belang voor geestelijk leiderschap, en voor de theologische opleiding

De vragen hier hadden betrekking op:

- a. Wat is belangrijk voor een geestelijk leider anno 2013
- b. Wat is belangrijk voor de opleiding van de predikant en/of kerkelijk werker?

Bij deze laatste vragen werden de volgende uiteenlopende aanbevelingen aangedragen :

- De inhoud (kennis van de bronnen, exegese, dogmatiek) staat voorop. Daarnaast blijft voldoende aandacht nodig voor competenties en vaardigheden. Nadruk op de ‘persoonlijke

- omgang met God', en op (voortgaande) spirituele ontwikkeling! Blijf vasthouden aan de roeping.
- Profetische gaven en het 'profetisch spreken' (voor het duiden van bepaalde ontwikkelingen) is juist in deze 'tijd van verwarring' essentieel!
 - Gooi seculiere leiderschapsmodellen/-principes en geestelijk leiderschap niet op één hoop. Laat vooral de schrift de richtinggevende gezagsdrager blijven als het gaat om leiderschap.
 - Vermijd een 'performance-gericht' ambt of opleiding. Blijf dicht bij de grond (nuchterheid, authenticiteit, 'doe maar gewoon, maar blijf wel beseffen dat je anders bent dan anderen').
 - Vermijd het overschakelen op een 'automatische piloot'. Blijf investeren in jezelf.
 - Kennis van de moderne cultuur, met name de denkwereld van jongeren is nodig. Om kunnen gaan met vragen die in deze tijd leven, onder andere door het onderkennen van eigen vragen (als kind van deze tijd).
 - Tegengaan van elke vorm van groepsvorming binnen de gemeente.
 - Mentoraat en/of coaching voor beginnende pastors. (De kerkelijke, ethische en pastorale problematiek is in afgelopen decennia immers gestaag groter geworden!)
 - Geestelijk vaderschap en vriendschap is onmisbaar voor de doorgaande eigen geestelijke vorming.

Bijlage 4: Visie-essay 'Invloed van vervolging op leiderschap in NT'

Inhoud:

- 1 Inleiding
 - 2 Kernwoorden: 'leiderschap' en 'vervolging'
 - 2.1 Leiderschap
 - 2.2 Vervolging
 - 3 Handelingen
 - 4 Korinthe en Efeze.
 - 4.1 1e brief aan Korinthe.
 - 4.2 2e brief aan Korinthe
 - 4.3 Brief aan Efeze
 - 5 Ontwikkeling te zien?
 - 5.1 Ontwikkeling in Handelingen
 - 5.2 Ontwikkeling in de brieven van Paulus: 1 Korinthe, 2 Korinthe en Efeze.
 - 6 Overeenkomsten / verschillen
 - 7 Conclusie en slotbeschouwing
 - 8 Geraadpleegde literatuur
-

1 Inleiding

Vanaf de stichting van de christelijke kerk tot nu toe wordt zij geconfronteerd met lijden. Lijden kan veroorzaakt worden door interne spanningen over het brengen van de juiste leer, en door externe spanningen omdat volgens anderen deze leer leidt tot "onaangepast" gedrag, dat wil zeggen ander gedrag dan wat de meerderheid van de bevolking voorstaat. Verder kan het zijn dat de overheid de volgelingen van het evangelie beziet als staatsgevaarlijk, omdat zij weigerden de overheid altijd te gehoorzamen. Dat gold voor toen, maar ook voor nu in bepaalde delen van de wereld. In Nederland is daar geen sprake van, maar we kunnen wel een zekere verharding naar christenen en de christelijk leer waarnemen. In alle omstandigheden moet er leiding worden gegeven aan de christelijke gemeente. Dus ook wanneer de gemeente lijden ondervindt. Wel heeft dat lijden waarschijnlijk invloed op de wijze van leidinggeven in een gemeente.

Gezien de veranderende interne en externe context vandaag de dag voor de christelijke gemeente, is het de vraag wat wij kunnen leren van de wijze waarop leiders reageerden op groeiende vervolging in de context van het NT. Welke invloed had hun lijden of het lijden van hun gemeente op hun principes en wijze van leidinggeven. De onderzoeksvraag voor het essay luidt daarom als volgt:

Welke principes met betrekking tot geestelijk leiderschap kunnen onderscheiden worden in een context van vervolging bij Lukas-Handelingen en Paulus-Korinthe / Efeze?

De beantwoording van de onderzoeksvraag doen we aan de hand van volgende deelvragen:

1. welke principes zijn te onderscheiden bij Lukas – Handelingen in een context van vervolging?
2. welke principes zijn te onderscheiden bij Paulus – Korinthe / Efeze in een context van vervolging?
3. wat is de invloed van de context van vervolging op (de ontwikkeling van) die principes?
4. wat zijn de overeenkomsten / verschillen?

5. wat betekent dit voor het geestelijk leiderschap in een gemeente?
6. wat is onze positie daarin?

2 Kernwoorden: 'leiderschap' en 'vervolging'

In de vraagstelling komen de woorden 'leiderschap' en 'vervolging' voor. Voor een goed verstaan is nodig te weten wat er in Handelingen / Korinthe / Efeze geschreven wordt over 'leiderschap' en 'vervolging'.

2.1 Leiderschap

Het woord '*leiderschap*' komt als zodanig niet voor in Handelingen / Korinthe / Efeze. Datzelfde geldt voor 'leiders'. Wel kan geconstateerd worden dat apostelen en oudsten spreken met gezag tot de gemeente. Wanneer spreken personen als apostelen en oudsten met gezag? Dat doen wanneer zij leren, toespraken houden en brieven schrijven. Dit gezag ontleen zij aan het feit dat zij persoonlijk door Jezus zijn aangesteld. Dat geldt voor zowel de apostelen als de oudsten die waarschijnlijk deel uitmaakten van de zeventig. Zij staan niet boven de gemeente in hiërarchische zin, maar maken deel uit van de gemeente en van de broeders.

Martin Webber²²² onderkent twee typen oudsten:

- (A) degene die zonder aanstelling in Jeruzalem als oudsten worden aangeduid, en
- (B) degenen die (1) zich niet in Jeruzalem bevinden, (2) de onderscheiden wijze waarop zij verkozen zijn en (3) zij zijn verbonden met andere ekklesiai.

Volgens Webber functioneert deze laatstgenoemde groep (B) anders dan de eerstgenoemde groep (A). De eerstgenoemde oudsten worden altijd vermeld als een groep en oefenen volgens Handelingen drie functies²²³ uit.

- (1) ze nemen de verantwoordelijkheid op zich voor de verdeling van giften aan behoeftige leden.
- (2) Net zoals hun niet-christelijke tegenhangers helpen ze conflicten oplossen. De conflicten zijn gelijke aard, maar er worden verschillende oplossingen voorgesteld.
- (3) Ook mogen ze gezamenlijk de Schrift interpreteren en toepassen op bijzondere situaties (Hand. 15 en Hand. 21:25) en deze visie meedelen aan andere gemeenschappen, die verondersteld worden deze over te nemen.

Het anders functioneren van de tweede groep baseert Webber op twee teksten: Hand. 14:21-23 en Hand. 20:18-38. De tweede groep heeft de volgende 4 kenmerken.

- (1) hun aanstelling geschiedt direct door God en niet door mensen. Zij behoren bij en vertrouwen op God. Zij hebben de Geest ontvangen en zijn trouw aan het evangelie. Het ontbreekt aan een menselijke verbinding met de apostelen, Paulus of andere christelijke leiders.
- (2) De roeping is de kerk versterken of opbouwen.
- (3) De praktische implicaties zijn een constante aanmoediging over de kerk en het beschermen tegen interne en externe bedreigingen. Aan de andere kant hebben zij verantwoordelijkheid om voor degenen die in nood zijn te zorgen.
- (4) Door de afscheidsrede parallel op te bouwen aan de afscheidsrede van Jezus, suggereert Lucas dat de oudsten de opvolgers zijn van Paulus.

Voor onze onderzoeksvraag zijn de kenmerken (2) en (3) van belang. (3) omdat zij spreekt van het beschermen tegen interne en externe bedreigingen en (2) omdat hierin het kader waarin die bescherming aan de orde komt wordt benoemd, namelijk tot versterken en opbouwen. Verder constateert Webber dat:

²²² Webber, M., 'Narratieve inzichten ten aanzien van de plaats van de oudsten in Lucas-Handelingen' in: Pieter Boersema e.a. *Gezag in beweging – kerkelijk leiderschap tussen tekst en context*. (red.) (Heerenveen: Uitgeverij Protestantse Pers, 2008).

²²³ Webber, Narratieve inzichten, 163.

- (1) Leiderschap in een lokale gemeenschap collegiaal en niet-individueel is;
- (2) De legitimatie van leiders is hun relatie met God en Jezus, en niet door wie of hoe ze zijn aangesteld;
- (3) Toekomstige leiders blijven trouw aan het evangelie, in continuïteit met het onderwijs van Jezus, en zij vertonen gedrag dat in overeenstemming met hun relatie met Hem;
- (4) De terminologie om deze leiders te beschrijven is, hoewel verankerd in een specifieke sociale context, flexibel in toepassing.

Concluderend kunnen we zeggen dat het gezag van mensen gelegitimeerd wordt door God. Dit wordt beantwoord door trouw te blijven aan God. Dat uit zich in aan trouw aan het evangelie, continuïteit van het onderwijs van Jezus en zij vertonen gedrag dat in overeenstemming is met Jezus. Hier gaat dus om de persoonlijke toewijding aan God, de heiliging in het bijzonder door de apostelen en de oudsten.

Jack Barentsen²²⁴ heeft de brieven van Paulus onderzocht op het fenomeen van leiderschap. Hij komt tot de conclusie dat Paulus uniforme patronen van leiderschap institueert voor specifieke niveaus van leiderschap. Die niveaus ondersteunen de communicatie van Paulus evangelie in de gemeenschappen, en zijn in lijn met andere kerken in het Paulinisch netwerk. Hij hanteert de volgende definitie van leiderschap:

Leadership is a process of social influence through which an individual, perceived to be more prototypical and influential than other Group members in an particular social context, empowers and mobilizes other Group members to solve collective problems or to attain collective goals.

De definitie van Barentsen heeft vooral betrekking op hoe het leiderschap wordt uitgeoefend, namelijk een proces van sociale invloed, welke psychologische processen aan de orde zijn in de ontwikkeling van sociale posities binnen een groep, zoals verwoord wordt in de brieven van Paulus. Hij hanteert hiervoor het Social Identity Model of Leadership²²⁵ (SIMOL). Dit model beschrijft de sociale positie van groepsleden onderling en die van leiders met de groepsleden. Barentsen²²⁶ stelt dat het ambt in de zin van leiderschap weinig zegt over de ontwikkeling van vroege leiderschapspatronen. Het ambt en de bezitters ervan worden gewoonlijk gezien als door God gelegitimeerd om de gemeente te dienen. Barentsen gaat in zijn studie uit van leiders die hun leiderschap op verschillende manieren legitimeren en hun sociale macht uitoefenen ofwel het gaat om hun leiderschapspositie. Dit geeft inzicht in de ontwikkeling van vroege leiderschapspatronen. Barentsen²²⁷ beschrijft drie niveaus, namelijk het niveau waarbij de leider wordt getypeerd:

1. als artiest (scheppen van een visie op de sociale identiteit),
2. als impresario (dirigeren van gemeenschappelijke rituelen om de sociale identiteit te vieren),
en
3. als engineer (mobiliseren van gemeenteleden om de visie om te zetten in iets werkelijks.)

Samengevat kunnen de drie aspecten hanteren in het bespreken van Handelingen en de brieven van Paulus:

1. gezag van Godswege (Webber)
2. het beschermen tegen interne en externe bedreigingen tot versterking en opbouw van de gemeente(leden) (Webber),
3. degene die door gemeenteleden als voorbeeld wordt gezien (erkend en herkend), stelt hen in staat en mobiliseert hen om collectieve problemen aan te pakken en collectieve doelen te bereiken. Dit laatste kan gedifferentieerd worden naar drie niveaus; artiest, impresario en engineer. (Barentsen)

²²⁴ Barentsen, J., *Emerging Leadership in the Pauline Mission*. (Eugene: Pickwick Publications, 2011)

²²⁵ Barentsen, *Emerging Leadership*, 6.

²²⁶ Barentsen, *Emerging Leadership*, 9.

²²⁷ Barentsen, *Emerging Leadership*, 73.

2.2 Vervolging

In Handelingen komen we de termen *vervolging*, *smaadheid* en *verdrukking* tegen als aanduidingen van de wijze waarop apostelen vervolging ondervinden.

Verdrukking^{228 229}, waardoor leiders en leden van de gemeente druk, stress en spanning ervaren. Dit kan zowel interne als externe oorzaken hebben. Hierbij kunnen we ons afvragen of het hier ook niet gaat om de ‘normale’ spanning die iedere christen en daarmee een oudste, ondervindt die nadat hij tot geloof is gekomen, naar zijn geloof leeft en voor zijn geloof uitkomt. In dit stadium kunnen gelovigen moeite hebben om op een juiste manier hun geloof te verwoorden en waarom zij wel of niet een bepaalde houding / gedrag vertonen. Vergelijk dit met de typering door Romeinse burgers dat christenen asociaal zijn, omdat zij niet deelnemen aan bepaalde feesten en zich daarvoor niet uitdossen. Uiteraard wordt een beroep gedaan op de leiders voor het verwoorden. Zij zullen dus in het bijzonder de stress en spanning ondervinden. Dit kan uiteraard hoog oplopen bij de leiders bij hoge spanningen die ondervonden worden.

Smaadheid²³⁰ (beledigingen) ondergaan, zelfs mishandeling. De leiders ondergaan smaadheid, die

²²⁸ Studiebijbel Internetversie 2119 Verdrukkingen ‘thlipsis’: het zelfstandig naamwoord (vrl.) thlipsis betekent ‘(1) (het) (samen)drukken en (2) ‘verdrukking’. In meer letterlijke zin treffen we het in het NT aan voor de door druk veroorzaakte benauwdheid van een barend vrouw (Joh. 16:21). Met een andere nuance duidt het een mentale druk aan, zodat men kan vertalen met ‘druk, spanning, stress’. (bv 2 Cor.2:4) Meer overdrachtelijk houdt het verdrukking in die door bepaalde uitwendige omstandigheden wordt veroorzaakt, veelal ten gevolge van verschillende inzichten op religieus gebied. Zo lezen we in Hand.11:19 over de verdrukking die in verband met Stefanus plaatsvond. Op vergelijkbare wijze wordt het woord gebruikt voor de verdrukking van de eindtijd (bv. Marc.13:19), de grote verdrukking die in de laatste dagen voor de wederkomst van Christus over de wereld zal komen. Het is een afleiding van 2118 thlibo ‘(samen)drukken; verdrukken’.

²²⁹ Kittel, G. *Theological dictionary of the New Testament*, (Grand rapids Michigan, Wm B. Eerdmans Publishing Company, 1979) Volume II Blz. 139-148: 1) The tribulation of the Israel in the Old Testament has become necessity to the tribulation of the church in the new testament. This counts for the community as well to the apostle (2 Cor. 1: 4 / 2 Cor. 7: 4) 2) The necessary affliction of the church and the apostle are regarded as the sufferings of Christ which are not yet filled up (Col. 1: 24). The apostles experience and fulfils them on behalf of the church, which is the body of Christ. There is continuation of sufferings which Christ already suffered. Same conclusion b=y 2 cor. 4: 10 e.v. Sufferings are experienced for the sake of preaching Jesus Gospel, in which Jesus is present. Rev. 7: 14 Martyrs before the throne of God whom the divine sees coming out of great tribulation have also suffered the sufferings of Christ. Suffering is not similar to the that of Christ in His messengers according to the ‘thlipsis’ of Christ. 3) experience of tribulation: Christian necessarily undergoes ‘Thlipsis’ as eschatological sufferings. Second the death is at work in it. The apostle sees death in almost intolerable weight in his sufferings. The mortal threat is a constant temptation for the Christian. Paul resists temptation by accepting the death operative in him as a divine judgement and by offering his life in faith to the God who raises the dead. The faith is active in patience (2Th. 1; 4) for in patience in present time, hope is sustained. Thlipsis is radically accepted by faith. For in it there is victory over the spirit of the death, which hangs over us in thlipsis namely anxiety.

²³⁰ Studiebijbel Internetversie 4538 hubrizo: Het is afgeleid van 4539 hubris ‘overmoed, brutaliteit; smadelijke behandeling, (zwarte) belediging, verwonding, mishandeling’ (zie aldaar). De eerste betekenis, waarbij het woord geen lijdend voorwerp bij zich heeft, komt in het NT niet voor. In de tweede betekenis, waarbij het woord wel een lijdend voorwerp bij zich heeft, gaat het om een handeling die voortkomt uit het overmoedig of brutaal zijn en die ingrijpt in de levenssfeer van iemand anders. Dat kan zich zowel uiten in smaad of belediging (Luc.11:45; 18:32) als in mishandeling (Mat.22:6; Hand.14:5).

4539 hubris: In de eerste betekenis gaat het om ‘overmoed’ of ‘brutaliteit’ die iemand aan de dag legt. Deze betekenis, die in de Septuaginta (en ook in het buitenbijbelse Grieks) verschillende keren met hoogmoed of trots in verband gebracht wordt (bv. Jes.9:8), treffen we in het NT niet aan. In de tweede betekenis gaat het om smadelijke handelingen die men ondergaat en die voortkomen uit overmoed en brutaliteit en waarmee iemand zich aan een ander vergrijpt. In het buitenbijbelse Grieks kan het daarbij zowel gaan om een (zwarte) belediging (vgl. 2721 loidoria ‘beschimping, smaad, lastering’) als om mishandeling of verkrachting. In 2Kor.12:10 vinden we deze betekenis in een opsomming van moeiten en problemen die Paulus voor het Evangelie moest doorstaan.

veroorzaakt kan zijn door de leden van de gemeente (interne context) als door mensen van buiten de gemeente (externe context). Deze personen van buiten de gemeente zijn hoeven geen overheidspersonen te zijn. Hierbij speelt vooral het (groeïend) verschil van inzicht op godsdienstig gebied, vandaar intern en extern van een gemeente. Daarnaast speelt overmoed of brutaliteit en/of ook trots van degene die smaden een rol. Het zijn de scharen die de apostelen mishandelen. Het werken wordt hen onmogelijk gemaakt. Dergelijke rellen nopen de overheid (nog) niet tot ingrijpen, hoewel dit mogelijk wel de bedoeling (het bedoelde effect) is van de scharen of de aanstichters.

Vervolging²³¹²³² Dit heeft betrekking op het onderdrukken van mensen om hun overtuiging, speciaal op geloofsgebied, zonder dat er werkelijk van ‘achterna zitten’ sprake hoeft te zijn. Hierbij kan actieve en passieve toelating door overheidspersonen aan de orde zijn om het volk ter wille te zijn. De apostelen verdedigen zich door redevoeringen of doen een beroep op hun status als inwoner van het keizerrijk, zie bijvoorbeeld Paulus. Omdat de overheid hierbij betrokken is door bijvoorbeeld rechtszaken krijgt / heeft vervolging een sterk juridisch karakter.

Conclusie

Op grond van hetgeen de woorden in Grieks betekenen, is aantoonbaar sprake van een oplopende mate van ‘vervolging’. De ‘lichtste’ mate is die van verdrukking. Zoals eerder gezegd kunnen we dit zien als een vorm die elke christen ondervindt wanneer hij tot geloof komt en zijn geloof tot werkelijkheid wil laten komen in zijn leven op deze aarde. De vraag blijft wel waarom de één een veel grotere mate van vervolging ondervindt dan de ander. Ook de vorm van vervolging kan nogal variëren.

Toegepast op de situaties in landen waar christenen vervolgd worden en waar landen zijn waar de familierelatie voorop staat, komen we tot het volgende conclusie:

- 1 verdrukking ondervindt een christen sowieso vanwege zijn christen zijn. Het is weerstand tegen God, Jezus en de navolgers van hen. Die weerstand kan van mensen, de wereld en de satan komen. Dit past in het beeld dat een christen een voortdurende strijd moet leveren.
2. het christen zijn betekent dat er van familie veranderd wordt. Een gelovige gaat over van de ‘natuurlijke’ familie over in de familie van Christus. Van een psychische, fysieke familie naar een

Hoewel op lichamelijke mishandelingen gedoeld kan zijn, is het waarschijnlijker dat we hier hebben te denken aan beledigingen zoals Paulus die onder meer van de Korintiërs te verduren had. De tweede betekenis vinden we in overdrachtelijke zin voor de schade of het verlies (wat ook lichamelijke verwonding kan omvatten) dat wordt veroorzaakt door het geweld van wind en golven (Hand.27:10,21).

²³¹ Studiebijbel Internetversie: 1234 ‘diogmos’: Het zelfstandig naamwoord (mnl) diogmos betekent (1) ‘achtervolging’ en (2) ‘vervolging’. De eerste betekenis komt in het NT niet voor. De tweede heeft betrekking op het onderdrukken van mensen om hun overtuiging, speciaal op geloofsgebied. Het woord is afgeleid van 1236 ‘dioko’: ‘achtervolgen; vervolgen’.

Het werkwoord ‘dioko’ betekent (1) ‘achtervolgen, nazetten’, (2) ‘vervolgen’, en (3) ‘najagen, nastreven’. In letterlijke zin vinden we het woord in Mat. 23:34, waar het gaat om het werkelijk achtervolgen, nazetten van mensen. Het meest ontmoeten we het woord in de betekenis ‘vervolgen’ ter wille van iemands overtuiging, speciaal betreffende zijn geloof, zonder dat er werkelijk ‘achterna zitten’ sprake hoeft te zijn. Zo hebben ze in oudtestamentische tijden de profeten vervolgd (bv. Mat.5:12), zo vervolgden ze Jezus (bv. Joh. 5:16) zo vervolgen ze zijn discipelen (bv. Rom.12: 14). Een bijzondere situatie treffen we aan in Gal.4:29, waar van Ismaël gezegd wordt dat hij Isaäk vervolgde. In dat verband moeten we denken aan ‘kwellen, treiteren, het leven zuur maken’. Ten slotte heeft het woord betrekking op het najagen van bepaalde doelen als gerechtigheid (bv. Rom.9: 30-31) wanneer het lijdend voorwerp voldoende uit het tekstverband blijkt kan het weggelaten worden (bv. Fil.3:12). Met dit woordgebruik te vergelijken is het voorkomen (Luc.17:23), waar Jezus op het ‘nalopen’ van een zaak doelt, het ‘achteraan gaan’.

²³² Kittel, Dictionary New Testament, Volume II (blz. 229-230): 1) in the NT diogmos (=to persecute) is more common, always in the sense of religious persecution implying guilt on the part of the persecutors. (Mat. 10: 23, Mat. 23: 34; Joh. 5:16, Joh. 15:20, Ac. 7: 52 Joh. 9: 4, Gal. 1:13) Or as a test for the persecuted. (Mat. 5:44, Luk. 21:12, Rom. 12: 14, 1 Cor. 4: 12, 2Cor. 4:9, Gal. 5:11, Gal. 6:12, 2 Tim. 3:12) Than it is a privilege (Mat. 5:10, Mat. 11:12, 1 Petrus 1:6)

geestelijke familie. We verwijzen hiervoor naar Lukas 8: 19 – 21. Indien dan iemand uit een F-cultuur christen wordt, heeft dat grote gevolgen voor zijn of haar relatie met de ‘natuurlijke’ familie. Dat geldt voor de overgang naar ieder godsdienst die anders is dan de godsdienst van de familie. Die gevolgen kunnen handelingen zijn die voortkomen uit het overmoedig of brutaal zijn en die ingrijpt in de levenssfeer van iemand anders. Bijvoorbeeld smadelijke behandeling, (zware) belediging, verwonding, mishandeling. Overigens spreekt de Bijbel er niet over wie die alles doet. Dat kan iedereen zijn met uitzondering van personen in hun functie van overheidsdienaren.

Paulus gebruikt in 2 Thessalonicenzen 1 vers 4 beide uitdrukkingen van vervolging en verdrukking naast elkaar: ‘Alzo dat wijzelf van u roemen in de gemeenten Gods, over uw lijdzaamheid en geloof in al uw vervolgingen en verdrukkingen, die gij verdraagt;’ Hier worden de woorden ‘diogmos’ voor vervolging en ‘thlipsisin’ voor verdrukkingen. Diogmos betekent specifiek geloofsvervolging. Diogmos heeft betrekking op het onderdrukken van mensen om hun overtuiging, speciaal op geloofsgebied bv. in Handelingen 13 vers 50 weten de joden via de voorname vrouwen en de stadsbestuurders een vervolging tegen Paulus en Barnabas te ontketen. Lucas geeft hier echter geen beschrijving van. Het eindresultaat was dat de stadsbestuurders Paulus en Barnabas uit hun gebied wierpen. We kunnen dit letterlijk opvatten, maar ook in de zin van: zij werden uitgewezen, tot ongewenste vreemdelingen verklaard. Thlipsis een ruim begrip voor iedere vorm van druk of verdrukking, meestal van buitenaf. In dit geval van Thessalonicenzen bedoelen ze hetzelfde, nl. vervolging om het geloof.²³³ Ook dr. Van Houwelingen noemt in zijn commentaar²³⁴ dat het min of meer synoniemen zijn. Op basis van het Grieks lijkt dat een te ongenueanceerde benoeming. Op basis van de definitie van de Griekse woorden thlipsis en diogmos komen we tot een andere conclusie.

Op basis van deze gegevens zijn de volgende definities opgesteld:

Verdrukking is het ondergaan van druk, stress en spanningen door gelovigen, veroorzaakt door personen en instituten binnen en buiten de gemeente die de eenheid van de gemeente in Christus, bedreigen vanwege verschil van inzicht. Van smaadheid is sprake wanneer de uitingsvormen uitgroeien tot verbaal en lichamelijk geweld door personen en instituten.

Christenvervolging is het onderdrukken (kwellen, treiteren, het leven zuur maken) van christenen door (functionarissen van) groepen mensen en overheden vanwege hun geloofsovertuiging met als uiteindelijk doel het opgeven van hun geloofsovertuiging dan wel het verdrijven / verstoten van christenen uit de familie en / of gemeenschap dan wel uitroeiing van de christenen.

Ron van der Spoel hanteert de volgende definitie van vervolging: *christenvervolging is het bewust vijandig bejegenen van christenen in woord en daad vanwege hun geloofsovertuiging.*

Hierin wordt het doel van vervolging gemist en het onderscheid wie de vervolger is. Bij vervolging proeven we in de gegevens uit het NT iets van een groep, organisatie of overheid die zelf het initiatief neemt of zich laat gebruiken.

3 Handelingen

Het boek Handelingen kan volgens Van Eck²³⁵ in drie delen verdeeld worden. Handelingen 1 – 8 als een missionair program. De hoofdstukken 9 – 15 als een aanvulling van dat program, waarin de confrontatie wordt aangegaan met zowel de ‘volkeren’ als ook de ‘koningen’. Met name het derde deel (vanaf 21,26) is aan ‘koningen’ gewijd. Zowel de missionaire aspecten als de op de overheid gerichte aspecten moeten aandacht krijgen om het boek Handelingen recht te doen.²³⁶ Volgens Van Eck is er sprake van een program²³⁷. De basis voor het program zijn de woorden van Jezus in Handelingen 1,8:

²³³ Studiebijbel, Internetversie, 9 april 2013.

²³⁴ Van Houwelingen, dr P.H.R., *Tessalonicenzen – Voortgezet basisonderwijs*. (Kampen: Kok, 2002) 179.

²³⁵ Van Eck, J., *Handelingen De wereld in het geding*. (Kampen: Kok, 2003) 23.

²³⁶ Van Eck, Handelingen, 23.

²³⁷ Van Eck, Handelingen, 22.

“Jullie zullen getuigen zijn van Mij, zowel in Jeruzalem als in heel Judea, in Samaria en tot het eind van de aarde”, aangevuld met de woorden uit Handelingen 9,15 waar Jezus zegt dat Hij Paulus wil gebruiken om zijn naam voor te houden aan “volkeren”, “koningen” en “zonen van Israël”. Al vertellend wil Lucas de lezer Gods handelen in de geschiedenis laten zien en hem (Theofilus dus) ervan overtuigen dat dit handelen hem aangaat.

Voor de onderzoeksvraag is het van belang dat van Eck niet alleen een missionaire lezing van Handelingen voorstaat. Omdat naast “volkeren” er ook sprake is van “koningen” als doelgroep van het evangelie, laat dat zien dat Lucas niet alleen de verspreiding van het evangelie op het oog heeft, maar ook de confrontatie van het evangelie met de overheid een eigen thema is in Handelingen. Met name het derde deel (vanaf handelingen 21,26) is er aan gewijd. Inhoudelijk ziet hij het als apologie om het Romeins gezag duidelijk te maken dat ‘de christelijke verkondiging het Imperium niet raakt’. Volgens Van Eck is de confrontatie een kritische confrontatie. De “koningen” worden niet anders dan de “volkeren” opgeroepen tot bezinning op hun gedrag en tot inkeer opgeroepen. In Handelingen 9,15 zegt Jezus dat Hij Paulus gebruikt om zijn naam “voor het oog van” volkeren, koningen en zonen van Israël te dragen, en wordt daarmee in feite hetzelfde gezegd als leerlingen die worden uitgezonden als “getuigen”. Paulus’ optreden is publiek gebeuren. De naam van Jezus laat zich niet opsluiten in de private sfeer. De *wereld* moet weten wie Hij is.

Er is naast de volkeren en koningen, nog een derde doelgroep: “zonen van Israël”, die genoemd wordt in hoofdstukken 9-15. Deze aandacht is nodig zodat voorkomen wordt dat gemeente uit de heidenen Israël als volk van God verdringt. De band met de gemeente in Jeruzalem wordt vastgehouden.

Voorlopig kunnen we vaststellen dat een apostel te maken heeft met de overheid. Dat is een verrassende wending, omdat we geneigd zijn vooral het gesprek binnen de synagoge en het missionaire karakter, de wending naar de volkeren, te benadrukken in het boek Handelingen. Eerst de Jood en ook de Griek. De uitkomst van de gesprekken met de Jood en de Griek, zou bepalend zijn hoe het publieke domein reageert. Echter Lukas neemt de overheid als zelfstandige grootheid serieus. De overheid is in eerste instantie geen welgezinde omgeving voor het christelijk geloof. Het is te karakteriseren door het moeten afleggen van verantwoording tegenover gezagsdragers en de verdediging tegen onbegrip en spot. In het vervolg gaan we nader in op de reactie van de apostelen. We doen dit aan de hand van de driedeling van Van Eck.

In het eerste deel van Handelingen is het aspect gezag aan de orde. Het gezag van de apostelen wordt in eerste instantie niet erkend door de officiële leiders van de Joden (Sanhedrin). De reactie van de apostelen om God te loven te prijzen op de verdrukking en de smaadheid is een bevestiging van het gezag wat zij van Godswegen hebben ontvangen. (aspect 1) De apostelen beschermen op gezag van God de gemeente door haar te heiligen zoals de geschiedenis van Annanias en Saffira toont. (aspect 2) De aanstelling van de diakenen is het mobiliseren van gemeente leden om het collectieve probleem van de Griekse weduwen aan te pakken en te bereiken dat ook zij verzorgd worden. (aspect 3)

In het tweede deel van Handelingen merken we op dat de apostelen gedwongen worden te vertrekken door de Romeinse overheid. Jacobus de Rechtvaardige blijft achter en sterft een gewelddadige dood. Nu de apostelen Jeruzalem verlaten, vormt Jacobus samen met de oudsten een college die leiding geeft aan de gemeente. (Aspect 3) Dit patroon zien we ook terug bij Paulus, Barnabas en Silas wanneer zij zendingsreizen ondernemen. Het vertrek beschermt de gemeente ook doordat de stichters als ‘gezichten’ niet meer zo zeer de aandacht trekken van de tegenstanders en de Romeinse overheid. Hun vertrek betekent wel dat degenen die achterblijven in staat moeten zijn om staande te blijven in het geloof. Vandaar dat zij bemoedigd en gesterkt worden door de vertrekkende apostelen. (Aspect 2). Opmerkelijk is dat na enige tijd bijvoorbeeld Paulus terugkeert naar de gemeenten die hij gesticht. Dat is blijkbaar mogelijk omdat de rust is weergekeerd. Blijkbaar waren de oudsten in staat dusdanig aan de gemeente leiding te geven dat zij konden blijven bestaan. Bij de terugkeer richten de apostelen zich vooral op het versterken van de gemeente, zodat zij volharden in het geloof. Iets wat de aandacht nodig had. De oorzaak is misschien dat de aangestelde oudsten nog onvoldoende (in)zicht hadden op wat de gemeente nodig heeft.

In het derde deel van Handelingen vertrekt Paulus onder druk van de vervolging uit een gemeente. Hij doet nadat hij eerste de gemeente bemoedigd heeft. Op deze wijze beschermt hij de gemeente weer. (aspect 2 en 3) Later keert hij weer terug naar die gemeente om de oudsten expliciet aanwijzingen te geven (aspect 3). Vooral de confrontatie met de Romeinse overheid is hier aan de orde. De vervolging veroorzaakt een juridisering van de relatie tussen de apostelen en de overheid. Paulus ziet zich dan ook genoodzaakt om een beroep te doen op rechten als Romeins staatsburger. In het kielzog hiervan zal ook de relatie van de gemeente met de overheid een juridische component hebben gekregen. Paulus die gevangen genomen is, laat door redevoeringen zien dat het christelijk geloof en de christenen geen bedreiging vormen voor de Romeinse overheid. Zij zijn er niet op uit om onrust of opstand te veroorzaken. Ook spreekt Paulus de overheid aan op hun gedrag om recht te doen volgens hun eigen wetgeving, en verkondigt hij hen het evangelie die past in de context waarin Paulus en de overheden elkaar spreken. (aspect 1)

4 Korinthe en Efeze.

Voordat we verder gaan is het goed te realiseren dat 1 Korinthe, 2 Korinthe en Efeze brieven zijn. We gaan er vanuit dat Paulus de auteur van deze brieven is. Volgens Floor²³⁸ was de brief in de vroege kerk een onmisbaar communicatiemiddel. Door brieven werd aan de jonge kerken geestelijk leiding gegeven. Deze brieven vertonen een gesprekskarakter. De schrijver brengt door de brief een bezoek bij zijn lezers en treedt met hen in gesprek. Verder werd geprobeerd om een gevoel van genegenheid aan de lezers duidelijk te maken. Het belangrijkste punt is echter dat God door de afzender met de geadresseerden in gesprek treedt. Dergelijke brieven kunnen we dus zien als een uiting van leidinggeven door Paulus aan deze gemeenten. Uit de brieven spreekt gezag als apostel en hebben als doel invloed uit te oefenen op en in de gehele gemeente. De vraag is dan welke onderwerpen en op welke wijze worden deze onderwerpen aan de orde gesteld. Op deze vraag gaan we hieronder in.

4.1 1^e brief aan Korinthe.

Paulus ontvangt een afvaardiging van drie personen uit de gemeente Korinthe met een brief. Naar aanleiding van deze brief en wat hij van de huisgenoten van Chloë heeft gehoord, schrijft hij 1 Korinthe. In deze brief richt hij zich op de interne problemen, spanningen en aanvechtingen van de gemeente. Deze problemen zijn te groot voor de gemeente. Door deze problemen aan Paulus voor te leggen om een uitweg te vinden, brengen zij bij Paulus druk, stress en spanning te weeg. Zo gezien een vorm van ‘verdrukking’ voor Paulus. Wat is de reactie van Paulus op deze ‘verdrukking’? Hij reageert op deze ‘verdrukking’ door gevoelig te zijn voor de heersende problematiek in de gemeente. Uit de beschikbare mogelijkheden (zelf gaan, iemand sturen etc.) kiest Paulus voor het schrijven van een brief. Hij stelt de brief zo op dat de verdeeldheid, de wanorde en de moeilijkheden in gemeente aan de orde komen, waarbij hij vermaant en antwoord geeft op vragen. Hij doet dat vanuit het evangelie. Hij kleurt de brief als een geestelijke vader van de gemeente om zijn liefde te tonen. Hij toont dat ook door Timotheüs zijn geestelijke zoon naar Korinthe te sturen. Hiermee tonen hij en Timotheüs zich een voorbeeld voor de gemeente van Korinthe.

Wat kunnen we leren van de ‘verdrukking’ van het leiderschap in de gemeente van Korinthe. We zien dat Paulus zich in deze brief richt tot de gehele gemeente van Korinthe. Immers het vermanen en leren van de gemeente is bij uitstek de taak van de oudsten. Het is niet aannemelijk dat Paulus hen niet zou aanspreken of zou passeren. Volgens Dean²³⁹ is het daarom aannemelijk dat Paulus bij het vormen van de gemeente geen oudsten had aangesteld in deze gemeente. Van de gelovigen was er nog niemand om de positie van oudste in te nemen. Wel probeert Paulus aan het eind van de brief de drie afgevaardigden zodanig gezag mee te geven dat zij door de gemeente mogelijk als oudsten worden aangesteld.

²³⁸ Floor, Dr. L., *Efeziërs Eén in Christus*. (Kampen: Kok, 1995) 31.

²³⁹ Anderson, Dr. R. Dean, *1 Korinthiërs – Orde op zaken in een jonge stadskerk*. (Kampen: Kok, 2008) 20

Volgens Barentsen²⁴⁰ zijn de genoemde personen in 1 Korinthe leidinggevende personen, maar hebben zij te weinig invloed om de verdeeldheid effectief te bestrijden. Zij waren niet in staat om de culturele patronen van wedijverende loyaliteit te doorbreken zonder externe interventie. Volgens hem²⁴¹ zijn de genoemde leiders in 1 Korinthe loyaal naar Paulus toe. Alleen waren zij niet in staat het door Paulus voorgestane collegiaal leiderschap over te nemen om de gehele gemeente te overzien. Paulus zou hun leiderschap legitimeren door te wijzen op christelijke groepsnormen als zelfopoffering, persoonlijk betrokkenheid en groepsgeoriënteerde dienst. Het is de vraag of Barentsen hier gelijk heeft, omdat Paulus hen als leidinggevende personen niet aanspreekt op hun taak van vermanen en leren van de gemeente. Ook stellen zij in hun brief aan Paulus deze kwesties niet aan de orde, maar doet Paulus dat op aangeven van de mensen van Chloë. Mogelijk komt dat omdat zij te weinig geestelijk inzicht hebben waar het op aan komt. Verder is dan onduidelijk waarom Paulus de drie afgevaardigden dan gezag wil meegeven.

Zowel Dean als Barentsen benadrukken dat Paulus Timotheüs stuurt om orde op zaken te stellen in Korinthe, waarbij Timotheüs als het ware hetgeen Paulus voorstaat belichaamt. Timotheüs zou de gemeente van Korinthe door deze crisis heen moeten / kunnen leiden. Uiteraard kan dat alleen als de gemeenteleden in Korinthe hem ook als zodanig erkennen en herkennen. Hierin heeft Barentsen gelijk dat Timotheüs juist de christelijke groepsnormen moet belichamen als voorbeeld voor de gemeenteleden van Korinthe.

Onze voorkeur gaat uit naar hetgeen Dean stelt: er waren nog geen aangestelde oudsten (gezagdragers) in Korinthe. Wel zijn er personen die menen dat zij een leidinggevende positie binnen de gemeente hebben op grond van hun sociale status. Zij zijn echter niet als oudsten aangesteld (door Paulus of de gemeente) en konden dan ook niet met gezag spreken en misstanden aan de orde stellen. Zeker niet wanneer het iemand met een gelijke of hogere sociale status betreft. Immers het blijft de vraag wanneer iemand met zodanig gezag spreekt dat anderen hem inderdaad erkennen en herkennen én gehoorzamen. Dat kan naar ons idee alleen als iemand gezag heeft van God gekregen en niet op basis van een sociale positie. Personen kunnen een gelijkwaardige sociale positie hebben, en hoeven dan niet aan elkaar toe te geven. Barentsen²⁴² erkent dit door te stellen dat de leiders in Korinthe onvoldoende herkenden dat het evangelie dat door Paulus gebracht werd, voldoende biedt om door deze periode van sociale veranderingen te komen. Kortom intern lukt het niet de spanningen op te lossen en daarom werd extern gekeken. Paulus werd als zodanig erkend door de gemeente van Korinthe, dat de gemeente hem een delegatie met een brief stuurt.

4.2 2^e brief aan Korinthe

Titus die door Paulus naar Korinthe is gestuurd, komt terug bij Paulus met verheugend nieuws. De meerderheid van de gelovigen luistert naar Paulus. Echter de interne problemen zijn nog niet opgelost. Er is nog steeds een oppositie die geen ware apostelen zijn, omdat zij een vals evangelie prediken en zich laten betalen. Juist zij vallen Paulus persoonlijk als de boodschapper van het evangelie (apostel) aan. Dus niet de leer die Paulus brengt! Mogelijk is het Woord hen te machtig en vallen zij daarom de bringer van het evangelie aan. Dit moet Paulus diep hebben getroffen, dat hijzelf ter discussie wordt gesteld. De oppositie stelt brutaalweg dat Paulus vanwege zijn optreden niet geloofwaardig kan zijn. Het lijkt dat hier gesproken kan worden van het ondergaan van smaadheid. Wat is de reactie van Paulus op deze 'smaadheid'? Paulus gaat met de boetvaardige meerderheid en de weerspannige minderheid in gesprek door het schrijven van een brief: 2 Korinthe. Paulus richt zich eerst tot de meerderheid die gezag aanvaard om zijn vreugde voor hun trouw te uiten én om zijn gezag als apostel te bevestigen door misverstanden op te helderen. Aan het eind van de brief onmaskert hij de valse apostelen, door hun bediening te vergelijken met de aard van zijn bediening.

Volgens Barentsen zijn de leiders in Korinthe bezig zijn om hun leiderschapspositie in de gemeente van Korinthe te verstevigen door aan te sluiten bij de heersende gewoonte om zich te laten betalen voor hun diensten. Daarmee sluiten zij meer aan bij de heersende Grieks-Romeinse identiteit door het

²⁴⁰ Boersema e.a., *Gezag in Beweging*, 201.

²⁴¹ Barentsen *Emerging Leadership*, 111.

²⁴² Barentsen, *Emerging Leadership*, 102.

accepteren van beschermheerschap en sofistieke gebruiken²⁴³. Hiermee schuiven zij weg van het collegiale leiderschap wat Paulus voor ogen staat. Verder schuiven zij meer op richting de Joodse identiteit met groot respect voor Joodse tradities en afkomst²⁴⁴. Hiermee willen zij Paulus diskwalificeren. Paulus toont de gemeenteleden dat zij kritiekloos de binnendringende leiders hierin volgen²⁴⁵. En hij toont aan dat een ander evangelie wordt verkondigd door de binnendringende leraren.

Paulus vult de Grieks Romeinse identiteit²⁴⁶ anders in namelijk door te laten zien dat hij deelt in triomf van Christus die heerst over hele wereld, dus ook over het Romeinse Rijk. Vervolgens dat zijn bediening door de Geest superieur is aan de bediening van Mozes. Dat is dus tegen de Joodse tradities dat wil zeggen de interpretatie dat gelovigen uit de heidenen de Joodse tradities dienen over te nemen. Als derde dat zijn bediening gekarakteriseerd wordt in termen van lijden en zwakheid. Met het laatste laat hij zien dat gemeenteleden met een lage sociale status een hoge positie in Christus hebben, maar gelijktijdig toont hij dat zij (en het evangelie) geen bedreiging vormen voor de Romeinse overheid.

Kortom Paulus reageert op de smaadheid door in de brief te laten zien dat hij als apostel zijn gezag bevestigt. Hij richt zich op de gehele gemeente, dus niet alleen degenen die leiding geven. Hij beschermt de gemeente tegen interne bedreigingen door de interne oppositie te ontmaskeren. Hij bouwt hiermee de gemeente op door naar eenheid te streven. Tot slot stelt hij leden van de gemeente in staat om hun christelijke identiteit te verwoorden voor zichzelf en naar hun omgeving c.q. overheid toe door de christelijke bediening als beter dan die van Mozes neer te zetten en de Grieks-Romeinse identiteit op basis van Christus en Zijn werk opnieuw in te vullen. Hiermee kunnen de leden hun relatie invullen, zowel onderling als met de Romeinse overheid. Een schitterende vorm van contextualisatie van / door Paulus.

4.3 Brief aan Efeze

Paulus²⁴⁷ weet blijkbaar globaal van de situatie in Efeze. Hoewel hij de leden van de gemeente in Efeze goed kent schrijft hij een redelijk onpersoonlijke brief. Hij doet bijvoorbeeld geen enkele groet aan bekenden in die gemeente.

Uit de brief krijgen we de indruk dat leraars in Efeze een verkeerd evangelie spreken. Dit is een probleem dat onderhuids werkt en de eenheid (in Christus) van de gemeente aantast. Gezien het probleem - het leven beneden de maat van geestelijke volwassenheid, waardoor de eenheid binnen de gemeente van Efeze bedreigd wordt - kiest Paulus voor een thetische en vooral biddende benadering. De thetische benadering zorgt voor een bespreking in algemene zin van de voorrechten en de verantwoordelijkheid van een christen. De vorm van een gebed verandert de relatie met de lezers. Immers als iemand gaat argumenteren, kan gereageerd worden met tegenargumenten. Maar als iemand bidt en dat per brief meedeelt, worden de geadresseerden bijzonder betrokken bij wat wordt meegedeeld.

In relatie tot lijden is deze brief dubbel. Enerzijds schrijft Paulus deze brief als gevangene van de Romeinse overheid in Rome. Er kan in zijn persoonlijke situatie gesproken worden van vervolging. Paulus is echter in staat zijn persoonlijke situatie, gevangene van de Romeinse overheid, van dienst te laten zijn voor de ontvangers van de brief, de gemeente te Efeze. Het kan nauwelijks toeval zijn dat Paulus in een Romeinse gevangenis een brief schrijft waarin de betrokkenheid met de druk en invloed van de Romeinse staatsideologie aan de orde komt. Hij contextualiseert zijn geloof in de superieure waarde en kracht van Gods koninkrijk in de taal en symbolen van deze ideologie. Anderzijds geeft de situatie in Efeze enige reden om bezorgd te zijn. Immers hij ziet een gemeente aangevallen worden en langzaam aan tekenen van verbrokkeling tonen door het werk van valse leraren. Dat geeft ook druk, spanning en stress bij Paulus. We zien het laatste meer als een 'normale' verdrukking die elke herder en leraar kan ondervinden die een gemeente (het werk van Christus en

²⁴³ Barentsen, *Emerging Leadership*, 118.

²⁴⁴ Barentsen, *Emerging Leadership*, 116.

²⁴⁵ Barentsen, *Emerging Leadership*, 119.

²⁴⁶ Barentsen, *Emerging Leadership*, 126.

²⁴⁷ Floor, *Efeziërs*, 16.

door zijn inspanningen ontstaan) lief heeft en dat werk in gevaar ziet komen. Bijzonder is wel dat (de oudsten van) de gemeente van Efeze zich blijkbaar (nog) niet bewust (zijn) is dat zij problemen (hebben) heeft, waardoor zij hulp nodig heeft van iemand die hen hierop aanspreekt.

Volgens Barentsen²⁴⁸ is de gemeente in Efeze gevorderd in de ontwikkeling van haar christelijke identiteit. Haar leiders functioneren hierin reeds zelfstandig. Dat komt volgens hem omdat Paulus daar langer heeft gewerkt en daarna is vertrokken, waarbij de leidinggevenden geleerd hebben de christelijke identiteit van de gemeente zelfstandig vorm te geven in gegeven situaties, omdat zij geestelijk meer volwassen zijn geworden. Immers uit de brief blijkt dat de leidinggevenden in Efeze bekleed zijn met gezag en onderhouden zij de eenheid van de gemeente gedurende sociale veranderingen²⁴⁹. Paulus versterkt zowel de leden als de leiders om de collectieve problemen (onderhuidse verbrokkeling) aan te pakken en de collectieve doelen (eenheid naar binnen en naar buiten) te bereiken. Deze doelen zijn dan het definiëren van haar sociale relaties met Romeinse instituten, heidense aanbidding en de Joodse gemeenschap. Paulus heeft hiermee ervaring vanwege het leiden van de gemeente in Rome en zet hij de lessen die hij daar geleerd heeft in voor de situatie van de gemeente te Efeze.

Paulus gebruikt dus zijn persoonlijke situatie (gevangene van de Romeinse overheid) om gemeentelieden die onder de geestelijke maat te leven te versterken en op te bouwen om eenheid te behouden en de externe relaties te definiëren. Paulus concentreert zich op het ontwikkelen van de fundamenteën en implicaties van zijn visie op de christelijke identiteit. Paulus beschermt zo de gemeente tegen interne en mogelijk externe bedreigingen (door de Romeinse overheid die de gemeente als bedreigend kan gaan zien) door hen zicht te geven op hun christelijke identiteit.

5 Ontwikkeling te zien?

De bovenstaande boeken uit het NT zijn door verschillende schrijvers, Lukas en Paulus, geschreven. Dat hebben ze ook gedaan op verschillende momenten met verschillende doelen. De vraag kan gesteld worden of er een ontwikkeling te zien is door Handelingen als geschiedschrijving heen. En of hetzelfde geldt voor de opeenvolgende brieven van Paulus in relatie tot de positie van Paulus zelf. Bij het bespreken worden de drie aspecten van het leidinggeven gehanteerd.

5.1 Ontwikkeling in Handelingen

In de opeenvolgende delen van de Handelingen is er sprake van een verdere uitwerking van het tweede en derde aspect van leidinggeven. Het eerste aspect vormt eigenlijk altijd de basis van het leidinggeven. Bij iedere confrontatie met een nieuwe groep moet iedere keer het gezag van Godswege ‘bevochten’ worden. Dat heeft niet altijd tot resultaat dat dit gezag, zowel intern als extern erkend wordt. We zien dat als eerste bij Joden gebeuren, daarna bij de heidenen (Grieken) en vervolgens bij de overheden. Daarna volgt aspect twee: het beschermen van de gemeente tegen interne en externe bedreigingen om de gemeente te versterken en bouwen. Om vervolgens het versterken en bouwen van de gemeente vorm te geven door collectieve problemen aan te pakken. Dat laatste is afhankelijk van de interne of externe bedreiging. In Jeruzalem door het heiligen van de gemeente en het aanstellen van diakenen. Vervolgens bij de gemeenten in Klein Azië en Griekenland door het aanstellen van oudsten en het expliciet geven van aanwijzingen aan hen. Nadruk ligt toch op de hele gemeente door die te bemoedigen om te volharden.

Uit Handelingen kunnen we leren dat de apostelen op de mate van interne en externe ‘vervolgning’ verschillend reageren. Geprobeerd wordt uit de verschillende reacties principes te halen. Er wordt een soort ‘vertaalslag’ gemaakt. In de onderstaande tabel wordt dit weergegeven.

²⁴⁸ Barentsen, *Emerging Leadership*, 181.

²⁴⁹ Barentsen, *Emerging Leadership*, 152.

Context:	Intern	principe	Extern	principe
Verdrukking / smaadheid	1) God loven, 2) continueren verkondiging 3) Bewaren gemeente 4) Interne taken oppakken 5) oudsten en apostelen vormen een college	1) Voorbeeldfiguur 2) Spreken / verkondigen 3) Heiliging: persoonlijk en gemeente 4) taken toewijzen 5) collegiaal leiderschap		
Vervolging	1) bemoedigen gemeente(leden) 2) vertrek uit plaats om terug te keren om toe te rusten	1) bemoedigen van gemeente(leden) 2) toerusten 3) afstand nemen van gemeente en terugkeren	1) Ondergaan van vervolging door leven te geven of vertrek uit plaats 2) beroep op rechten als staatsburger 3) verhelderen misverstanden richting overheid 4) verdiepen relatie met God 5) vertrek uit plaats om terug te keren om toe te rusten 6) geven van aanwijzingen aan achtergebleven gezagsdragers	1) leven geven 2) persoonlijke heiliging 3) toerusten van gemeente 4) toerusten van gezagsdragers 5) afstand nemen 6) staan op rechten als staatsburger

De ‘vertaalslag’ geeft enig inzicht dat alle 3 aspecten vertegenwoordigd zijn. Bij verdrukking en smaadheid zijn ‘voorbeeldfiguur’, ‘spreken’ en ‘heiliging’ verbonden met ‘gezag’ (aspect 1). Het ‘taken toewijzen’ en ‘collegiaal leiderschap’ wijst naar ons idee meer naar het mobiliseren van de gemeente (aspect 3).

Bij vervolging wordt een ander beeld getoond. Bij intern wijzen ‘bemoedigen van de gemeente’ en ‘toerusten’ volgens ons meer naar het bewaren van de gemeente tegen bedreigingen. Het ‘afstand nemen van de gemeente en het terugkeren’ wijst meer naar het mobiliseren van de gemeente. Immers door hun vertrek moeten de gemeenteleden nu zelf het doel in het oog houden en de problemen aanpakken. Bij extern wijzen het ‘leven geven’ en de ‘persoonlijke heiliging’ meer naar het gezag van Godswege. Het ‘toerusten van de gemeente en de gezagsdragers’ wijzen meer naar het beschermen van de gemeente tegen interne en externe bedreigingen. Het ‘afstand nemen’ en het staan op ‘rechten als staatsburger’ wijzen meer richting het mobiliseren van de gemeente.

Duidelijk is wel dat de context en de mate van vervolging invloed heeft op welk principe wordt gehanteerd. Hier spreekt de flexibiliteit in de toepassing uit.

5.2 Ontwikkeling in de brieven van Paulus: 1 Korinthe, 2 Korinthe en Efeze.

1 Korinthe vindt zijn oorsprong in het gezag van Paulus dat hij in staat is de gemeente van Korinthe te helpen. Paulus is gevoelig voor de interne context van de gemeente. Hij kaart de problemen in de context aan, maar doet dat juist door de gemeente toe te rusten en haar gezag in het leven te roepen door de gemeente over te halen oudsten aan te stellen op basis van gezag van Godswege en niet door het mobiliseren van gemeenteleden voor het leiden van de gemeente vanwege hun sociale status. (aspect 3). Paulus wijst juist een andere weg. Ook is duidelijk dat Paulus Timotheüs stuurt om orde op zaken te stellen in Korinthe.

In 2 Korinthe komt vooral het gezag van Paulus onder kritiek te staan. Paulus reageert door het waarderen van de erkenning en herkenning van een groot deel van gemeente van zijn gezag. Zij deden dat door Paulus te gehoorzamen. Paulus wijst er op dat hij van Godswege is aangesteld en verbindt dat met aspect 2 de erkenning en herkenning van een groot deel van gemeente hiervan. Hij geeft dat vorm door de gemeente toe te rusten en onmaskert de valse leraren binnen de gemeente. Hierdoor kan hij de gemeente mobiliseren (aspect 3) om de eenheid te handhaven. Paulus kan dit doen omdat de gemeente verder is gegroeid in haar geestelijke ontwikkeling.

In Efeze is de gemeente al weer verder ontwikkeld in haar geestelijke groei. Dat uit zich onder andere in gezag van de oudsten in de gemeente en de wijze waarop zij erkenning en herkenning van de gemeente ontvangen en de gemeente hen gehoorzaamde. De gemeente werd door hen toegerust zodat zij in staat waren het geloof werkelijk te laten worden in en buiten de gemeente. Echter Paulus constateert dat de oudsten onvoldoende scherp de gemeenschappelijke doelen voor de gemeente

hebben geformuleerd. Hierdoor trad verbrokkeling op in het mobiliseren van de gemeente. Immers bij een onduidelijk gemeenschappelijk doel ontstaan al vrij snel afwijkingen in de gerichtheid van de gemeente. De eenheid kwam zo in gevaar.

Bij alle drie de brieven is de interne context van invloed op de wijze waarop Paulus leiding geeft aan de gemeente. Dat komt het meest tot uiting in aspect 2 'bescherming tegen interne en externe bedreigingen' en aspect 3 'het mobiliseren van de gemeente'. Paulus bouwt als het ware voort op de fundamenteën van het 'gezag' en dat is niet zo verwonderlijk. Immers wanneer een gemeente(lid) beschermd is tegen interne en externe bedreiging, kan deze gemobiliseerd worden om zich in te zetten voor een bepaald doel. Wanneer het mankeert aan aspect 1 of 2 dan keert Paulus eerst daar naar terug om van daaruit de lijnen te trekken. Paulus blijft hier voortdurend aan werken. Het werk is dus nooit af.

6 Overeenkomsten / verschillen

De ontwikkelingen laten zien dat er tussen Handelingen en de brieven veel overeenkomsten zijn. Het gezag van Godswege, de erkenning en herkenning door de gemeente en het mobiliseren van de gemeente voor een gemeenschappelijk doel komen in Handelingen alle aan de orde. De verschillen die optreden komen door de context waarin een gemeente zich intern en extern bevindt. De Apostelen en de oudsten zijn het meest flexibel in de toepassing van het mobiliseren van de gemeente. Het doel echter is meestal wel duidelijk, namelijk de eenheid van de gemeente in Christus. Ook in de erkenning en herkenning van de gemeente zit flexibiliteit in de toepassing vanwege de context waarin een gemeente zich bevindt. Echter hier wordt wel gehoorzaamheid gevraagd van de gemeente. Die gehoorzaamheid uit zich in de erkenning en herkenning én in het zich laten mobiliseren.

Uit Handelingen komen een aantal algemene principes naar voren. Degenen die leidinggeven:

1. Hebben gezag van Godswege (het ambt buiten beschouwing gelaten);
2. Loven en prijzen God vanwege de ondervonden moeiten (verdrukking tot vervolging) bij zowel interne als externe spanningen;
3. Versterken de gemeente, gelovigen om te volharden voordat zij afstand nemen vanwege interne en externe spanningen;
4. Vertrekken uit een plaats waar al of niet een gemeente is ontstaan vanwege externe spanningen; niet geheel duidelijk is waarom soms de een achterblijft en de ander gaat;
5. Keren (na enige tijd) terug om een gemeente te versterken om te volharden. Zij gaan daarbij niet in de aanval tegen hun externe tegenstanders noch tegen de overheid. Zij richten zich op de gemeente;
6. Doen beroep op hun rechten als burgers bij vervolging door de overheid wanneer er juridische implicaties zijn.
7. Spreken de overheid aan om aan te tonen dat een gemeente geen bedreiging is.
8. Collegiaal leiderschap, zoals de apostelen als college optraden, en na het vertrek van de apostelen Jacobus met de oudsten een college vormde.
9. Zoeken hulp bij externe gemeenten / personen wanneer er problemen zijn die interne of externe oorzaken hebben.
10. Zorgen voor continuïteit door opvolging. Klassiek voorbeeld is Paulus en Timotheüs

Bij de brieven is er uiteraard geen sprake van komen of gaan (punt 4). De brieven zijn op afstand geschreven, maar de schrijver gaat wel in gesprek en verkondigt. Wel zijn de brieven gelijk aan de punten 1 (gezag), 2 (loven en prijzen God), 3 (versterken van de gemeente) en 5 (geen aanval op externe tegenstanders, en richten zich op de gemeente). Tot slot merk ik op dat zowel in Handelingen als in de brieven de (Romeinse) overheid aan de orde komt. Er zijn dus veel punten van overeenkomsten!

Het verschil tussen Handelingen en de brieven zit vooral in de theologische insteek van de brieven. Daardoor wordt als het ware het leidinggeven (van Paulus) vorm en inhoud gegeven door met de

gemeenten in gesprek te gaan. De brieven zien we vooral de flexibele uitwerkingen van de aspecten 2 'beschermen tegen interne en externe bedreigingen' en aspect 3 'erkenning en herkenning' op basis van Aspect 1 'gezag'.

Daarom kunnen de volgende principes toegevoegd worden:

11. Weten de juiste (geestelijke) diagnose van de problemen van een gemeente te stellen;
12. Weten de juiste benadering van een gemeente en haar leidinggevendenden te kiezen bij problemen vanwege interne en externe spanningen;
13. Weten de juiste wegen voor oplossingen van die problemen door gebruik te maken van de eigen context en ervaringen en de interne en externe context van een gemeente.

Tot slot merken we op in de brieven er sprake is van een ontwikkeling in de wijze waarop Paulus in gesprek gaat. Daarom kunnen de volgende principes toegevoegd worden:

14. Kennen de context waarin een gemeente verkeert en weten deze te gebruiken te gebruiken juiste (geestelijke) diagnose van de problemen van een gemeente te stellen;
15. Weten de juiste benadering van een gemeente en haar leidinggevendenden te kiezen bij problemen vanwege interne en externe spanningen of bedreigingen
16. Weten wegen die leiden tot oplossingen van die problemen

7 Conclusie en slotbeschouwing

Op grond van de drie bovengenoemde benaderingen komen we tot de conclusie dat er wel sprake is van personen die **leidinggeven** in een gemeente, maar dat zij niet als leiders worden benoemd in het NT. Hiervoor kan de term leiderschap gebruikt worden. Ons punt is dat iemand die een leider in een organisatie is, wel zijn leidinggevende gaven kan inzetten in dienst van God én op Gods gezag voor de gemeente. In de christelijke gemeente is slechts één leider namelijk Jezus Christus. Hij is het hoofd van de gemeente. Iemand die leiding geeft in gemeente op Gods gezag maakt hem niet tot een leider van een gemeente. Dat is iets wat wij moeilijk kunnen onderscheiden, omdat we gewend zijn aan leiders in allerlei soorten en maten in onze maatschappij. Zorgvuldig taalgebruik is naar ons idee dan ook nodig om duidelijk te maken zowel binnen als buiten de gemeente, dat het in de christelijke gemeente er anders aan toe gaat dan in de wereld en in andere godsdiensten.

De door Webber en Barentsen aangereikte aspecten zijn zeer bruikbaar als principes voor het leidinggeven. Het gaat om de volgende drie aspecten:

- 1) gezag van Godswege,
 - 2) het beschermen tegen interne en externe bedreigingen tot versterking en opbouw van de gemeente(leden),
 - 3) degene die door gemeenteleden als voorbeeld wordt gezien (erkend en herkend), stelt hen in staat en mobiliseert hen om collectieve problemen aan te pakken en collectieve doelen te bereiken.
- Voor aspect 2 en 3 zijn flexibel in de toepassing. Daarmee bedoelen we dat het beschermen tegen bedreigingen gedaan wordt door het geven van voorbeeld, het ondersteunen, onderwijzen, toerusten et cetera door degene die gezag (aspect 1) heeft en als zodanig erkend en herkend wordt (aspect 3). De drie aspecten zijn dus wel te onderscheiden, maar niet te scheiden. Wel worden aspecten 2 en 3 uiteraard in haar toepassing het meest door de interne en externe context bepaald. De in hoofdstuk 5 genoemde principes kunnen naar deze twee aspecten toebedeeld worden. Duidelijk is dat op een gegeven vorm van vervolging er geen 'standaard' principe aangegrepen moeten worden. Dat is iedere keer een zoektocht zoals ook de brieven laten zien.

Het fenomeen **vervolging** heeft voor ons meer nuance gekregen. In eerste instantie dachten we daarbij aan vervolging door een lokale gemeenschap en een overheid (externe context) zoals dat in 'gesloten' landen gebeurde. Echter vervolging begint veel dichterbij huis namelijk de interne spanningen in een lokale gemeente die een grote bron van 'vervolging' zijn. Zowel in Handelingen als in de brieven wordt daar de meeste aandacht aan besteed om dat in goede banen te leiden, zodat de eenheid (in Christus) van een gemeente behouden blijft. Het is bescherming tegen interne bedreigingen. Het

leiderschap heeft dus mede als doel om de gemeente dicht bij God te houden. Anders gezegd geënt te laten blijven in Christus.

Hoe groter de mate van vervolging in het leiderschap: van verdrukking / smaadheid tot vervolging, des meer er zicht gegeven wordt op de heerschappij van Christus. Het leiderschap weet dit dan in te zetten om de gelovigen in staat te stellen hun relaties zowel met medegelovigen (intern) als met de lokale gemeenschap en overheid werkelijk te maken. Dus om binnen de gemeente de eenheid te bewaren en te volharden in het geloof. En de relaties met de lokale gemeenschap en de overheid zodanig vorm en inhoud te geven dat blijkt dat de gemeente enerzijds anders is dan de lokale gemeenschap en anderzijds geen revolutionaire beweging is. Contextualisatie is dan ook belangrijk.

Vervolgens behoeft het begrip ‘vervolging’ nuancering. Voor ons is verdrukking of smaadheid nog geen vervolging. Ook heeft vervolging een juridische lading, omdat de overheid erbij betrokken is en er beroep op rechten wordt gedaan. Verdrukking en smaadheid liggen dicht bij elkaar. Iedere gelovige zal deze ondervinden wanneer zijn geloof werkelijk wordt in de realiteit van dit leven. In het bijzonder geldt dat voor een leidinggevende omdat de gemeente naar hen kijkt om een uitweg te vinden. Ook omdat de buitenwereld juist hen als het gezicht en voorbeeld van de christelijke gemeenschap zal aanspreken, met minachting tot daadwerkelijk smaden. Het ‘anders zijn’ dan de meerderheid roept dat nu eenmaal op, zeker wanneer daardoor het goede zichtbaar wordt en het kwade ‘ontdekt’ dat wil zeggen ‘getoond’ wordt.

Omdat het in dit essay gaat om vervolging komen we tot de volgende definities:

Verdrukking is het ondergaan van druk, stress en spanningen door gelovigen, veroorzaakt door personen en instituten binnen en buiten de gemeente die de eenheid van de gemeente in Christus, bedreigen vanwege verschil van inzicht. Van smaadheid is sprake wanneer de uitingvormen uitgroeien tot verbaal en lichamelijk geweld door personen en instituten. Het ondergaan van handelingen die voortkomen uit het overmoedig en brutaal zijn (mishandelingen) en die ingrijpen in de persoonlijke levenssfeer van een christen, door leden van de gemeente en door mensen van buiten de gemeente.

Christenvervolging is het onderdrukken (kwellen, treiteren, het leven zuur maken) van christenen door (functionarissen van) groepen mensen en overheden vanwege hun geloofsovertuiging, met als uiteindelijk doel het opgeven van hun geloofsovertuiging dan wel het verdrijven / verstoten van christenen uit de familie en / of gemeenschap dan wel uitroeiing van de christenen.

Verder merken we op dat het bovenstaande kan leiden tot een instrumentele benadering. Indien de genoemde 3 aspecten aanwezig zijn dan zou het leiden van een gemeente wel goed gaan, ook in een context van vervolging. Wanneer we Handelingen en de brieven lezen, zien we dat dit lang niet altijd het geval is. Het doet naar ons idee onvoldoende recht aan de complexiteit van het leven. Ter illustratie wijzen we op de bevrijding van Petrus uit de gevangenis door engelen, terwijl Jacobus de Rechtvaardige door het zwaard sterft. In de 2 brieven van Paulus aan Korinthe lezen we dat het in Korinthe ondanks dat Paulus de beide brieven schrijft en Timotheüs en Titus daar aan het werk zijn geweest, de interne problemen niet opgelost zijn. Volgens VanderEnde²⁵⁰ is (zonder de persoonlijke verhouding waarin de gezagdrager als model en voorbeeld van wijsheid fungeert en waarin het gemeentelid openstaat voor inzicht) het verkrijgen van inzicht onvoldoende. Om als voorbeeld op te treden is inzicht in het vraagstuk van de theodicee nodig. VanderEnde²⁵¹ omschrijft het zo: er is inzicht nodig is in het vraagstuk van de theodicee op drie niveaus: 1) inzicht dat een beperkt aspect van het kwade kan worden voorkomen door de vaardigheid van liefdevol bijbels ethisch onderricht. 2) het inzicht dat een ander aspect van het kwade de mens(heid) te boven gaat en resulteert in diepe vragen over het kwade, wat de vaardigheid van pastorale zorg vraagt om met twijfel en verdriet om te gaan, en 3) het inzicht dat het kwade uiteindelijk alleen overwonnen is in het leven, het lijden en sterven, het

²⁵⁰ Boersema, Gezag in beweging, 305.

²⁵¹ Boersema, Gezag in beweging, 301.

opstaan en de hemelvaart van Jezus Christus, de vaardigheid om geloof en hoop te prediken en over te dragen op de volgende generatie.

Tot slot vragen we ons af hoe de keuze gemaakt wordt om in 1 Korinthe juist de casuïstiek aan de orde te stellen, in 2 Korinthe juist de eenheid van de gemeente en in Efeze dat Christus de werkelijke koning is en eenmaal als rechter zal optreden. Hierbij is toch wijsheid nodig zoals ook Salomo deze verlangde van God bij zijn aanstelling als koning over Israël.

VanderEnde²⁵² omschrijft het als volgt:

“De wijsheid een brug slaat tussen het Woord en de wereld waarin wij leven, tussen Christus en zijn schepping. Omdat de wereld een gevallen wereld is, waarin de mens een mengelmoes is van goed en kwaad (Jak. 3:1-17), is wijsheid nodig om de juiste lering met een bepaalde en beperkte situatie te verbinden om die situatie te begrijpen en te gebruiken voor het welzijn van de gemeenschap. Ontzag hebben is dus niet alleen het kennen van de juiste leer, maar ook weten hoe die toegepast moet worden in het dagelijks leven (Spreuken), ten tijde van diep verdriet en wanorde (Job, Prediker, de klaagpsalmen) ten tijde dat het geloof wordt getoetst (Bergrede, Jakobus). In de wijsheidsliteratuur is het geloven zonder in actie te komen, een tegenspraak in zichzelf (Jak. 2: 14-16). De leider die bruggen kan slaan tussen tekst en werkelijkheid is een wijze leider. Het juiste woord leidt tot de juiste daad; in feite moet het juiste woord de juiste daad worden.”

Inderdaad we hebben wijsheid nodig en we weten waar die gevonden kan worden: de vreze des Heeren die het beginsel van alle wijsheid is.

8 Geraadpleegde literatuur

- Boersema, P. e.a. *Gezag in beweging*. (Heerenveen: Protestantse Pers, 2008) 350 pp.
- Barentsen, Jack, *Emerging Leadership in the Pauline Mission. A Social Identity Perspective on Local Leadership Development in Corinth en Ephesus*. (Princeton Theological Monograph Series 168; Eugene: Wipf and Stock Publishers, 2008) 378 pp.
- Van Eck, Dr. John, *Handelingen. Een wereld in het geding* (Commentaar op het Nieuwe Testament Derde serie Afdeling Handelingen en apostelen; Kampen: Kok, 2003) 576 pp.
- Van bruggen, Dr. Jakob, *Paulus. Pionier voor de Messias van Israël*. (Commentaar op het Nieuwe Testament Derde serie Afdeling Handelingen en apostelen; Kampen: Kok, 2003) 363 pp
- Van Houwelingen, *Apostelen. Draggers van een spraakmakend evangelie*. (Commentaar op het Nieuwe Testament Derde serie Afdeling Handelingen en apostelen; Kampen: Kok, 2003) 436 pp
- Anderson, Dr. R. Dean, *1 Korinthiërs. Orde op zaken in een jonge stadskerk*. Commentaar op het Nieuwe Testament Derde serie Afdeling Brieven van Paulus; Kampen: Kok, 2008) 267 pp
- Van Spanje, Dr. T.E., *2 Korinthiërs, Profiel van een evangeliedienaar*. Commentaar op het Nieuwe Testament Derde serie Afdeling Brieven van Paulus; Kampen: Kok, 2009) 336 pp
- Floor, Dr. L., *Efeziërs. Eén in Christus*. Commentaar op het Nieuwe Testament Derde serie Afdeling Brieven van Paulus; Kampen: Kok, 1995) 232 pp
- Studiebijbel Internetversie
- Kittel, G., *Theological dictionary of the New Testament*. Volume II (Grands Rapids Michigan, Wm B. Eerdmans Publishing Company, 1983) 955 blz.
- Kittel, G., *Theological dictionary of the New Testament*. Volume III (Grands Rapids Michigan, Eerdmans Publishing Company, 1965) 1104 blz.

²⁵² Boersema, *Gezag in beweging*, 301.

Bijlage 5: Visie-essay 'In de cultuur, of tegencultuur?'

Inhoud:

1. Inleiding en contextverkenning
2. Probleemstelling
3. Bijbelse noties
 - 3.1 De christelijke gemeenschap
 - 3.2 De houding ten opzichte van de wereld
 - 3.3 Christelijk leiderschap
4. Een verkenning van theologische visies
5. 'De kerk van het midden'
6. 'Inculturatie als opdracht'
7. 'Hier beneden is het niet'
8. Conclusie en Slotbeschouwing

Literatuuropgave

1 - Inleiding en contextverkenning

Gedurende vele eeuwen heeft de christelijke kerk in West-Europa een meerderheidspositie ingenomen. Steeds weer is getracht invloed uit te oefenen op politiek en samenleving, zodat christelijke normen en waarden daarin tot uiting kwamen. Hoewel de doorwerking daarvan nog steeds aanwezig is, zorgt mede de scheiding van kerk en staat voor een samenleving waarin andere zaken belangrijker geacht worden. Ook de groeiende invloed van andere godsdiensten is op allerlei gebied te merken. Hoe kunnen christenen als kleiner wordende minderheid 'overleven' in deze tijd? De bijbel biedt ons daarvoor de nodige inspiratie. Het Oude Testament kent perioden waarin de theocratie gestalte kreeg, maar ook tijden waarin de gelovigen een soms eenzame positie hadden. Het Nieuwe Testament richt zich op 'een kleine kudde' die een minderheid vormt. De nadruk ligt daarin niet op wereldse macht, maar op de geestelijke kracht waardoor men staande kan blijven en invloed kan uitoefenen in deze wereld.

Of is dat 'overleven' te somber gesteld? We horen daar uiteenlopende geluiden over. Een van de kenmerken van de huidige postmoderne cultuur is juist, zo wordt soms gesteld, dat godsdienst aan een 'come-back' bezig is. Religie mag weer een rol spelen in het publieke domein en in het persoonlijke leven. Dat gezegd hebbende, laten godsdienst-sociologische onderzoeken echter wel duidelijk zien dat dit niet geldt voor de traditioneel-christelijke godsdienst²⁵³. Wat uit deze onderzoeken onder andere naar voren komt, is:

- Het geloof in God, en kerkelijkheid vallen nog maar beperkt samen. De rol en aantrekkingskracht van de traditionele kerken in het nieuwe religieuze besef is maar beperkt (en geenszins groeiende);
- er ontwikkelt zich een nieuwe spiritualiteit die veel minder aan instituten gebonden is, en sterk geïndividualiseerd en ervaringsgericht is;
- Nederlanders zien godsdienst eerder als iets persoonlijks dan als een groepsgebeuren, eerder als een zoekproces dan als basis voor vaste zekerheden. Waarheid is iets wat je vooral innerlijk zou moeten ervaren;
- statistische gegevens (uit deze onderzoeken) laten zien dat de traditionele kerkelijkheid per saldo nog steeds verder verzwakt;

²⁵³ Dekker, G., e.a., *God in Nederland 1996 – 2006* (Kampen, Ten Have, 2007), p. 17

- de crisis van de traditionele kerkelijkheid gaat verder dan alleen de buitenkant. De rol van instituties als kerken, en de binding van mensen daarmee, is duurzaam veranderd en afgenomen. Zij krijgen vooral een facilitaire rol toebedeeld.

Door diverse schrijvers is en wordt over dit onderwerp al veel geschreven. Zij laten zien dat wij allemaal het (post)moderne levensgevoel inademen. En dat dat invloed heeft op kerkmensen, op ons allen. Ook een toenemende maatschappelijke druk leidt tot een geleidelijke bijstelling van overtuigingen. Onder deze invloed zien we bijvoorbeeld dat zaken als realiteit van de hel en/of ernst van het oordeel steeds meer gerelativeerd worden, hetzelfde geldt bijv. voor een bijbelse visie op homosexualiteit.

Verder is het opvallend is dat er een vorm van ‘marktdenken’ in de kerk ontstaan is. De kerk moet vooral aansluiten bij de nieuwe cultuur, m.n. het individualisme. ‘Voor elk wat wils’! Een maatschappelijk kenmerk is het individualisme, zich uitend in onder meer een grote vrijblijvendheid, ook ten opzichte van de kerk. ‘Voor het geloven heb ik de kerk niet nodig’! In het blad ‘Zondag’²⁵⁴ lezen we een aantal opvallende en intrigerende uitspraken van de schrijfster Franca Treur, bijvoorbeeld naar aanleiding van de vraag of er nieuwe zekerheden in plaats van de oude gekomen zijn: ‘Nou, geen zekerheden, maar wel veel vrijheid. Die koester ik. Ik kan gaan en staan waar ik wil, en dat is heerlijk.’ Blijkbaar werden kerk en geloof door haar beleefd als inperkend op de individuele vrijheid.

Vanuit het onderzoek ‘God in Nederland’²⁵⁵, blijkt in essentie de veranderde positie van de kerk als volgt te typeren:

- de kerk is meer in marge van de samenleving terecht gekomen;
- Gezag en positie van de kerk zijn niet meer wat geweest is;
- Postmodernisme en individualisme hebben invloed op het denken in de samenleving, ook binnen de kerk;
- Christelijke principes en opvattingen komen in onze samenleving onder druk.

De verschillende visies op het gewenste antwoord van de kerk, getuigen van een zoektocht. In het recent verschenen boek ‘Up to date Gereformeerd’²⁵⁶ pendelt de schrijver heen en weer tussen openheid en geslotenheid. Volledige geslotenheid kan niet, daar is hij van overtuigd. Wij ademen allen de moderne cultuur in. Maar hoe kunnen we ons wapenen? En zorgen dat we de essentie behouden? Afzondering van de wereld is onmogelijk, en strijdt ook met onze christelijke roeping. Maar hij benadrukt anderzijds het gevaar van verwatering, doordat de waarheidsvraag naar de achtergrond schuift. Bovendien laat de bijbel ons zien dat christenen leven als ‘vreemdelingen op deze aarde’. Wat betekent dat in onze context?

Ook W. Dekker²⁵⁷ gaat in zijn boek ‘Marginaal en Missionair’ uitgebreid in op die veranderde positie van de kerk. Zijn boek ademt een zekere somberheid uit. Hij zoekt naar een antwoord, en heeft de ‘teloorgang’ van de oude volkskerk duidelijk zelf aan den lijve ervaren. De kerk ligt onder het oordeel, boetedoening is onderdeel van de weg die de kerk moet gaan. In de gang van de kerk ziet Dekker Gods hand in de geschiedenis. De geschiedenis van onze kerk lijkt veel op die van Israël in het OT.

Toch lijkt er voor kerken ook aanleiding te zijn om niet in een ‘gemarginaliseerde’ positie te berusten. Laat het huidige ongenoegen in de samenleving immers niet zien dat mensen, na een tijd van onbegrensde diversiteit (gestimuleerd door het postmoderne denken in de jaren 90) opnieuw behoefte krijgen aan zelfbegrenzing en vaste ankerplaatsen? Mensen willen de leegte overwinnen, en zich als persoon weer ergens aan kunnen verbinden. Een geseculariseerd wereldbeeld waarin geen plaats meer is voor God en iedere waarde een sociale constructie is, blijkt uiteindelijk onleefbaar te zijn. In de

²⁵⁴ Treur, F., *‘Zondag. Glossy over Geloof en Zin’* (Kampen: Kok, 2012), p. 46

²⁵⁵ Dekker, *God in Nederland*, p. 173 e.v.

²⁵⁶ Schouls, J., *Up to date Gereformeerd* (Kampen: Brevier, 2012), p. 43 e.v.

²⁵⁷ Dekker, W., *Marginaal & Missionair* (Zoetermeer: Boekencentrum, 2011), p. 18 e.v.

woestijn die het moderne, rationele en technische denken heeft nagelaten, blijven mensen hunkeren naar een meer zinvol bestaan! Maar de kerk moet wel iets doen om weer aansluiting te vinden en te houden. Meerdere toonaangevende theologen benadrukken daarom dat de kerk juist in deze tijd naar buiten moet treden, en moet ‘incultureren’!

Deze veranderde context van de kerken, en met name de verschillende visies die hierover blijkbaar bestaan, is hetgeen wat ik in dit essay nader wil onderzoeken. Met als doel om bij te dragen aan de vorming van mijn eigen visie, welke in het laatste deel van dit essay uitgewerkt zal worden.

2 - Probleemstelling

De in voorgaande hoofdstuk beschreven context brengt ons op de navolgende probleemstelling en onderzoeksvragen voor dit essay:

Onze hoofdvraag:

Welke theologische posities kunnen onderscheiden worden in de wijze waarop men (als christelijke gemeenschap) wel of niet aansluiting zoekt bij de (post)moderne (belevings)cultuur, en de leefwereld van de mens anno 2013.

Onze deelvragen:

A – wat zijn (samengevat) de belangrijkste bijbelse noties met betrekking tot de christelijke gemeente, en het leiderschap binnen die gemeente (niet: de ambten volgens de bijbel)

B – welke theologische visies/posities zijn er ten aanzien van de plaats en aansluiting van de christelijke gemeente in de huidige cultuur

C – wat betekent dit voor het geestelijk leiderschap in de gemeente (in het bijzonder: de pastor)

D – wat is onze eigen visie hierin.

3 – Bijbelse noties

Bij het thema van dit essay zijn de volgende bijbelse begrippen en principes van belang:

1. De christelijke gemeenschap
2. De houding ten opzichte van de buitenwereld
3. Christelijk leiderschap.

Ad 1: De christelijke gemeenschap

De oorsprong van de christelijke gemeente ligt in het NT²⁵⁸. Petrus noemt de individuele christenen als ‘levende stenen, gebouwd tot een geestelijk huis’ (1 Petrus 2:5). Het zijn geen losse stenen, ze zijn aan elkaar gehecht zodat er een huis gevormd wordt. Er is sprake van eenheid en samenhang. In Hebr. 3:12-13 wordt gesproken over een *gemeenschappelijke verantwoordelijkheid*. Uit Marcus 3:31-35 kunnen we concluderen dat de geloofsband zelfs hechter is dan de bloedband. Het meest fundamentele gezin is het gemeenteg gezin, waarvan God zelf de Vader is, en de Here Jezus de oudste broer (Hebr. 2:11-18). De christelijke gemeenschap is de voorlopige gestalte van het Koninkrijk van God, een voorbeeldsamenleving. Die als teken heenwijst naar het volmaakte Koninkrijk dat straks zal aanbreken als Christus komt in heerlijkheid.

De gemeente is dus een gemeenschap met een belangrijk fundament: Jezus Christus. We zien het in Handelingen 2. Wat hier opvalt in vers 1 is de nadruk op het samenzijn. Ze waren allen bij elkaar (ze

²⁵⁸ Brink, G. van de, e.a., *Studiebijbel Nieuwe Testament SBNT* (internetversie: <http://web.studiebijbel.nl/>), p. 1 e.v.

waren allen tezamen bijeen (NBV), ze waren allen eensgezind bijeen (HSV). Kortom, zij zijn samen en ze worden allen vervuld met de Heilige Geest (vs 5). God begint op grond van het werk van Jezus Christus in de mensen te werken door zijn Heilige Geest, zoals ook Jezus het heeft beloofd (Jh16:5-15). De Heilige Geest verandert deze mensen. Het is op de Pinksterdag dat de gemeente begint. Vanuit de kring van de discipelen en 3000 mensen die gehoor gaven aan de boodschap van God. Vanuit het samenzijn van vers 1 wordt een nieuw samenzijn geboren, namelijk dat van de eerste gemeente. 'En allen die geloofden, waren bijeen en hadden alle dingen gezamenlijk' (2:44 HSV) en 'zij bleven dagelijks eensgezind in de tempel bijeenkomen' (46). Als we het leven van de eerste gemeente bekijken valt in eerste instantie op in vers 42: dat ze een gemeenschap vormden. Ze onderhouden het onderwijs van de apostelen. De gemeente brak dagelijks het brood. Dagelijks herdachten ze de dood van hun Heer.

Een aansprekend beeld uit het NT voor de christelijke gemeente is dat van het lichaam (1 Kor. 12:12-31). Paulus behandelt dit beeld uitvoering in 1 Kor. 12-14. Bijzonder is dat hij twee aspecten benadrukt: eensgezindheid (12: 12-31) en liefde (13). Het beeld van het lichaam is een geliefd beeld voor de gemeente. De kern van het beeld in één zin is: Eenheid in verscheidenheid, in de intieme verbondenheid met Christus. Jezus Christus is het hoofd. Ook het hoofd hoort bij het lichaam. Het hoofd is bepalend, is sturend, richtinggevend. De gemeente(leden) functioneren door dit hoofd. Paulus laat zien hoe bijzonder alles bij elkaar hoort. Hij benadrukt de eenheid. Dit is eenheid die er is door de Geest (13). Ten tweede is hij zich ervan bewust dat er verscheidenheid is. Dat heeft God ook gewild (28). Maar Paulus schrijft dat juist mensen door deze verscheidenheid bij elkaar horen en met elkaar in verbinding staan. We hebben elkaar nodig onder leiding van Jezus zelf. Ook Paulus heeft oog voor het belang van omzien naar elkaar (26). Eenheid in verscheidenheid, dat is hoe de gemeente functioneert.

Paulus spreekt over verschillende lichaamsdelen als oog, oor en voet die elkaar nodig hebben om samen het lichaam te zijn. In de verzen 26 en 27 staat: 'Wanneer één lichaamsdeel pijn lijdt, lijden alle andere mee; wanneer één lichaamsdeel met respect behandeld wordt, delen alle andere in die vreugde.' Welnu, u bent het lichaam van Christus en ieder van u maakt daar deel van uit.' Uit dit gedeelte kunnen we concluderen dat gemeenteleden verantwoordelijkheid dragen in de gemeente en naar elkaar. Dit wordt ook duidelijk door wat Paulus noemt in het vervolg van het hoofdstuk als hij de verscheidenheid in de gemeente koppelt aan taken en gaven. Hij is daarin heel concreet en noemt apostelen, profeten, leraren, het vermogen om wonderen te verrichten, de gave om te genezen, het vermogen bijstand te verlenen, leiding te geven en in klanktaal spreken. Elk gemeentelid heeft zijn of haar eigen taak en gave. Het is aan de gemeenteleden om deze verantwoordelijkheid te nemen.

Ad 2: De houding ten opzichte van de wereld

Andy Crouch laat in zijn boek 'Culture Making' zien hoe de ontwikkeling van Gods gemeente hier op aarde, en de culturele context, niet zonder elkaar kunnen, en nooit los van elkaar kunnen worden gezien. En dat een christen ook een bepaalde *opdracht* heeft in de culturele context. Al bij de schepping kreeg de mens een bepaalde cultuuropdracht mee: het als 'rentmeester' beheren van Gods schepping. Hij laat verder zien hoe zowel de uittocht van Israël uit Egypte, als de opstanding van Jezus, beiden het beginpunt vormden voor een heel nieuwe cultuur, tot op de dag van vandaag.²⁵⁹ God werkt kortom door en in onze cultuur. Vanuit de vele bijbelse principes en gegevens kan onmogelijk hoog gehouden worden dat Israël en de NT gemeente een neutrale rol of positie hadden ten opzichte van de cultuur. Wij zijn 'artists in His studio', aldus Crouch.²⁶⁰

Tegelijk zien we uit de vele voorbeelden uit zowel het OT als het NT dat een culturele context altijd weer een 'bron van verzoeking' vormde. Nastreven van eigen macht, en/of syncretisme, lagen altijd weer op de loer. De christelijke gemeente is daarom ook geroepen tot heiligheid, tot een heilig leven voor God. Het leven van een christen dient een tegenbeeld te zijn van de seculiere wereld. De

²⁵⁹ Crouch, A., *Culture Making* (Illinois: IVP Books, 2008), p. 143 e.v.

²⁶⁰ Crouch, *Culture Making*, p. 264 e.v.

christelijke gemeente dient een tegenbeeld te zijn voor een wereld die leeft uit de principes van de natuurlijke mens. De heiligheid komt in de dagelijkse levenspraktijk tot uiting.

Kenmerkend voor de NT-gemeente is de volgende driedeling: dienst aan God, dienst aan elkaar en dienst aan anderen. Dit houdt dus aan de ene kant in dat de christelijke gemeente een roeping heeft in deze wereld, in woord en daad. In het NT lezen we over een roeping om een 'zoutend zout' in de wereld te zijn, en om het evangelie van Jezus wereldwijd te verkondigen (Matth. 5:13, 28:19). Daarnaast lezen wij echter ook nadrukkelijk van waarschuwingen om *afstand* van de wereld te houden. Niet alleen afstand van de zonde (teneinde onbesmet te leven), maar ook om afstand te houden van de wereldse cultuur en invloeden (Fil. 2:15, Jac. 1:27). We lezen dat Jezus Zijn discipelen waarschuwt dat zij 'niet van deze wereld zijn'. In Fil. 3:20 spreekt Paulus van een 'burgerrecht in de hemel'. Waarmee niet bedoeld wordt dat zij zich uit de wereld zouden moeten terugtrekken, maar zij vormen op aarde echter wel een onderscheiden kolonie van hemelburgers, die het Koninkrijk van Jezus Christus vertegenwoordigen.²⁶¹

In 2 Kor. 6:14-15 lijkt Paulus een stap verder te gaan. Hier gebruikt Paulus beeldspraak waarmee hij een blijvende persoonlijke verbintenis tussen gelovigen en ongelovigen lijkt af te wijzen. Zijn argumentatie is dat gelovigen en ongelovigen in twee totaal verschillende werelden thuishoren. Ook de apostel Johannes waarschuwt om de wereld niet 'lief' te hebben, en je niet blind te staren op alles wat aantrekkingskracht uitoefent. (1 Joh. 2:15-17). Een laatste en krachtige waarschuwing en oproep lezen we in Op. 18:4: de christelijke gemeente wordt opgeroepen om de stad Babylon te verlaten, die hier symbool staat voor de 'wereld'. 'Ga uit van haar', zegt de hemelse stem. De gemeente van Christus mag aan de levenspraktijk in Babylon niet meedoen!²⁶²

Ad 3: Christelijk leiderschap

Vanuit de bijbel kunnen verschillende uitgangspunten voor leiderschap in de gemeente worden geformuleerd. Centraal staat dat menselijk leiderschap door God gewild en gegeven is, maar dat de drie-enige God zelf de uiteindelijke leiding in de gemeente moet hebben. Leiding geven in een gemeente is in de eerste plaats *dienen*, zowel God als mensen. Belangrijk is om de gave van het leiding geven te bezien in de context van 1 Kor. 12, d.w.z. het beeld van het lichaam, en de gaven binnen de gemeente. Het gaat om het welzijn van het *gehele* lichaam. De intentie van het leidinggeven is primair: *opbouw*. God heeft het gezag gegeven 'tot stichting, en niet tot uw nederwerping' (2 Kor. 10:8, 2 Kor. 13:10). Daarom moet het leidinggeven niet gelijk zijn aan 'heersen', maar leidinggeven komt vooral neer op het 'tot een voorbeeld zijn' (1 Petrus 5:3).

Leiders moeten met God en in gehoorzaamheid aan God leven. Het gezag is van Goddelijke oorsprong. Van daaruit kunnen zij een voorbeeld zijn, maar ook de kracht en hulp van God ervaren in hun functioneren. Leiders staan nooit tussen God en de gemeente in. Alle gelovigen, dus ook de geestelijke leiders, staan in relatie met Christus zelf. De geest van God woont in hen (1 Kor. 6:19) en allen ontvangen zij van Hem leiding en toerusting. Allen worden zij dan ook priesters genoemd (1 Petr. 2:5). Het boek Handelingen en de brieven van Paulus laten zien hoe leiders in de gemeente er vanaf het begin waren. Aanvankelijk waren dat de apostelen, maar al snel kwamen ook andere leiders in beeld.

Uit de pastorale brieven komt o.a. naar voren dat leiders binnen de gemeente over bepaalde *capaciteiten* moeten beschikken, zoals het vermogen om te onderwijzen (1 Tim. 3:2). Maar toch ziet Paulus een leider (waaronder zichzelf) in de eerste plaats als een dienaar van God, van Christus, en van het evangelie. Zijn taak is hem opgedragen (Gal. 1:10), en hij zal er verantwoording over moeten afleggen (2 Kor. 5:10). *Trouw* is zodoende een andere belangrijke eigenschap van een leider binnen de gemeente. Het woord van God staat voor hem als gezaghebbend centraal. Correctie is nodig daar waar de gang van zaken niet meer overeenstemt met het woord.

²⁶¹ SBNT: artikel 'Overleven als een godsdienstige minderheid', par. 4.3

²⁶² SBNT: artikel 'Overleven als een godsdienstige minderheid', par. 4.3

Onder andere Remmelzwaal beschrijft hoe er in de bijbel meerdere metaforen gebruikt worden in relatie tot leiderschap binnen de christelijke gemeente²⁶³. Twee belangrijke metaforen zijn die van de leider als *herder*, en die van de leider als *dienstknecht*. Met name in het OT, maar ook in het NT wordt de eerste metafoor gebruikt (zie Joh. 21:15-18, of Hand. 20:28). De leiders in de gemeente hebben blijkbaar een herderlijke taak, over de kudde die hen is toevertrouwd. Verder worden leiders in het NT op verschillende plaatsen als ‘dienstknechten’ bestempeld. Het gaat daarin niet alleen om het dienen van God, maar ook om het dienen van mensen (zie Luk. 22:24-27). Paulus zag zichzelf ook zo (2 Kor. 4:5). Ook valt op hoe Jezus in Zijn onderwijs verschillende zaken benoemt waarin leiders binnen de gemeente zich moeten onderscheiden van leiderschap in de maatschappij: geen heerschappij willen voeren, geen status of eer nastreven, enz.

Zowel in de evangeliën als in de nieuw-testamentische brieven komt een scherp contrast naar voren tussen leiderschap in de gemeente versus leiderschap in de maatschappij. Als Petrus spreekt over de taak van oudsten (1 Petr. 5:1-3), dan benoemt hij daarbij een aantal tegenstellingen met het gebruikelijke leiderschap in de maatschappij. In de pastorale brieven benadrukt Paulus het belang van het vasthouden van de juiste leer. De eerste bron is de heilige schrift (2 Tim. 3:14-17). De tweede bron ligt in de ‘woorden van de Here Jezus Christus’ (1 Tim. 6:3). De derde bron ligt in de woorden van Paulus, d.w.z. het ‘evangelie dat hem is toevertrouwd’ (2 Tim. 1:13). Kortom, bij leiderschap gaat het (volgens Paulus) dus vooral om het vasthouden aan de bijbel, als het woord van God! Correctie is nodig als de praktijk in een gemeente afwijkt van de ‘christelijke leer’, d.w.z. het woord welke ons is toevertrouwd.

Een leider als herder en als dienstknecht: uit deze beelden komt naar voren dat een leider nooit zichzelf dient, maar altijd anderen. Vooral *de Ander*!

4 - Een verkenning van theologische visies

Zoals we al zagen in hoofdstuk 1, een oriëntatie op het kerkelijke landschap in eigen land leert al snel dat de verschillende visies op het ‘kerk zijn’ in het midden van een moderne maatschappij als de onze, erg uiteen lopen. Ook uit de theologische literatuur (van de hand van Nederlandse of internationale theologen) komt de diversiteit naar voren, zoals hierna zal blijken. Verschillen hangen o.m. samen met de visie op de bemiddelende rol van de kerk, d.w.z. als ‘bemiddelaar’ tussen God en de individuele gelovige. Hierbij is sprake van 2 hoofdstromingen. In de ‘hoog kerkelijke beweging’ staat de kerk tussen God en de gelovige. De ‘laag-kerkelijke beweging’ heeft een basisovertuiging dat God in directe relatie staat tot de gelovige. De kerk heeft een bemiddelende rol en daarom heeft de gelovige in principe ‘geen kerk nodig’. De kerk heeft een andere rol. Het is meer een dienende rol voor de gelovigen.

In het boek ‘Oefenplaatsen’ wordt door de schrijvers een overzicht gegeven van uiteenlopende visies onder een negental internationale ‘top-theologen’. De algemene conclusie welke hier voortvloeit uit 9 vraaggesprekken is deze: ‘kerken die hun leden willen toerusten voor het christelijke leven, zullen *oefenplaatsen* moeten zijn. Oefenplaatsen waarin godsdiensttoefening en christelijke karakter vorming hoog op de agenda staat. Geloofsgemeenschappen welke een tegenwicht bieden aan seculariserende krachten.’²⁶⁴

In bovengenoemd boek beschrijft **Stefan Paas** de kenmerken van het zgn. ‘post-christendom’ (d.w.z. ‘het proces waarin het christendom (de kerk) geleidelijk aan zijn greep op de samenleving verloor, om te beginnen op de overheid’²⁶⁵). Paas bestempelt het als een grote crisis van de kerk dat het christelijk

²⁶³ Remmelzwaal, A.J., *Actief en Afhankelijk* (Delft: Eburon, 2003), p. 89 e.v.

²⁶⁴ Paul. H. en Wallet, B., *Oefenplaatsen* (Zoetermeer: Boekencentrum, 2012), p. 9, p. 16

²⁶⁵ Paul, *Oefenplaatsen*, p. 194

geloof momenteel steeds minder in staat is om de levens van individuen en de samenleving als geheel te voorzien van betekenis. 'De steeds kleiner wordende groep christenen is niet langer in staat om betekenisvol te communiceren.'²⁶⁶

Stanley Hauerwas doceert theologische ethiek aan de Duke University in Durham(GB). Hauerwas is een theoloog die 'geraakt is door een methodistische vroomheid, die gehoorzame navolging van Christus belangrijker vindt dan de publieke presentie van de christelijke gemeente'.²⁶⁷ De kerk heeft hierin meer dan alleen een faciliterende rol. Dit laatste heeft volgens Hauerwas geresulteerd in een sterk individualistisch denken. Hauerwas pleit ervoor om de *gemeenschap* centraal te zetten. In de verhouding individu en gemeenschap ligt dan het volledige accent op de gemeenschap. Christenen zijn volgens Hauerwas pelgrims op doortocht, wier gemeenschap de kerk is. Hauerwas roept christenen op strikt te denken vanuit het evangelie, en vanuit de gemeenschap van het evangelie, de kerk. Door het opgeven van de Bijbelse idealen is het evangelie verduisterd geraakt. Het Bijbelse ideaal is dat het christelijk geloof ervan uit gaat dat de vrijheid van een individu ontstaat door het ingebed zijn in een gemeenschap. En niet door een verhaal dat hij of zij zelf geschapen heeft.

Met name het pietisme wordt door Hauerwas gezien als bron van de huidige problemen rondom de kerk. Het pietisme resulteerde immers in een sterk individualisme, in een denken dat zich los wilde maken van kerk en traditie. 'Het pietisme staat een directe relatie tussen God en het individu voor, en ziet daarbij geen bemiddelende rol voor de kerk weggelegd'.²⁶⁸ Volgens Hauerwas dient de kerk echter een instituut te zijn dat mensen oproept om een alternatief te zijn voor de wereld. De gemeente is wat hem betreft een 'hermeneutische gemeenschap' waarin het geestelijk leiderschap erg belangrijk is, met name als het gaat om christelijke ethiek in concrete situaties. Hauerwas lijkt het zwart-wit te bezien: de kerk is de kerk en de wereld is de wereld. We moeten ons niet aanpassen aan de wereld, maar juist door een tegen-houding de individualistische cultuur beïnvloeden. Anders gezegd, wil Hauerwas de individualistische cultuur niet verbreken buiten de kerk, maar vooral *binnen* de kerk.

Tom Wright is hoogleraar aan de Schotse universiteit in St. Andrews, en behoort volgens Christianity Today tot de top vijf van hedendaagse theologen. Wright is vooral bekend geworden met zijn 'new perspective on Paul', waarin de traditionele protestantse visie op de leer van Paulus (zijn afwijzing van de 'werken der wet') verworpen wordt. Paulus moet begrepen worden in de context van het jodendom van de eerste eeuw, waar Paulus zich niet tegen keerde omdat zij de kracht van genade zouden ontkennen, maar omdat zij zich lieten voorstaan op hun 'werken der wet'. De visie van Paulus is een 'integraal onderdeel van de grote doorgaande lijn in de schrift, waarin Israels God naar de aarde kwam, en koning van de hele wereld is geworden. Het hele bijbelse verhaal kent kortom een diepe eenheid. De christelijke gemeente laat dat koningschap van God in de wereld zien door een heilig leven te leiden'.²⁶⁹ Wright zet zich hierin af tegen de 'evangelicalen', welke in feite God op afstand van de wereld houden, en volgens welke Jezus die wereld binnenkomt door de Geest. Wright ziet de schrift als principieel open, in die zin dat die in 'elke generatie weer onze menselijke werkelijkheid in komt, en ons in de richting van Gods koninkrijk leidt'.²⁷⁰ Iedere generatie moet kortom weer haar eigen 'harde werk' doen met de Schrift.

Naast de kerk, ziet Wright ook heel nadrukkelijk een publieke rol voor het christelijk geloof. Het gaat in de Schriften immers om het koningschap van God, en dat is niet beperkt tot de kerk, maar strekt zich uit over de hele aarde. Christenen moeten daaraan dienstbaar zijn, op allerlei plaatsen in de samenleving. Deze visie is bij hem nadrukkelijk ingegeven door zijn 'new perspective on Paul'. In Paulus' visie is de kerk geen 'speciale vriend van God', maar een gemeenschap via welke God de wereld aanspreekt. 'Paulus' ecclesiologie en ethiek maken geen scheiding tussen kerk en wereld, maar

²⁶⁶ Paul, Oefenplaatsen, p. 196

²⁶⁷ Paul, Oefenplaatsen, p. 25

²⁶⁸ Paul, Oefenplaatsen, p. 44

²⁶⁹ Paul, Oefenplaatsen, p. 156

²⁷⁰ Paul, Oefenplaatsen, p. 164

vertellen wat het betekent om als christen in de wereld te leven'.²⁷¹ In die zin lijkt Wright kortom een bredere visie op de kerk te hanteren dan Hauwerwas. Het antithetisch denken van Hauwerwas is aan Wright in elk geval niet besteed.

Tim Keller is een theoloog die (net als Wright) in het denken over de kerk in onze wereld eerder een (neo-)calvinistische koers lijkt voor te staan dan een (neo-)anabaptistische (zoals Hauwerwas). In zijn denken is Keller door (o.a.) Wright geïnspireerd, het echte doel voor de kerk ligt niet puur in het behoud van christenen voor de hemel, maar ligt op aarde. Want de aarde zal er altijd zijn, daar ligt onze missionaire roeping. In Kellers denken zijn de materiele wereld en de hedendaagse cultuur belangrijk. Dat is de wereld waarbinnen het evangelie baan breekt.

Toch benoemt Keller zelf dat hij een middenpositie in wil nemen tussen neo-calvinisme en neo-anabaptisme. Of beter gezegd: hij zoekt naar verbinding tussen beiden. Enerzijds ziet hij het belang van een publieke theologie (discipelschap bepaalt het leven van elke dag, en is de grondhouding vanuit welke we de cultuur tegemoet treden), maar daarnaast omarmt hij het anabaptistische idee van de 'kerk als Koninkrijks-gemeenschap'.²⁷² Het geloof kan volgens hem niet buiten het publieke domein gehouden worden, maar tegelijk wil hij het principe van de kerk als 'counter-cultural community' vol overeind houden.

Als pastor is Keller een grootmeester in het contextualiseren van de bijbelse boodschap in de moderne leefwereld van New York. Een preek is nooit universeel, iedere tijd en plaats heeft behoefte aan nieuwe doordenking. Je moet de cultuur daarvoor van binnenuit kennen. Tegelijkertijd neemt hij het tegendraadse van de bijbelse boodschap serieus, bijvoorbeeld in zijn preken over Job en over de Psalmen. Niet alles in de bijbelse boodschap moeten we glad willen strijken, het gaat niet altijd om een 'happy-ending'.

De wijze waarop Keller orthodoxe 'geloofswaarheden' weet te contextualiseren in een grote, moderne stad, is intrigerend. In zijn jongste boek 'Center Church' beschrijft Keller zelf hoe hij een gebalanceerde middenpositie beoogt in te nemen voor zijn kerk. In dat boek ontvouwt hij daarvoor een model. In het volgende hoofdstuk staan we daar uitgebreider bij stil, met name omdat dit model een nuttig referentiekader lijkt voor het spiegelen van andere theologische visies (over het kerk-zijn in de samenleving). Dat 'spiegelen' komt aan bod in de hoofdstukken daarna.

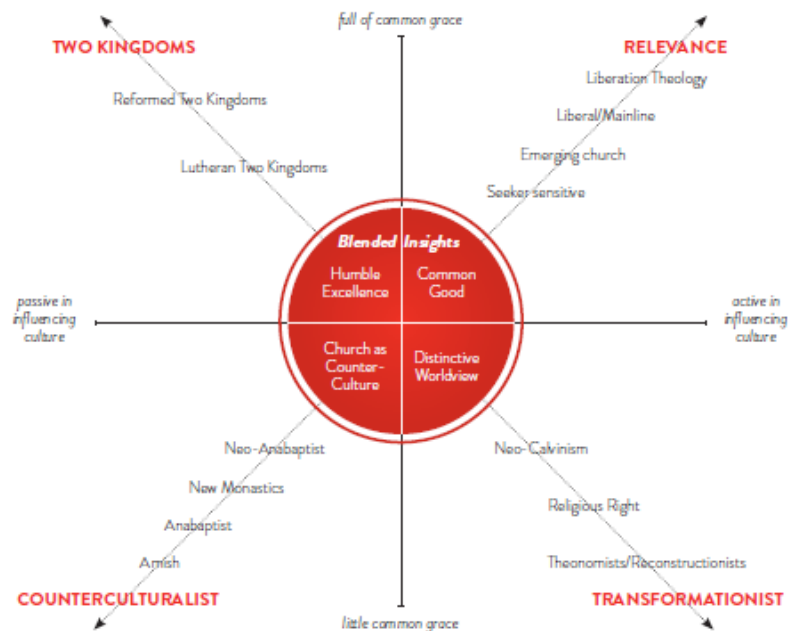
5 - 'De kerk van het midden'

In het hiervoor al aangehaalde boek 'Center Church' ontvouwt Tim Keller vanaf hoofdstuk 17 een eigen visie op de missie en rol van de kerk in de moderne cultuur. Voor Keller wordt uit het OT en NT onmiskenbaar duidelijk dat de kerk niet om verantwoordelijkheid voor sociale en maatschappelijke vraagstukken heen kan. Zonder dat dit de Grote Opdracht van de kerk mag overvleugelen. Hij zoekt daarbij nadrukkelijk naar het evenwicht, op verschillende deelterreinen, d.w.z. tussen Evangelie en Cultuur (de stad), en tussen de kerk als Instituut en de kerk als Beweging.

²⁷¹ Paul, Oefenplaatsen, p. 167

²⁷² Paul, Oefenplaatsen, p. 181

Keller bespreekt in zijn boek uitgebreid een viertal verschillende hoofdstromingen binnen het theologische denken over de kerk, waarvan hij de volgende schematische samenvatting geeft:²⁷³

Keller beschrijft hoe er, naarmate een benadering verder af staat van het hart van dit schema (in welke richting dan ook), er automatisch sprake is van bepaalde onevenwichtigheid, waarbij bepaalde thema's overvleugeld kunnen worden door andere thema's, of omgekeerd.²⁷⁴ Het centrum van het kwadrant is de positie die Keller daarom kiest voor zijn 'Center Church approach'. Hij zoekt naar evenwicht tussen:

- het 'verbinden' van mensen met God
- het verbinden van mensen binnen de kerk met elkaar
- het verbinden van mensen met de omringende stad en cultuur,

en werkt dat evenwicht met name in hoofdstuk 22 verder uit.

Voor zijn eigen kerk (de 'Redeemer' in New York city) hanteert Keller een visie welke bestaat uit drie belangrijke deelbenaderingen:²⁷⁵

1. **Gospel-centered.** De kerk, kerkelijke dogma's en kerkelijke praktijk mogen nooit los komen te staan van het evangelie. Voortdurend reflectie op de inhoud van het woord van God is en blijft nodig. Om onszelf te wapenen tegen 'dode orthodoxie' aan de ene kant, en relativisme aan de andere kant. Het evenwichtig hanteren van de Schrift leidt tot een evenwichtige benadering van begrippen als genade en waarheid, evenwicht tussen kennis en geloof, en evenwicht tussen de kerk als gemeenschap en de ruimte en verantwoordelijkheid voor het individu.
2. **City-centered.** Binnen een grote stad als New York is contextualisatie een Must. Maar daarbij kunnen we naar 2 kanten in eenzijdigheden vervallen (negeren van de context vs. over-contextualisatie of syncretisme). In beide gevallen verliest het evangelie aan kracht binnen de context. Het evenwicht wordt gevonden als het evangelie enerzijds aansprekend en herkenbaar gemaakt kan worden, maar anderzijds (waar nodig) uitdagend en confronterend is naar de

²⁷³ Keller, T., *Center Church* (Grand Rapids: Zondervan, 2012), p. 231

²⁷⁴ Keller, *Center Church*, p. 236

²⁷⁵ Keller, *Center Church*, p. 23/24

moderne cultuur. Dit vanuit de gedachte dat elke cultuur sporen van Gods genade bevat, maar ook geneigd is tot afglijden en afgoderij.

3. **Movement-centered.** Een 'Center Church' dient zowel de kenmerken van een 'organisatie' als van een 'organisme' te vertonen: enerzijds is het een stabiel instituut, geworteld in een historie en in een kerkelijke traditie, maar anderzijds dient het een dynamische, missionaire 'beweging' van de Heilige Geest te zijn. De basis hiervan wordt kortom gevormd door aan de ene kant een klassiek en orthodox verstaan van het evangelie van Jezus, en anderzijds een 'heilig missionair vuur' om de omgeving (de stad) te willen dienen. In tegenstelling tot de kerkelijke traditie zelf, staan de concrete vormen waarmee we de omgeving kunnen dienen (missionair en diaconaal) niet van tevoren vast, en kunnen voortdurende wijzigen.

Het is met name bij dit laatste punt waar Keller veel gewicht legt op de *leiding* van de kerk. Een instituut heeft andere kenmerken dan een beweging, het vergt veel visie en vaardigheid om binnen de kerk te blijven koersen op het verantwoorde midden, d.w.z. op alle aspecten van de missie. Dit kan en mag (volgens Keller) overigens niet uitsluitend afhangen van het formele leiderschap in de kerk, maar hierin speelt elk kerklid een rol (het ambt van elke gelovige, d.w.z. elke gelovige bekleedt het ambt van profeet, priester, en koning). De bijzondere ambten binnen de kerk dienen gebaseerd te zijn op bijzondere gaven. Een kerkstructuur en kerkorde is nodig om deze gaven van het leiding geven te herkennen, en een plaats (d.w.z. autoriteit) te geven.

Als het gaat om leiderschap in de kerk, legt Keller kortom enerzijds nadruk op ruimte voor de velerlei *gaven* binnen de kerk, en anderzijds op het belang van *collectief* leiderschap (de verschillende bijzondere ambten in combinatie met de ambten van alle gelovigen). Op die manier doen we recht aan de *orde* die God ons geeft, maar ook aan de *vrijmacht* van Gods Geest.²⁷⁶ Hij haalt hier een beeld uit 1 Petrus 2:4-5 aan, waar gelovigen beschouwd worden als 'levende stenen' van een geestelijk huis. Het beeld van de steen duidt op structuur en vastigheid. Het beeld van het leven duidt op een organisme, waar groei en verandering bij hoort.

6 – 'Inculturatie als opdracht'

In 2012 verscheen een uitgebreide studie (in de vorm van een dissertatie) van de hand van dr. R.J. Doornenbal over een internationale vernieuwingsbeweging onder kerken, genaamd 'Emerging-Missional conversation' (EMc). Kernidee achter deze beweging is de overtuiging dat onze kerken voor een *adaptive challenge* staan, omdat diepe overtuigingen intensief worden bevraagd, naar aanleiding van ontwikkelingen als ontkerkelijking, pluralisme, postmoderniteit. In deze vernieuwingsbeweging wordt gezocht naar een antwoord op vragen als 'hoe kan de kerk in het westen weer een missionaire kerk worden, gezien het feit dat haar context een missiegebied is geworden'.²⁷⁷

Doornenbal laat zien dat, vanwege allerlei complexe maatschappelijke en culturele ontwikkelingen, 'veel kerken en kerkelijke opleidingen in westerse landen zich op een historisch kruispunt geplaatst zien, waar strategische keuzes gemaakt moeten worden ten aanzien van een te volgen richting'.²⁷⁸ Een van zijn bedoelingen met deze dissertatie is het bevorderen van kruisbestuiving tussen deze vernieuwingsbeweging en de traditionele kerken, opdat zij van elkaar kunnen leren, en elkaar kunnen bemoedigen en bijstaan. Een ander doel betreft het concretiseren van (nieuwe/veranderde) uitdagingen voor het opleiden van kerkelijk en missionair leiderschap in de toekomst.

In de dissertatie van Doornenbal wordt beschreven hoe de *emerging churches* ooit ontstaan zijn als 'grassroot initiatives', waarbij de nieuwe gemeenschappen bewust *contextueel* wilden zijn (zowel cultureel als geografisch gezien). Theologisch gezien is de Emerging Church Movement nogal

²⁷⁶ Keller, Center Church, p. 347

²⁷⁷ Doornenbal, R., *Crossroads* (Delft, Eburon, 2012), p. 1/2

²⁷⁸ Doornenbal, *Crossroads*, p. 434

heterogeen, en dat is een van de belangrijke redenen waarom deze nieuwe kerken in de ogen van de 'orthodoxen' steeds controversieler zijn geworden. Ondanks de verschillende substromingen (waarvan er een aantal heel ver gaan als het gaat om aanpassing en/of 'innesteling' in de moderne cultuur), blijkt er toch ook sprake van een gemeenschappelijke basisovertuiging: 'God is een zendende God, die de kerk de wereld in zendt, hetgeen allerlei praktische implicaties voor het kerk-zijn met zich meebrengt'.²⁷⁹ Dit is met name van betekenis voor de rol van de kerk in de buitenwereld, de omringende maatschappij.

Doornenbal besteedt in zijn dissertatie uitgebreid aandacht aan 'missional leadership' binnen de 'Emerging Churches' (EMc), en bespreekt leiderschapsprincipes. Het vertrekpunt hierbij is de overtuiging dat de *complexiteitstheorie* een grote rol speelt in deze nieuwe kerken: de kerk moet gezien worden als een zelfregulerend, adaptief, en levend organisme, met capaciteiten om zich voortdurend aan te passen aan een veranderende omgeving. Verandering is een doorgaand proces, hetwelk vanzelfsprekend van grote invloed is op het leiderschap binnen deze kerken. De structuur binnen deze kerken dient innovatie en flexibiliteit te faciliteren.

Door hem wordt vervolgens de volgende definitie van missionair leiderschap uitgewerkt: *'Missionair leiderschap heeft betrekking op processen van visievorming, culturele en spirituele vorming, en structuurvorming in een christelijke gemeenschap, die individuele deelnemers, groepen, en de gemeenschap als geheel in staat stellen om antwoord te geven op uitdagende situaties, en om veranderingen aan te gaan die nodig zijn om georiënteerd te blijven op Gods missie in de lokale context'*.²⁸⁰

Naar aanleiding van deze definitie wordt een 'organisch leiderschapsparadigma' uitgewerkt, waarvan de belangrijkste 3 kenmerken als volgt zijn:

1. Leiderschap is een 'proces', d.w.z. niet gebonden aan specifieke posities of rollen, maar ligt verspreid door de hele organisatie.
2. Visie en waarden zijn belangrijk, en komen vooral tot stand door intensieve en voortdurende interactie tussen de leden.
3. Nadruk ligt op voortdurende en snelle veranderingen, op flexibiliteit en innovatie.

Om het wat concreter te maken, wat met voorgaande definitie onder meer uitgedrukt wordt:

- leiderschap is gebaseerd op een missionaire opdracht van God
- leiderschap is niet statisch maar voluit dynamisch
- leiderschap is een groepsproces
- leiderschap is gebaseerd op inspiratie
- leiderschap is cultuur- en context-gebonden
- leiderschap is flexibel, en is onderdeel van een lerende organisatie
- leiderschap kan niet zonder commitment.

In het schema van Tim Keller (zoals beschreven in het vorige hoofdstuk) valt de Emerging Church Movement te positioneren binnen het *Relevance model*, waarvan hij (o.a.) de volgende hoofdkenmerken benoemt:²⁸¹

- Optimistische visie op cultuur en maatschappij. God is aan het werk binnen de cultuur van vandaag. Wij moeten dat werk mede mogelijk maken.
- Nadruk op economische, maatschappelijke en sociale rechtvaardigheid in de wereld om ons heen
- De bediening van de kerk dient voortdurend weer relevant gemaakt te worden door actief deel te nemen aan de omringende cultuur.
- Het functioneren van de kerk en het dagelijkse christelijke (individuele) leven hangen nauw samen.

²⁷⁹ Doornenbal, Crossroads, p. 48

²⁸⁰ Doornenbal, Crossroads, p. 200

²⁸¹ Keller, Center Church, p. 201 e.v.

Problemen of bezwaren benoemt Keller bij dit model ook, onder andere:

- Door voortdurende verandering van de culturele context is er het risico van irrelevant worden (van de kerk).
- Cultuur lijkt (als norm) de Schrift te gaan overheersen.
- Veel aandacht voor diaconale en maatschappelijke activiteiten, minder aandacht voor het grote missionaire doel.
- (Te) veel nadruk op alle activiteiten buiten de kerk, in plaats van datgene wat binnen de kerk dient te gebeuren.

7 - 'Hier beneden is het niet'

Een van de Nederlandse theologen met een uitgesproken tegengeluid (in elk geval tegen de in het vorige hoofdstuk beschreven hoofdstroom) is dr. A. van de Beek. Kenmerkend voor zijn visie is een grote nadruk op de kerk, en datgene wat er *binnen* de kerk gebeurt. Daar gaat het voor hem om! Hij is erg terughoudend als het gaat om de rol en missie van de kerk in de buitenwereld, in maatschappij en cultuur.

In het boek '*Hier beneden is het niet*' poneert hij dat 'christenen zich niet moeten mengen in de politiek van de wereld, want als vreemdelingen zullen ze alleen maar zelf het slachtoffer worden. De structuren van deze wereld gaan verdwijnen, elke verbouwing is verspilling van energie'.²⁸² Je ziet, aldus dr. Van de Beek, het in het denken van de apostelen in het Nieuwe Testament: een heel nuchter, relatief denken over de overheid. Ook bij de vroege kerkvaders zie je dit. Je vindt nergens in de vroege kerk het idee: we moeten nu een rechtvaardige samenleving gaan stichten.²⁸³

Christenen hebben meer een taak in de kerk dan in de politiek, vindt dr. Van de Beek. „Het is belangrijker ouderling te zijn dan gemeenteraadslid.” Van de Beek geeft aan dat christen-zijn lidmaatschap van het lichaam van Christus inhoudt. „Ons thuis is bij Christus in de hemel. Het gaat om de omgang met Christus, die er allereerst is in het Heilig Avondmaal. Christen-zijn betekent vreemdelingschap in de wereld en thuis zijn in de ontmoeting met Christus.” Christenen hebben een bescheiden taak. „In veel christelijk spreken mis ik dat we te maken hebben met een wereld die in zonde ligt. We moeten niet te optimistisch zijn”. Van de Beek zegt geen pleidooi te voeren voor wereldmijding, maar het is belangrijker om de christelijke gaven in de kerk te gebruiken dan in de politiek.²⁸⁴

Er is volgens Van de Beek een nieuwe reformatie nodig, tegen „de vrijblijvendheid van de menigte van opinies. “Er is geen kerk meer en er is geen kerkelijke theologie meer”, zo kritiseert Van de Beek. „Er zijn alleen talloze mensen die iets met Jezus hebben en zich naar believen organiseren, en er zijn mensen, die er al dan niet voor geleerd hebben, die van alles over God of het goddelijke roepen. De remedie kan geen andere zijn dan die van de zestiende eeuw: terug naar de bronnen. Het probleem van met name het 'koninkrijksdenken' in kerk en theologie is dat de kerk als een instrument wordt gezien om de wereld te veranderen en te kerstenen. Dat heeft geleid tot een leegzuigen van de kerk. De nationale kerken die in Europa zijn ontstaan, hebben zich veel te veel vereenzelvigd met macht en politiek”.²⁸⁵

²⁸² Beek, A. van de, *Hier beneden is het niet* (Zoetermeer: Meinema, 2005), p. 49/50

²⁸³ Beek, A. van de (2007), Blij met een beetje evenwicht, <http://wapenveldonline.nl/artikel/764/blij-met-een-beetje-evenwicht/>

²⁸⁴ Beek, A. van de (2010), Taak christen ligt in kerk, en niet in politiek, http://www.refdag.nl/kerkplein/kerknieuws/taak_christen_ligt_in_kerk_en_niet_in_politiek_1_484490

²⁸⁵ Beek, A. van de (2012), Schisma erger dan ketterij, http://www.refdag.nl/kerkplein/kerknieuws/prof_van_de_beek_schisma_enger_dan_ketterij_1_635088

“We moeten heel goed de cultuur kennen om ook de schijn dat de cultuur nog iets aanreikt, te kunnen ontmaskeren. Het evangelie beantwoordt niet aan menselijke behoeften en vult noch stellend noch antithetisch het menselijke denken en handelen aan. Het verkondigt het oordeel over de wereld en de dood van de wereld. Leven is alleen mogelijk door de opstanding uit de dood en wel in Hem die God uit de dood heeft opgewekt. Daarom zijn we niet meer van de wereld en zelfs niet meer van onszelf.”²⁸⁶ In dat verband heeft Van de Beek zijn reserves bij het bedrijven van hermeneutiek “In de theologie is het belang van de hermeneutiek erg groot geworden. Dit is fataal. Want als we steeds maar weer nadenken hoe wij aan het fenomeen God betekenis geven, ontkennen we God die als een ‘tegenover aan ons’ verschijnt en Zich openbaart. Het gevolg daarvan is dat het menselijk bewustzijn steeds centraler is komen te staan. De ‘ik die geloof’ is belangrijker dan ‘wat’ er geloofd wordt. Want wat kun je zeker weten over God? Hij is per slot van rekening de Absolute en de Transcendente, van wie we niets kunnen weten.”²⁸⁷

Hoog geeft hij op over het belang van de ambten (d.w.z. het leiderschap) binnen de kerk: „Het ambt is de vertegenwoordiging van Christus om de kerk bij Christus te bewaren. Ambtsdragers zijn geen entertainers of managers die een vereniging leiden, maar zijn opziener en moeten met gezag spreken en niet beoordeeld worden op hun zogenaamde authenticiteit. Ik kies duidelijk voor een *hoogkerkelijke* ambtsopvatting. Leertucht is nodig als er op een verkeerde manier over God gesproken wordt. Dat er geen ketter uit de kerk gezet kan worden, komt doordat we geen bisschop hebben die dat besluit neemt. Het is de roeping van de ambtelijke bediening van de kerk om niet te spreken wat haalbaar is voor goed bedoelende mensen of min of meer succesvolle voorgangers, maar het woord van Christus te verkondigen. Wat dat betreft kan Rome ons veel leren: we weten dat niet alles haalbaar is, maar niet haalbaarheid is ons criterium maar waarheid. Dat geldt ook voor het ambt van alle gelovigen: we spreken niet over onszelf maar over Gods daden. Dat is de basis van elke missionaire arbeid!”²⁸⁸

In het boek ‘*Is God terug?*’ neemt Van de Beek de profeet Hananja als voorbeeld, de opponent van Jeremia. Wat Hananja zei, was helemaal waar: ‘God zal Zijn volk nooit in de steek laten’. Maar probleem was dat dit een halve waarheid betrof, Hananja zei niet wat er op dat moment gezegd moest worden: dat God de goddeloze straft. Daar zit het grootste probleem in de kerk op dit moment: dat er halve waarheden worden verkondigd.²⁸⁹ Opzieners moeten zich niet laten leiden door wat de gemeente wil. Durven zij nog tegenstem en tegenstroom te zijn, zoals Elia en Jeremia?

Tot zover een kort inzicht in de visie van dr. A. van de Beek. Volgens het schema van Keller lijkt de visie van Van de Beek te passen op het ‘Two Kingdoms model’. In dit model wordt een sterk onderscheid gemaakt tussen het ‘aardse koninkrijk’ en het ‘hemelse koninkrijk, het ‘koninkrijk van de verlossing’. In het schema van Keller staat dit model diagonaal tegenover het neo-calvinistische ‘transformationist model’. Kenmerken van het ‘Two Kingdoms model’ zijn onder andere:²⁹⁰

- Geen bijzondere visie op de roeping/rol van de christen binnen het aardse koninkrijk (geen ‘cultuur-mandaat’ voor de mens hier beneden);
- Het voorstaan cq. nastreven van een neutrale staat;
- Een groot belang cq. nadruk op de ambten in de kerk.
- Het niet verwachten van een beter leven hier op aarde, onze hoop en verwachting heeft betrekking op het andere Koninkrijk.

Keller ziet meerdere beperkingen en/of eenzijdigheden bij dit model²⁹¹, zoals:

²⁸⁶ Beek, A. van de (2005), *Is zending nog mogelijk?*, <http://oud.izb.nl/index.php?aId=38>

²⁸⁷ Beek, A. van de (2010), Boekbespreking: *Is God terug?*, <http://www.vergadering.nu/boekbeekbram-is-god-terug.htm>

²⁸⁸ Beek, A. van de (2005), *Is zending nog mogelijk?*

²⁸⁹ Beek, A. van de, *Is God terug?* (Zoetermeer: Meinema, 2010), p. 98

²⁹⁰ Keller, Center Church, p. 209 e.v.

²⁹¹ Keller, Center Church, p. 212 e.v.

- Een (in verhouding tot de bijbel) te optimistische waardering van de algemene genade en algemene openbaring in het (maatschappelijke) leven buiten de kerk, onderschatting van de functie van de Geest voor de roeping en het werk van de christen in de maatschappij;
- Maatschappelijk neutrale functie van kerk en godsdienst, Buiten kerk en geloof kan het maatschappelijke leven (volgens dit model) op neutrale wijze ingevuld worden. Terwijl de bijbel duidelijk spreekt over de sociale en maatschappelijke relevantie van de wet van God, en van het evangelie van Jezus.

8 – Conclusie en slotbeschouwing

Het is tijd om een balans op te maken. Allereerst met betrekking tot de houding van de christelijke gemeente ten opzichte van de wereld.

In het voorgaande hoofdstuk is beschreven hoe dr. Van de Beek nadruk legt op de (bijbelse) noodzaak van een tegencultuur, en een gerichtheid op het hemelse. Zijn achterliggende overwegingen acht ik relevant: het evangelie is immers niet ‘naar de mens’. De reactie van het gehoor op de woorden van Jezus was onder andere: ‘Deze rede is hard, wie kan deze aanhoren.’ In het OT lezen we hoe Mozes en de profeten eindeloos bleven optreden en waarschuwen tegen terugkerend syncretisme en heidendom.

Het is echter m.i. niet bijbels om ons terug te trekken in een subcultuur, evenmin is het mogelijk om neutraal in de dagelijkse buitenwereld te staan. Andy Crouch bespreekt in zijn boek 4 verschillende basishoudingen waarmee christenen in de moderne cultuur kunnen staan:

- Veroordelen en terugtrekken
- Constructief-kritische benadering
- Het overnemen van moderne cultuurvormen en -uitingen (o.a. in nieuwe kerkvormen)
- Kritiekloze consumptie.²⁹²

Hij beschrijft de keerzijden en gevaren bij elk van deze basishoudingen, en beschrijft hoe met name de vierde vorm vandaag ingang gevonden heeft onder evangelicalen in Amerika. Met alle gevolgen van dien. Het kritiekloos blootstellen aan een moderne ideeën- en denkwereld is desastreus, en kan leiden tot krachteloze christenen, die allerlei nieuwe ‘waarheden’ adopteren, en ‘maar wat doen’.²⁹³ Zelfverwerkelijking wordt meer en meer de basishouding, God verschuift naar de marge van het persoonlijk leven, totdat mensen op een gegeven moment vaststellen dat Hij irrelevant geworden is.

Wereldmijding en wereldgelijkvormigheid, ze zijn geen van beiden een optie. Het model van Keller beoogt een tussenweg te vinden. Enerzijds komt het als wat methodisch en schematisch over, hoewel zijn uitgewerkte principes bij het voorgestelde kerkmodel m.i. zeker bijbels en evenwichtig zijn. De vraag is nu waar echt het op aan komt. Koersen op het juiste evenwicht in de kerk is meer dan een organisatiemodel of methode (maar dat zal Keller overigens ook niet zo bedoelen). Zoals al gezegd, de zuigkracht van het seculiere denken in ons dagelijks leven moet niet onderschat worden, en gaat niemand van ons voorbij. We zijn allen vertrouwd geworden met een gesloten wereldbeeld, aanvechting kan ons soms flink te pakken hebben. In een wereld zonder God is zelfverwerkelijking het enige waardoor je nog iets van je korte leven kunt maken. Zelfverloochening, met Christus sterven en opstaan, het zijn onbegrijpelijke woorden geworden.

In het eerste hoofdstuk werd de situatie van de kerk in de huidige samenleving geschetst. Het is in deze situatie niet vruchtbaar (zoals W. Dekker in zijn boek m.i. wel een beetje doet) om met heimwee achterom te kijken. Wie in het Koninkrijk van God werkt, moet niet achterom kijken. Met die

²⁹² Crouch, Culture Making, p. 84 e.v.

²⁹³ Dijk, E. van (2013), Hunkerende generatie vraagt om hartstochtelijke opvoeders,

http://www.refdag.nl/opinie/essay_hunkerende_generatie_vraagt_hartstochtelijke_opvoeders_1_706337

uitspraak leerde Jezus ons om naar Zijn toekomst toe te leven. De omslag naar een postchristelijke samenleving vraagt echter wel om een diepe doordenking van de eigen identiteit, in het licht van de huidige samenleving en cultuur. Contextualiseren is een doorgaand en noodzakelijk proces, omwille van de verstaanbaarheid van het evangelie in onze tijd. De apostel Johannes wees er echter al op welke machten het hier op aarde voor het zeggen hebben, en de gemeente van Christus voortdurend willen binnendringen.

Wat is nu de essentie van de christelijke gemeente? Geen wereldgelijkvormigheid, maar een oriëntatie op de hemel, waar gelovigen als burger geregistreerd staan. Dat is het denken wat de brieven van Paulus doortrekt. De christelijke gemeente wordt opgeroepen om af te sterven van de zonde, en een nieuw leven te wandelen. Dat is de diepste drijfveer, van waaruit wij ons moeten richten op een 'Center Church', zoals beschreven door Keller. Een organisatiefilosofie of management benadering kan ons daarbij m.i. niet helpen. Ik herken mij in de volgende uitspraak van Els van Dijk:²⁹⁴ *'Als je naar de geschiedenis kijkt, dan zie je dat de christenen die het meeste deden voor de kerk en de tegenwoordige wereld juist degenen waren die het meest op de andere wereld gericht waren. Zij allen lieten sporen na op aarde juist doordat hun gedachten vervuld waren van de hemel. Als christenen weinig meer aan die andere wereld denken, krijgen ze op dat punt maar weinig meer voor elkaar. 'Mik op de hemel, en je krijgt de aarde op de koop toe. Mik op de aarde, en je krijgt geen van beide', stelde C.S. Lewis.'*

Erg relevant acht ik de 3 kernwoorden van Bonhoeffer met betrekking tot de gestalte van de kerk van de toekomst: bidden, wachten op God ('verwachting'), en het goede doen.²⁹⁵ In die volgorde! Die hemelse gerichtheid en die levende verwachting dient ook de basishouding van de geestelijk leider te zijn. Als die gerichtheid afwezig is, zal die er bij de gemeente ook niet zijn. Niet te onderschatten is het belang van het voorbeeld van de geestelijk leider voor de gemeente. In het bovenstaande, en in het dienen!

Persoonlijk ben ik minder overtuigd van het leiderschapsmodel van de EMc (leiderschap als collectief, en als proces). Ik denk dat de kerk in onze tijd vooral behoefte heeft aan duidelijke leiderschapsrollen binnen de gemeente. De basis die Paulus in zijn brieven hiervoor gelegd heeft, is nog onverminderd actueel: er is behoefte aan voorbeeldfiguren, en duidelijke profetische stemmen! Niet alleen in de kerk, maar ook in de maatschappij. De essentie van het leiderschap binnen de christelijke gemeente lijkt mij goed verwoord door Ron van der Spoel, hij beschrijft hoe (onder andere) het volgende voor de pastor van een gemeente vandaag extra belangrijk is:²⁹⁶

1. De *herdersfunctie* van de pastor. (Zoals: voorgaan, waakzaamheid, zorg, voeding en rust geven, bemoediging.)
2. Het *geestelijk leven* van de pastor zelf. (Belangrijke bestanddelen hierin: gebed, meditatie, onder ogen zien en doorstaan van geestelijke strijd.)
3. Het *volhouden* door de pastor. (Belangrijke bronnen om steeds weer nieuwe kracht en inspiratie uit te putten zijn: de roeping, focus op het einddoel, retraite, doorgaande studie, regelmatig contact en bemoediging door geestelijk leiders onderling.)

Tenslotte, wat moeten wij intussen aan met de bestaande verschillen (van inzicht, identiteit, en aanpak) tussen de kerken onderling? We kunnen m.i. alleen een blijvend tegenwicht bieden tegen de cultuur als we contact zoeken met elkaar, en met de brede christelijke traditie. In een doorgaande hermeneutische gemeenschap. Openstelling naar elkaar is een eerste noodzaak. Ondanks bestaande verschillen van inzicht. Ik vind de kernvraag mooi verwoord door dr. H. van den Belt:²⁹⁷ *"Is de kerk erbij gebaat om het evangelie zo breed mogelijk te communiceren, of kan zij zich beter concentreren op het mysterie, en aanvaarden dat de wereld daar geen boodschap aan heeft? Intuïtief voelen de meesten aan dat het allebei moet, maar de vraag is hoe. Hoe kan de kerk de apostoliciteit vormgeven zonder de heiligheid*

²⁹⁴ Dijk, E. van (2013), Hunkerende generatie vraagt om hartstochtelijke opvoeders

²⁹⁵ Dekker, Marginaal en Missionair, p. 39 e.v.

²⁹⁶ Spoel, R. van der, *Hoed mijn schapen* (Jethro serie, 1; Amersfoort: Jethro Foundation, 2011), H1, H3, H7

²⁹⁷ Belt, H. van den, "Wereldmijding of -wijding?", De Waarheidsvriend (5 juli 2012), p.10

te verliezen? Hoe gaan we om met de spanning tussen beiden?" Hij vervolgt: "Er is een verscheidenheid van gaven en bedieningen, maar het is dezelfde Geest. Sommigen hebben de roeping om zich terug te trekken in het klooster of in de refozuil, om zo de continuïteit met de eeuwenoude kerk en de toewijding aan Christus te bewaken. Anderen worden uitgezonden in de wereld om daar de gestalte van Christus te vertonen. De nood van de kerk is misschien wel dat klooster en oorlogsfront elkaar uit het oog verliezen, en dat er in het klooster of in de zuil niet meer gebeden wordt voor de frontsoldaten. Of dat andersom de frontsoldaten niets meer hebben met het thuisfront. Vroeg of laat zullen zij de strijd moeten opgeven, als zij niet meer gevoed worden vanuit de kerk."

Het Nieuwe Testament richt zich op 'een kleine kudde' die een minderheid vormt. De nadruk ligt niet op wereldse macht, maar op de geestelijke kracht waardoor men staande kan blijven en invloed uitoefent in deze wereld. In toenemende mate wordt het belangrijk dat de leiding van de christelijke gemeente de leden geestelijk toerust voor het leven in deze wereld, zodat zij in geloof en levenswandel tonen dat men burger is van twee rijken.

De christelijke gemeenschap is de voorlopige gestalte van het Koninkrijk van God, een voorbeeldsamenleving, die als teken heenwijst naar het volmaakte Koninkrijk dat straks zal aanbreken als Christus komt in heerlijkheid!

Geraadpleegde literatuur:

- Beek, A. van de, *Ontmaskering* (Zoetermeer: Meinema, 2001) 95 pp.
- Beek, A. van de, *Hier beneden is het niet* (Zoetermeer: Meinema, 2005) 126 pp.
- Beek, A. van de (2005), Is zending nog mogelijk?, <http://oud.izb.nl/index.php?aId=38>
- Beek, A. van de (2007), Blij met een beetje evenwicht, <http://wapenveldonline.nl/artikel/764/blij-met-een-beetje-evenwicht/>
- Beek, A. van de, *Is God terug?* (Zoetermeer: Meinema, 2010) 120 pp.
- Beek, A. van de (2010), Boekbespreking: Is God terug?, <http://www.vergadering.nu/boekbeekbram-is-god-terug.htm>
- Beek, A. van de (2010), Taak christen ligt in kerk, en niet in politiek, http://www.refdag.nl/kerkplein/kerknieuws/taak_christen_ligt_in_kerk_en_niet_in_politie_k_1_484490
- Beek, A. van de (2012), Schisma erger dan ketterij, http://www.refdag.nl/kerkplein/kerknieuws/prof_van_de_beek_schisma_enger_dan_ketterij_1_635088
- Belt, H. van den, “*Wereldmijding of –wijding?*”, De Waarheidsvriend (5 juli 2012)
- Brink, G. van de, e.a., *Studiebijbel Nieuwe Testament SBNT* (internetversie: <http://web.studiebijbel.nl/>)
- Crouch, A., *Culture Making* (Illinois: IVP Books, 2008) 271 pp.
- Dekker, G., e.a., *God in Nederland 1996 – 2006* (Kampen, Ten Have, 2007) 203 pp.
- Dekker, W., *Marginaal & Missionair* (Zoetermeer: Boekencentrum, 2011) 204 pp.
- Dijk, E. van (2013), Hunkerende generatie vraagt om hartstochtelijke opvoeders, http://www.refdag.nl/opinie/essay_hunkerende_generatie_vraagt_hartstochtelijke_opvoeders_1_706337
- Doornenbal, R., *Crossroads* (Delft, Eburon, 2012) 434 pp.
- Keller, T., *Center Church* (Grand Rapids: Zondervan, 2012) 382 pp.
- Paul, H. en Wallet, B., *Oefenplaatsen* (Zoetermeer: Boekencentrum, 2012) 200 pp
- Remmelzwaal, A.J., *Actief en Afhankelijk* (Delft: Eburon, 2003), 298 pp.
- Schouls, J., *Up to date Gereformeerd* (Kampen: Brevier, 2012) 192 pp.
- Spoel, R. van der, *Hoed mijn schapen* (Jethro serie, 1; Amersfoort: Jethro Foundation, 2011) 62 pp.
- Treur, F., ‘*Zondag. Glossy over Geloof en Zin*’ (Kampen: Kok, 2012), p. 46